

KORUNK

A DÜRRENMATTI GROTESZK
LÉNYEGCSERÉI • EUTHANASIA
ÉS BÜNTETŐJOG • A 60 ÉVES
PEN CLUB ÉS A BÉKE • IDŐSZE-
RŰ EMBERFILOZÓFIA? • AKIK
KIMARADTAK A PANTEONBÓL •
A KÖZGAZDASÁGI MŰVELTSÉG
SZÜKSÉGESSÉGE • CSALÁD ÉS
BESZÉDKULTÚRA • KAZINCZY
LAJOS 1849-ES ZSIBÓI FEGY-
VERLETÉTELE • KÁDÁR JÁNOS
PRÓZÁJA • A SZÍNÉSZ ÖNFEL-
ÁLDOZÓ ÉLETE • • • •

1982 • 2

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XLI. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM • 1982. FEBRUÁR

- TEODOR LUPŞE • A tudományos-műszaki forradalmat szorgalmazó politika (Sztranyiczki Gábor fordítása) 81
BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN • Kisgaléria (versek) 85
KIRÁLY V. ISTVÁN • Eldologiasodás és forradalom II. 86
ANGI ISTVÁN • A dűnrenmatti groteszk lényegcseréi 90
KÁDÁR JÁNOS • Egy szomorúság két ága (Korunk prózája) 98
VASILE IGNA • Sürgősségi állapot (vers, Veress Zoltán fordítása) 108
VITA ZSIGMOND • A sors hálójában (Enyedi emlékek a bécsi döntés utáni időkből) 109
TOKÉSZ ZOLTÁN • Szküllä és Khariübdisz között (képvers) 115

JEGYZETEK

- BÁLINT TIBOR • A színész önfeláldozó élete 116
KÁNTOR LAJOS • Régi lapok — új lapok (Kuncz, Kaesó és barátai) 116

FÓRUM

- PAPP JÓZSEF ANDRÁS • A közgazdasági műveltség szükségessége (Válasz egy levélre) 119
KIRÁLY ERNŐ • Euthanasia és büntetőjog 123

KATEDRAKÖZELBEN

- GERGELY RÓZA • Család és beszédkultúra 128
SZABÓ DÉNES • A beszéd- és íráskészség fejlesztése 130

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- BOLDIZSÁR ZEYK IMRE • A 375 éves tordaszentlászlói iskola II. 132
GAÁL GYÖRGY • Akik „kimaradtak” a Panteonból II. 136
PÁSZTOR EMIL • Kazinczy Lajos zslbói fegyverletétele 1849-ben 141

SZEMLE

- POP ÉVA • Időszerű-e az emberfilozófia? 148
BÍRÓ ZOLTÁN • Az igazi újszerűség 150
SZ. J. • Günter Kunert: Miért ír az ember? Tanulmányok (Könyvről könyvre) 152

LÁTÓHATÁR

Szilágyi Júlia: A 60 éves Pen Club és a béke; G. E.: A nemzeti kérdés a XIX. századi marxizmusban (Világosság); L. S. J.: A következő jégkorszak (The Sunday Times Magazine); V. J.: Oltás a rák ellen (Spectrum); S. A.: Kandinszkij és a forradalom (Rinascita); A. J.: Ki nem beszél szangóul? (Pszichológia).

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Árkossy István, Domokos Péter, Gaál András, Kovács Géza, Macskássy József

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: **RITOÓK JÁNOS**

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

A tudományos-műszaki forradalmat szorgalmazó politika

Az 1982-es terv és a jelenlegi ötéves terv jó körülmények közötti teljesítése megköveteli a tudomány és a technológia szerepének növekedését az ipari és a mezőgazdasági termelésben.

NICOLAE CEAUŞESCU

Pártunk dokumentumaiban, Nicolae Ceauşescu elvtárs munkáiban világos megfogalmazást nyernek mindazok a problémák, amelyeket a tudomány szerepének a tisztázása vet fel a világ gazdasági-társadalmi és szellemi fejlődésében. A termelőerők gyors iramú növekedése, a tudomány és a technika vívmányainak felhasználása a gazdasági életben és a társadalom egyéb területein — megannyi objektív történelmi tény, amely közelebbi tanulmányozást, magyarázatot sürget az ember és az emberiség távlatainak tudományos megértésében, a tudomány közvetlen termelőerővé válásának körülményei között.

Példamutatóak e tekintetben pártunk kitartó erőfeszítései a közéleti tevékenység egészének azon vezérével alapján történő megszervezésére, amely szerint az új társadalom felépítésének történelmi műve, ez az emberek cselekvése révén és érdekében kibontakozó tudatos folyamat nem valósítható meg másként, csakis az emberi megismerés korszerű eredményei alapján. Sokszorosan aláhúzza ezt az összefüggést pártunk főtítkárának az a visszatérő gondolata, amely szerint a néppönt lelkésítő eszmények valóra váltásában döntő szerephez jut a tudomány és a technika, a társadalom objektív fejlődéstörvényeinek megismerése. A tudománynak ugyanis közvetlen köze van pártunk és népünk alapvető céljaihoz, a szocialista társadalom megteremtésének nemes ügyéhez. A tudományos kutatásnak nyújtott anyagi támogatás, az e téren érvényesülő pártvezetés eredményeként hazánkban a szocializmus éveiben a tudományok fejlődése következetesen felfelé ívelt, és új értékek megteremtéséhez járult hozzá. Továbbvittük és gazdagítottuk azokat a hagyományokat, amelyeket e tekintetben a korábbi nemzedékek alapoztak meg, s a magasabb szinten történő folytatást ma új feltételek segítik elő: a széles skálán mozgó tudományos problémák világos körülhatárolása, amelyek megoldása a kutatásra vár a termelésben való alkalmazásuk céljából; a tudományos kutatók anyagi és erkölcsi ösztönzése; népünk arra irányuló erőfeszítése, hogy biztosítsa a megismerés eredményeinek azonnali társadalmi gyümölcsösztetését. E célt szolgálta a tudományos kutatás szervezésének, anyagi ellátottságának, munkafeltételeinek jelentős javítása, az oktatás és a kutatás egybekapcsolása, a társadalmi-gyakorlati tevékenységbe való szerves beillesztése. A szakemberek létszáma évről évre növekedett; ma már kétszázezer főt tesz ki, szemben az 1938-beli ötezres létszámmal. A tudomány és a technika területén érvényesülő pártpolitika abból az alapelvekből indul ki, hogy korunk tudományos-műszaki forradalma távolról sem pusztán ismeretek, információk és találmányok mennyiségi felhalmozódása. Ellenkezőleg, itt alapjában véve az ismeretelméleti paradigmáknak és a valóság megközelítésének minőségileg új rendszeréről van szó, amely a valóság gyakorlati birtokbavételében ölt testet, a tudomány korszerű vívmányainak azonnali alkalmazását biztosító technológiák segítségével. „A párt következetesen abból indul ki — olvassuk a pártprogramban —, hogy a tudomány elsőrendű tényezője korunk haladásának, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom és a kommunizmus csakis a tudomány és a technika legújabb vívmányai alapján építhető fel.”¹

Ma már közhely, hogy a tudomány és a technika fontos megismerő-értelmező, jövőbe hatoló és előrelendítő funkciót tölt be a társadalmi haladásban. Miből is nyerhetnék igazi társadalmi jelentőségüket, ha nem éppen a megismerés és az azt tárgyiasító technológia létértelméből, abból, hogy feltárják és megmagyarázzák a létfolyamatok törvényszerűségeit és szerkezetét, hogy képessé teszik a társadalmat e folyamatok uralására.

A tudomány és a technika sohasem volt öncélú. Ellenkezőleg, eszközül szolgáltak az ember számára, rendeltetésük az volt, hogy hasznára legyenek a társa-

dalomnak, elősegítsék a haladást. Az emberi civilizáció története a tudományos gondolkodás vívmányainak jelentőségét bizonyítja, horderejét az élet mindenkori fejlődésében, a természet és a társadalom megismerésében és átalakításában.

Korunkban a tudomány elsőrendű szerepet vívott ki magának a munka tárgyának előteremtésében, akárcsak a termelőerők fejlesztésében, korszerűsödésük, gazdagodásuk felgyorsításában, olyannyira, hogy ma már a társadalmi haladás legfontosabb tényezői között tartják számon. Nap nap után tapasztaljuk, hogy a tudomány és a technika arányainak megnövekedése, dinamizmusának és mozgékonyságának felgyorsulása a termelőeszközök és a termékek egyre sebesebb ütemű erkölcsi kopását vonja maga után. Az így keletkező új meg új szükségletek arra készítetik a különböző tudományokat, hogy olyan technológiai elveket és paradigmákat, ismereteket és modelleket dolgozzanak ki, amelyek túllépnek az adott kor határain, és ezzel a termelőerők további tökéletesítését szorgalmazzák új felfedezések alkalmazása révén. A tudományos haladás rendkívüli rugalmasságot kölcsönöz a termelőerőknek, mintegy kényszeríti őket, hogy igazodjanak a haladásnak ehhez a modelljéhez, átvegyék ütemét. Jelentős szerepe tesz szert a tudomány a termelői és a fogyasztói folyamatok ésszerű megszervezésében, az ember felszabadításában a testileg kimerítő munkák és a sztereotíp jellegű szellemi feladatok fárasztó súlya alól. A tudomány és a technika hatása jól észlelhető valamennyi területen: az életminőség fejlődésében, a munkafeltételek javulásában, az emberek szabad idejének a növekedésében, az élet kényelmi feltételeinek a gyarapodásában, az egészség megővésében és az élettartam meghosszabbodásában, az információ mennyiség tetemes megnövekedésében, a kommunikáció fokozódásában — egyszóval egy új, a korábbtól jelentősen, minőségileg is különböző életritmus kialakításában.

Mind határozottabb az az álláspont, amely szerint a jelenkori civilizáció a tudományos megismerés haladásának és technikai vívmányokban tárgyiasuló alkalmazásának a kifejeződése és eredménye. A tudomány hatása nemcsak a gazdasági-társadalmi lét fejlődésében, változatosságának fokozódásában jelentkezik. Kiemelkedő jelentőséget kap az emberi művelődés fejlesztésében, a kultúra termékeinek létrehozásában és terjesztésében, befogadásában. Eszmei tartalmánál fogva a tudomány korunk műveltségének alkotóelemévé vált. Napjainkban a tudomány egyúttal forrást kínál az emberi vágyak, törekvések új szférái számára, egyének és közösségek új társadalmi szükségleteit hívja életre.

A dialektikus és történelmi materializmus félreérthetetlenül meghatározza a tudomány helyét a társadalmi életben, amikor kiemeli, hogy a tudomány a természet, a társadalom és a gondolkodás fejlődéstörvényei rendszeres megismerésének szakadatlan folyamata az emberiség anyagi és szellemi haladása érdekében. Századunkkal kezdődött a tudomány és a technika hatalmas arányú forradalmasodása, ami a legközvetlenebbül kihat az emberek gazdasági, társadalmi és kulturális életére.

A tudományban érvényesülő párt- és állami politika vezérelve pártunk dokumentumaiban nyertek megfogalmazást. Ezek az elvek méglyegeben humanista jellegűek. Végtére is a tudományos-műszaki forradalom szorgalmazása és ezzel együtt a folyamat hatásának teljes mértékű alárendelése a pártpolitika legfőbb céljának, az emberi személyiség sokoldalú kibontakoztatásának, anyagi és szellemi jóléte állandó emelésének — mindez szerves összefüggés a pártprogram, a XII. kongresszus határozatai által megalapozott, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésére irányuló általános stratégiának.

Pártunk főitkára az 1981. novemberi központi bizottsági teljes ülésen nyomatékosan kiemelte: „Arra van szükség, hogy a kutatási, oktatási intézetek és a termelés a legteljesebb egységben tevékenykedjék a kutatási programokban szereplő problémák mielőbbi megoldásáért valamennyi területen, a műszaki és technológiai kutatásban, s az eredményeket a lehető leggyorsabban alkalmazzák a termelésben.”²

A kérdéses összefüggésben különösen azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szocialista építés jelen szakaszának új célkitűzései megkívánják azoknak a feltételeknek és azoknak a szervezeti kereteknek a biztosítását, amelyek lehetővé teszik a tudomány és a technika hatékonyabb hozzájárulását a társadalmi-gazdasági haladás meggyorsításához. Maradéktalanul valóra kell váltani mindazokat a célkitűzéseket, amelyeket a tudományos kutatásra, a technológiai fejlődésre és a műszaki haladásra vonatkozó, a XII. pártkongresszuson elfogadott irányelvprogram a gazdasági-társadalmi élet fejlesztésével kapcsolatban kitűzött. A szóban forgó feladatok teljesítése egyet jelent a tudománynak mint a termelőerők szerves összetevőjének átfogó érvényesülésével, a tudomány és a technika szerepének meghatározódásával a gazdaság korszerűsítésében, sokoldalú fejlődésével, a sa-

ját nyersanyag- és energiaalap bővítésével, az iparszerkezet átalakítási ütemének felgyorsításával a legkorszerűbb feldolgozó iparágak elsődleges fejlesztése révén, oly módon, hogy mindez egy mélyreható agrárforradalom végrehajtásával és a rendelkezésre álló munkaerő hatékony felhasználásával párosuljon. Erre hívta fel a figyelmet Nicolae Ceaușescu elvtárs, amikor hangsúlyozta: „Különleges hangsúlyt kell fektetni a nemzetgazdaság számára szükséges nyersanyag- és anyagprogram teljesítésére, megkülönböztetett figyelmet szentelve a vegyipari, fémipari termékeknek, az elektronikai és a repülőgépipar anyagainak. Ugyanakkor a kutatásnak gyors kihatást kell gyakorolnia a technológiák tökéletesedésére az üzemanyag-, energia- és az anyagfogyasztás csökkentése, valamint avégett, hogy kiváló tulajdonságú, új anyagokat állítsanak elő.”³

Döntő jelentőségű feladatok várnak a tudományra és a technikára a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés területén, ahol „a tudományos kutatásnak a vetőmagok, az ültetőanyagok, a nagy termelékenységű tenyészállatok biztosítását kell figyelem középpontjába helyeznie, technológiákat kell kidolgoznia magas terméshozamok elérésére valamennyi szektorban”.⁴ A jelen öt éves terv során a dolgozó tömegek tevékenységének egésze a munka és a termékek új, magasabb minőségét kell hogy eredményezze a termelés tudományos megszervezése, az összes tevékenységek hatékonyságának és jövedelmezőségének fokozása révén. Ennek megfelelően a tudáspolitikai alapvető iránya: „a technikai-tudományos forradalom érvényesítése minden tevékenységi területen, a tudomány szerepének növelése a nemzetgazdaság korszerűsítésében, az egész társadalmi életben, a társadalomvezetésben, a kutatás egyre szorosabb összekapcsolása a termeléssel, a román tudományos alkotás hozzájárulásának fokozása országunk sokoldalú és dinamikus haladásához, az egyetemes megismerés tárházának gazdagításához, hogy a következő évtized valóban a tudomány, a technika, a minőség és a hatékonyság évtizede legyen.”⁵

A tudomány területén érvényesülő pártpolitika alapelveinek egyike éppen a saját, a hazai tudományos és technológiai kutatások fejlesztését szorgalmazza annak érdekében, hogy a tudomány, a hazai és a nemzetközi tudományos kutatás gyors és szelektív alkalmazása a termelésben döntően hozzájárulhasson szocialista hazánk társadalmi haladásának meggyorsításához. A felsorolt elvek továbbá előírják az elméleti és a kísérleti, az alap- és az alkalmazott kutatás ésszerű egybehangolását, szem előtt tartva azt a követelményt, hogy a kutatás célkitűzéseinek feleletet kell adniuk a gazdasági-társadalmi fejlődésünk felvetette kérdésekre.

A párt tudáspolitikájának alapvető irányát jelzi a tudományos kutatás fejlődése és a közvetlen, valamint a távlati gazdasági-társadalmi fejlesztési tervek kidolgozása közötti viszony meghatározása. Ezt az összefüggést a pártprogram a következőképpen jellemzi: „A kutatásnak a párt programjában, az öt éves tervekben és a hosszú távú prognózisokban előirányzott célkitűzések és szükségletek előtt kell haladnia, idejében elő kell segítenie e célok elérését, széles távlatokat kell nyitnia a szocialista társadalom fejlődése előtt.”⁶ Pártunk szerint a tudomány a maga egészében és valamennyi ágazatával arra hivatott, hogy hozzájáruljon társadalmunk haladásához. Ebben a tekintetben külön is ki kell emelni a társadalomtudományok szerepét.

Szöges ellentétben a polgári alapvetésű filozófiai, szociológiai és politológiai nézetekkel — ide kell sorolnunk a technokratikus nézeteket is —, amelyek egyoldalúan állítják be a tudomány szerepét a társadalmi haladásban, pártunk, valamennyi hazai társadalomtudományi szakemberrel teljes egyetértésben, nyomatékosan aláhúzza a marxista világ- és társadalomfelfogás igazságainak elvi hitelességét és időszerűségét. Napjainkban a tudomány egyike azoknak a döntő tényezőknél, amelyek korunk kulturális értékeinek, mindenekelőtt az anyagi értékeknek a létrejöttét és szerkezetét alapvetően meghatározzák. A jelenkor tudományos-műszaki forradalmának viszonyai között a tudomány és annak értékei nem csupán a termelőerők egyik lényegi összetevőjét jelentik, hanem egyszermind páratlan jelentőségű művelődési eszközt és a természet—ember viszonylat humanizálásának folyamatában. Ebben az értelemben a tudomány részarányának és fajsúlyának gyors növekedése a kultúra egészében a műveltség fejlődésének belső törvényszerűsége, olyan tényező, amely meghatározza a kultúra humanizáló szerepét.

Anélkül, hogy a dialektikus és történelmi materializmus idevágó igazságainak részletes kifejtésére vállalkoznánk, ezúttal csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a szocializmus körülményei között a tudomány alkalmazása szükségképpen feltételezi az ember helyének lényeges megváltozását mind a termelőerők szerkezetében, mind pedig a társadalmi élet egészében: az ember az egész társadalmi tevékenység legfőbb értékévé és céljává emelkedik, s a civilizáció összes anyagi és szellemi javainak az lesz a rendeltetésük, hogy az ő szükségleteit

szolgálják. „Románia szocialista építési politikájának középpontjába — hangsúlyozza pártunk főttkára — következetesen az embert — a társadalom legnagyobb értékét — helyezi, az iránta való gondoskodást, a munka- és létkörülményei szüntelen javítására irányuló törekvést. Az ország egész gazdasági-társadalmi fejlesztési politikáját alárendeljük a nép anyagi és szellemi jóléte növelése nemes céljának — ez különben alapjában véve az általunk épített új társadalom lényege.”⁷

A tőkésországok viszonylatában ezzel szemben a tudomány-műszaki forradalom egyenlőtlenül és antagonisztikus formában hat ki az emberek életére, éppen a termelőeszközök feletti magántulajdon, az embernek ember általi kizsákmányolása következtében. Miként arra pártunk főttkára rámutatott: „A jelenkori világban különböző társadalmi koncepciók és elképzelések vannak az emberi jogokkal és szabadságokkal, a társadalom demokratikus szervezési formáival, a tömegek jóléti és haladástörekvéseinek, eszményeinek megvalósításával kapcsolatban. Véleményünk szerint az igazi demokráciával és az igazi humanizmussal összeegyeztethetetlen az ember ember általi kizsákmányolása és más népek elnyomása, a társadalom súlyos gazdasági, szociális és politikai egyenlőtlenségeinek fenntartása, a nemzeti és faji megkülönböztetés [..]. Nehéz az alapvető emberi jogok létezését bizonygatni olyan társadalomban, amely milliós tömegek számára nem biztosítja azt az elemi lehetőséget, hogy munkával keressék meg kenyerüket, amely megfosztja az ifjú nemzedék nagy részét a biztos jövő perspektívájától, képességei és felkészültsége hasznosításának perspektívájától, amely megakadályozza a dolgozó, az anyagi és szellemi javakat termelő osztályokat, hogy részt vegyenek a társadalom irányításában, a saját életükre és jövőjükre vonatkozó döntések meghozatalában.”⁸

Másként szólva: a termelés, a munka és az elosztás tőkéselvű megszervezésének körülményei között a tudományos és a műszaki haladás pusztán ösztönzése, előmozdítása nem eredményezi — és nem is eredményezheti — sem a munka- és létfeltételek lényeges megváltozását, sem pedig az osztályok funkcióváltását a termelés és az elosztás megszervezésében. A tudomány szerepének az iparilag fejlett tőkésországok társadalmi-gazdasági életében észlelhető fetiszizálása vagy idillikus értelmezése nyilvánvaló apológia. Valójában az úgynevezett „social engineering”-ről szóló elméletek, amelyek „a posztindusztriális társadalom technotronicus” berendezését magasztalják egyfajta sajátos „műszaki idillizmus” álláspontjáról, elméleti szempontból tarthatatlanoknak bizonyulnak, és alkalmatlanok arra, hogy gyakorlati modellként szolgáljanak egy olyan társadalom megteremtésében, amely felszabadítja a dolgozó embert, az emberi társadalmat a maga egészében. Megcáfolhatatlan statisztikai adatok tanúsíthatják, hogy a tőkésországokban a tudományos haladás érvényesítése a gazdasági életben a gazdasági és pénzügyi válság soha nem tapasztalt elmélyülésével, az infláció, a munkanélküliség, valamint az ipari és a fejlődő országok közötti szintkülönbségek óriási méretű megnövekedésével jár együtt. A vezető tőkésországoknak az előző évtizedben jelentkező válsága már általános jelleget nyert. A munkanélküliek száma az 1974-ben nyilvántartott 8,4 milliőről 1980-ig 20 millióra, 1981-ig pedig több mint 25 millióra emelkedett. Ezzel együtt a szóban forgó országokban az ipari termelés növekedési üteme a jelenlegi válság kitörését megelőző 1973. évi 6%-os ütemhez képest egy százalékra csökkent. Tegyük mindehhez hozzá, hogy 1975—1980 között az árak emelkedése következtében a vásárlóerő Olaszországban 54, Angliában 49, Franciaországban 39, az Egyesült Államokban 35, Japánban 27, az NSZK-ban 18 és Svájcban 11 százalékkal csökkent.⁹

Pártunk felfogása szerint az igazi humanizmus és a tényleges demokrácia alapja a termelőeszközök és a dolgozók termelte javak feletti szocialista tulajdon. „Ma, amikor a világ nemzetei egyre tevékenyebben harcolnak a saját akarataknak és törekvéseiknek megfelelő, valóban szabad élet megteremtéséért — mutat rá pártunk főttkára —, nyilvánvalóbb, mint bármikor, hogy valódi demokrácia, igazi humanizmus csak úgy valósítható meg, ha a nép saját kezébe veszi a hatalmat, ura lesz önnön sorsának.”¹⁰

Pártunk és államunk politikájának középpontjában következetesen az ember áll, anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítése, alkotó személyiségének sokoldalú kibontakoztatása, újító képességének felvirágoztatása, mindaz, ami a kommunizmus élet- és munkaeszményei iránt ízig-vérig elkötelezett új típusú embert kell hogy jellemezze. A forradalmi humanizmus elvei vörös fonalként húzódnak végig pártunk egész harcán és tötlen fáradozásán egy olyan igazságos, ésszerű, mélysegesen emberi társadalom megteremtéséért, amelyhez hasonlót népünk története eddig nem ismert. „A párt zászlajára írt legfőbb cél — hangsúlyozza Nicolae Ceausescu elvtárs —, az a célkitűzés, amelynek a kommunisták minden tevékenységüket alárendelik, a dolgozók anyagi és szellemi jólétének megvalósítása, annak

a társadalomnak a megteremtése, amely biztosítani tudja az emberi személyiség teljes megnyilatkozását, minden állampolgár képességeinek és tehetségének felvirágoztatását. Az ember felszabadulása a múlt minden terhe alól, olyan feltételeknek a megteremtése, hogy az ember zavartalanul élvezhesse a tudományos és kulturális ismeretek minden vívmányát, a társadalom által termelt összes javakat.⁴¹

Sztranyiczki Gábor fordítása

JEGYZETEK

1. *A Román Kommunista Párt programja...* Buk., 1975. 90. — 2. Nicolae Ceaușescu: *Beszéd az RKP KB és a Legfelsőbb Gazdasági-Társadalmi Tanács közös ülésén.* Előre, 1981. november 27. — 3. *Uo.* — 4. *Uo.* — 5. Nicolae Ceaușescu: *Jelentés az RKP XII. kongresszusán.* Buk., 1979. 43–44. — 6. *A Román Kommunista Párt programja,* 90. — 7. Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének útján* 14: 381. — 8. *I. m.* 422. — 9. *Scinteia,* 1981. 11 934. — 10. Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének útján* 12:428. — 11. *I. m.* 3: 617.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

KISGALÉRIA

Árkossy István műhelyében

1. A Zöld Bolygó és környéke

villám ütött a szivárványba
a Kaszácsillag behöhökent
hírárcsónakát veti-hányja
a lekötözött örült Ős Csend

barna csigázik fénye felver
a Nagyoroszlán piros pánik
az égbolt-harang duzzadt nyelvvel
a Sárkányölével vitázik

Isten sem őrzi már e tájat
robbant a villám vak terrorja
bölcstöt repeszt — bele sem fárad
sejtjeinket sötétbe szórja

fölfut az ágy az éji rejtek
oda ahol a Rák (s Fiastyúk)
falja a fogyó vörös sejtet
ahol a halált elhalszadjuk

mindig holnapra újra s újra
hol csipkebokor-tüzünk őrzik
hol torony áll meg a kapunkban
KIMOSOTT PARTÚ KÖHID

2. A Zöld Ūrhájó visszatérése

az ajtó kilinése visszaesuklik
... a kés lendületébe fagy
... a cédrus újra fűrtös lombú
... Lót asszonya félfordultában
... félig kötött békék
... a bombarepezs visszavág
elfojtani a robbanást
... a verssor visszahőköl
kicserepezett hátú nyelvbe
... összebújnak a kontinensek
dél lesz fél tizenkettő

3. Perzsa Katona — mint csillagkép

ég alatt fekszik béna
álmodik ideges nyelvet
szemében néma aréna
torkában kifosztott vermek
holt jelek kiszáradt képzők
az igék idegen zsoldban
kártyások friss feketézők
szószátyár hadvezért tapsolnak
kavargó sivatagban —

Eldologiasodás és forradalom II.

Az eldologiasodás felszámolásának, a tudatos emberi élet megalapozásának lehetőségét a *Történelem és osztálytudat* Lukács Györgye a szocialista forradalomban látja. Az egész társadalom újjáépítését csak a proletariátus tudatos cselekvéseként tudja elképzelni. E felfogásban a proletariátus egy szervezett gazdasági rendszer megteremtése, az egész társadalom újjáépítése érdekében nyílt osztályháborút folytat az anarchikus gazdaság, a múlt uralmának mindennemű formája ellen. E folyamat központi kérdése a hatalom megszerzése. Csak a hatalom birtokában válik egyáltalán lehetségessé a gazdaság megszervezése, a múlt uralmának leküzdése, vagyis „a társadalom megismert egészét célzó tudatos cselekvés”. A proletariátusnak ez a tudatos történelmi fellépése, mely az emberiség eddigi történetének legnagyobb átalakulását vonja maga után, Lukács felfogásában „nem egyszeri aktus”, de nem is „a lassú és fokozatos mennyiségi változás pusztá átcsapása minőségi változásba [...]”, ahol a gazdasági fejlődés »örök törvényei« az emberek feje fölött, mintegy „az ész cselekként” működnek, s az emberiség csak *post festum*, és mintegy „egycsapásra ébred tudatára a már elért állapotnak”. Az átmeneti időszak olyan „hosszadalmas és kemény folyamat”, melynek minden egyes mozzanata ugrásszerű, vagyis „*valamilyen minőségileg újnak [az irányába fordul], és „csak akkor őrzi meg igazán ugrásszerűségét, ha teljesen részévé válik e folyamatnak”. Az ugrásszerűség itt tehát nem egyéb, mint „minden egyes mozzanat tudatosult értelme, tudatosult viszonya az egészhez”, olyan „tudatos előresietés a folyamat szükségsszerű irányában”, mely „egy lépéssel megelőzi” magát a folyamatot, és amely „nem idegen célokat és maga gyártotta utópiákat akar e folyamatra erőszakolni, hanem csupán a benne magában rejlő célt felfedve avatkozik be” a folyamat menetébe. Ezért tartja olyan fontosnak Lukács, hogy a forradalom ne riadjon vissza „tulajdon céljainak meghatározatlan szörnyűségétől”. (*Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 548.) Az átmeneti korszak döntő gazdasági tényezője a *Történelem és osztálytudat* Lukácsa szerint az *erőszak*. A forradalomnak ugyanis nem az a feladata, hogy az objektív gazdasági folyamat szükségsszerű menetéből „kiolvassa azt, ami — így is, úgy is — elkövetkezik”, és meggyorsítsa magát a folyamatot, hanem hogy leküzdje, kikapcsolja, visszazorítsa, illetve lehetséges, más irányba terelje ezt a „szükségsszerűséget”. Ahol ez a szándék ellenállással találkozna, ott pedig nem marad más lehetőség, mint kitérni a „gazdasági szükségsszerűség” útjából. A gazdaság ezáltal természetesen elveszti öntörvényűségét, megszűnik gazdaságnak lenni, „a tudatosan vezetett társadalom szolgáltatónyává” minősül vissza. (*I. m.* 549.) A társadalmi folyamatok előterébe „a meztelen, kendőzetlen, nyíltan fellépő erőszak kerül”. De ez Lukács szerint csak a látszat. Mert az erőszak „nem szuverén elv”, hanem „a proletariátus tudatossá vált akarat”, mely nemcsak önmaga megszüntetésére irányul, hanem egyszersmind az „eldologiasodott viszonyok emberek fölötti uralmát” is meg kívánja szüntetni. (*I. m.* 550.) Valójában arról van szó, hogy a gazdaság ne uralkodhassék többé a társadalom fölött. Amíg a gazdaság uralma érvényesült a társadalom fölött, amíg a gazdaság volt a fejlődésnek az a motorja, amely a társadalmat az emberek „feje fölött” mozgatta, ez az uralom az emberi fejekben nem gazdasági — „ideologikus” — formákban jutott kifejezésre. Az átmeneti időszakban nincs szükség a célok „ideologikus megszépítésére”, a gazdasági tartalmak kizárólagos uralomra tesznek szert a forradalom megvalósítóinak tudatában. Ebben az összefüggésben „már nem hat paradoxonnak — mondja Lukács —, hogy ez az átmenet a szinte minden mást kizáró gazdasági érdeklődés és a nyíltan bevallott, meztelen erőszak alkalmazásának korszakaként lép fel” (*I. m.* 551.).*

A forradalmi erőszak ugyanakkor konkrét erőszakszervezetek ellen irányul. Ilyen erőszakszervezet Lukács szerint a tőkésállam, melyet az emberek „természeti erőnek, létük szükségsszerű környezetének” tekintenek, s ezért hajlandók önként alávetni magukat e hatalomnak. A forradalom elméleti, stratégiai és taktikai kérdéseinek tárgyalása ezért szükségsszerűen elvezet „a szervezett erőszak általános problémáihoz, a jog és állam kérdéséhez, végső soron pedig az ideológia problémá-

jához" (I. m. 554.). Erőszakot erőszakkal ugyanis csak az képes szembeállítani, aki „a dolgok adott rendjét már nem tekinti természeti szükségszerűségnek“, aki „szellemileg és érzelmileg emancipálódott a fennálló rend hatalmától“ (I. m. 556.).

Ezért Lukács szerint az állam és jogrend tulajdonképpen e hatalmaktól való „belső megszabadulásunk“, emancipálódásunk folyamatában válik azzá, ami: „puszta empirikus létezésé“, „adottsággá, melynek valóságos hatalmával számolni kell, amely azonban nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy meghatározza cselekvéseinket“ (I. m. 562.). A joggal és állammal szembeni társadalmi, vagy ahogy Lukács nevezi: a „kommunista elfogulatlanság“ nézőpontjából a tőkésállam is pusztá hatalmi tényező, a szervezett erőszak olyan formája, amely ellen a proletariátus szervezett hatalmát kell mozgósítani. A szervezkedés módszereinek, legalitásának vagy illegálisitásának kérdését Lukács élesen elválasztja az „általános irányvonalak“ kérdésétől. Az illegális vagy a legalitás egyoldalú eszményítői nem tudják megőrizni az állammal és jogrenddel szembeni elfogulatlanságukat, s ezzel e hatalmaknak nemcsak „pusztán empirikus létet, hanem bizonyos fokú érvényességet is tulajdonítanak“ (I. m. 563.). „A polgári jogrend érvényessége“ akkor szűnik meg, amikor a proletariátus „megtanul úgy viselkedni, hogy e formák [ti. a kapitalizmus teremtette életformák] belülről már ne befolyásolják cselekvését“ (I. m. 565.). Aki nem ismeri el a polgári jogrend „érvényességét“, hanem csak e jogrend (s az ezt gyakorló állam) közbűbös „létezését“, annak számára a legalitás vagy illegálisitás kérdése „pusztán a pillanatnyi hasznosság alapján“ eldöntendő, dinamikusabb, taktikai kérdéssé válik. Ez az elfogulatlanság azonban csak a forradalom korai szakaszának velejárója. A polgári törvényességgel szembeni közömbösséget „a diktatúra időszakában a legitimitás érzésének és tudatának kell felváltania“ — vonja le a következtetést Lukács György a forradalom és a proletárállam legalitásviszonyait tárgyaló tanulmány végén (I. m. 571.). A proletariátus akkor ébred rá saját történelmi hivatására, amikor túllép mind „a legális kretenizmuson“, mind „az illegális romantikáján“, saját proletárhatalmát tekintve egyedül törvényesnek (I. m. 573.).

A Lukács-szöveg kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy a pusztán hasznosságra irányuló proletártaktika, mely kizárólag a proletárállam megteremtését és megszilárdítását tartja szem előtt, valamint a forradalmi jogrend egyedüli legitimitása nem készíti-e a proletariátust arra, hogy saját államát „az“ államnak tekintse, olyan „elvonat és fenséges képződménynek“, olyan fetisiztikus formának, mely végső soron e forma megteremtőjén, magán a proletariátuson is uralkodik? Felszámolható-e ezúton az eldogiasodás? Nem tartalmazza-e már csirájában ez a szemlélet a dogmatizmus későbbi elméletét (és gyakorlatát) is? És hova tűnt Lukács korábbi (1918-as) erkölcsi dilemmája, hogy Belzebubbal kiűzhető-e a Sátán? Vagyis: ha az emberek többsége ma még nem akarja az új világrendet, erőszakkal, terrorral, diktatúrával kell-e a proletariátus osztályuralmát megvalósítani, vagy meg kell várni, amíg az emberek önmegrendelkezéséből, önakaratából születik meg az új világrend? Más szóval: „a demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tartozik-e, vagy pedig olyan integráns része, amelyet nem lehet belőle kihagyni?“ (A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 12., 15.)

Az 1923-ban megjelent esszékötetben tulajdonképpen sokkal bonyolultabban jelentkeznek ezek a kérdések, mint ahogy az a szokványos értelmezésekben (szekularitás, revizionizmus) elő szokott fordulni. Lukács szerint ugyanis a szocialista forradalom nem tisztán proletárforradalom, amelyben a szervezett proletariátus előbb kíméletlenül leszámol a polgársággal, majd kénye-kedve szerint rendelkezik a többi társadalmi rétegekkel, csoportokkal (kispolgársággal, parasztsággal, nemzetiségekkel stb.). Sokkal inkább arról van szó, hogy a proletariátus képtelen megszerezni a hatalmat, ha nem támaszkodik az összes, forradalomban érdekelt rétegek erejére, összefogására. Azonban Lukács felfogásában ez nem valamilyen, a proletariátustól az erőviszonyok kényszerhelyzetében kicsikart pragmatikus, taktikai, végső fokon képmutató engedmény (ami szerinte csak gyengíthetné az összefogás hatékonyságát), sem pedig egy rejtett ontológiai érdekközösség homogén-folyékony kisugárzása (emanációja), hanem egy — csomópontjaiban szervezetileg külön-külön is konkretizált — szövetség. Csak így érthető meg az a nevelő funkció, amelyet Lukács magának a forradalmi folyamatnak tulajdonított. A proletárállam legitimitását (vagyis azt a módot, ahogyan az az emberek tudatában tükröződik) nem a tudaton kívül lejátszódó forradalmi (gazdasági-társadalmi) folyamat vívmányainak utólagos elemzése biztosítja, hanem a néptömegeknek, a különböző rétegeknek az új jogrendbe vetett bizalma. A proletárállam tudatosan aktív, meghatározó szerepet vállal saját legitimitásának megteremtésében. Ezért „törvényessége“ — illetve ezzel szoros összefüggésben: a kommunista párt vezető szerepe — elsősorban nem az alkotmányon vagy a dokumentumokban rögzített adminisztratív rendeleteken alapszik: a néptömegek, a különböző csoportok önként való alárendelődését

a pártnak és az államnak minduntalan ki kell érdemelnie, meg kell tartania, újra kell teremtenie.

Rosa Luxemburggal folytatott polémiájában Lukács leszögezi: a proletariátus forradalmi pártjának szerepe semmiképpen sem az, hogy szervezetiesen egységesítse a már előzőleg szervezen kialakult forradalmi tömböt. A párt szövetsége az összes polgárelenes rétegekkel nem azt jelenti, hogy szervezetiesen is egyesítenie kellene őket. Ahhoz, hogy a kommunista párt a kispolgársággal, a parasztsággal, illetve a nemzetiségekkel szövetségben (nem pedig szervezeties egységben!) vezesse az átalakulásért folytatott harcot, szervezetiesen feltétlenül tisztáznia, tökéletesítenie kell önmagát.

Nem véletlen tehát, hogy a *Történelem és osztálytudat* a szervezet kérdésének különös elméleti és módszertani jelentőséget tulajdonít. Szerinte a húszas évek kommunista pártjait túlságosan lekötik a világ zsurnalisztikusan követett gazdasági és politikai problémái és a belőlük fakadó taktikai kérdések, s nem fordítanak kellő figyelmet a szervezeties kérdések elméleti vonatkozásaira. Ahhoz, hogy a párt szervezeties építkezésének elméleti alapjait megragadjuk, a szervezetet Lukács szerint az elmélet és gyakorlat közötti egyik legfontosabb (ezért módszertanilag is lényeges!) közvetítésformának kell felfognunk. A kapcsolatot egyes oldalai csakis „e közvetítésen keresztül nyerik el teljes konkrétságukat és valóságukat“ (*I. m.* 607.). Ugyanis: a) „a pusztán elméleten belül“ békésen megférnek egymással a legkülönbözőbb nézetek és irányzatok, mivel olyan meddő vitákba torkollnak, melyek nem veszítik szét az adott szervezeties kereteket; b) a „pusztán cselekvés“ sem több, mint elszigetelt egyének és csoportok „önmagában zavaros nyüzsgése“. Amiből viszont az következik, hogy: a) egymást kizáróvá akkor válnak a nézetkülönbségek, ha — megvalósulásra törve — szervezeties síkra csapnak át; b) az egyedi cselekedetek „nyüzsgése“ csak akkor kap értelmet, ha minden egyes akció szervezeties közvetítettségében, a történelmi folyamatban betöltött funkciójában, vagyis a „mi a teendő?“ kérdésre adandó válasz formájában határozzuk meg. (*I. m.* 608.)

A szervezeties kérdésnek ez a nyomatékosítása, úgy tűnik, előrevetíti a mozgalom bürokratizálódását, mely a szervezeties-szövetségi centralizációnak elkerülhetetlen velejárója. Egyrészt szövegében maga Lukács figyelmeztet rá, hogy a szervezeties szférába való „átcsapás“ minden esetben felszínre hozza az egyébként „pusztán elméleti“, vagyis gyakorlatilag elszigetelt, egymáshoz csupán szimptomatikusan viszonyuló, kikristályosodni nem képes ellentéteket. Az ellentéteknek ez a spontán elhúzódása és elmélyülése a szervezetet az állandó veszélyeztetettség lidércnyomásos állapotába taszítja. Az állandó feszültség meggátolja az erőviszonyok reális mérlegelését; a szervezet minden kritikától és önkritikától elzárkózik, minden „más véleményt“ elfojt, mert képtelen az „érte és ellene haragvók“ közötti különbségtételre. Másrészt a bürokratizálódó szervezet éppenséggel a centralizációs folyamat központi hatalmi tényezője. Mint hatalmi tényezőnek, a szervezetnek a konkrét kérdések megoldására minőségileg igen különböző eszközök állnak rendelkezésére. Ezért számolni kell azzal a veszéllyel, hogy a kérdések adminisztratív-bürokratikus vagy erőszakos megoldását a szervezet előnyben részesíti, és gyakorlatának állandósított sajátosságaként kezeli.

Ennek a felfogásnak azonban valójában semmi köze a dogmatizmushoz. Lukács felfogásában a szervezet nem valamiféle „szentség“, amely egyetemes választ ad az elmélet és gyakorlat kérdéseire, ő az egész problematikát rendkívül dinamikus módon kezeli. Ez a szemléleti dinamizmus annak köszönhető, hogy Lukács az irányzatok szervezeties „átcsapásának“ elméleti-módszertani jelentőségéből (és történelmi időszerűségéből) indul ki. A „szervezetiesre orientált kérdésfelvetés“ minden egyes akció egyben jövőbeli tanulságai alapján is mérlegre tesz. Csak ily módon válik lehetővé, hogy „az elméletet a praxis oldaláról valóban kritikának vehessük alá“, csak ily módon „lehetőséges valódi önkritika, az elkövetett »hibák« eredményes feltárása“. Az eljövendő cselekvés számára ugyanis nem járhat semmiféle tanulsággal, hangsúlyozza Lukács, ha a sikert vagy kudarcot egyoldalúan az egyes emberek „hibáinak“ vagy „helyes“ döntéseinek számlájára írjuk: „Erről az állásponttól többé-kevésbé véletlenül fog tűnni, hogy valaki éppen az adott nézeteket vallotta, éppen ezt a hibát követte el. Egy ilyen hiba megállapításából csak az következhet, hogy az adott személy alkalmatlan volt pozíciójára betöltésére.“ Ez Lukács szerint ugyan nem teljesen „értéktelen“ következtetés, de nem teszi lehetővé, hogy a jövőre nézve „okuljunk“ belőle. Az egyén (a vezető) szerepének abszolutizálása éppolyan fatalizmus, mint mindent az elvont, objektív „szükségesség-gel“ magyarázni. A valódi önkritika „azokat a lényegi meghatározottságokat keresi, amelyek összekapcsolják az elméletet a gyakorlattal“. Ez pedig nem más, mint a szervezeties közvetítés, az elméleti nézetkülönbségek szervezeties következményeinek következetes érvényesítése. Ahol az egymást kizáró nézeteket egy határozat el-

méleti „egysége“ keretében úgy fogják össze, hogy mindegyiküket figyelembe vesszük, de szervezeti következtetéseket nem vonnak le belőlük, ott a két pólus (elmélet és gyakorlat) közvetítetlenül kerül egymás mellé. Ez a közvetítetlenség a határozatokat több értelművé, tehát többféleképpen értelmezhetővé teszi, ami a konkrét cselekvés számára aligha jelent gyakorlati eligazítást.

A szervezet tehát a mozgalom önkritikájának nem csupán kényszerű kerete, hanem elengedhetetlen feltétele. Ha a kérdést szervezeti formában tesszük fel, mondja Lukács, pusztán másodlagos és véletlenszerű lesz, hogy *ki* (a szervezet hierarchiájában milyen pozíciót betöltő személy) „döntött helyesen“, vagy „követett el hibát“. A valódi kérdés: milyen körülmények tették lehetővé vagy éppen szükségsszerűvé, hogy adott pozíciókat adott személyek töltsenek be? Vagyis: szervezeteileg hogyan konkretizálódtak a különböző állásfoglalások, helyesek voltak-e az elmélet gyakorlatba való átültetésének eszközei, illetve az általuk implikált szervezeti felépítés? E kérdéseket pedig lehetetlen megválaszolni „az irányzatok világos megkülönböztetése nélkül“. (I. m. 608–609.)

Mit jelent a fenti körülmények között „az irányzatok világos megkülönböztetése“? Mint láttuk, a szervezet a valóság tendenciáinak kikristályosodása. Olyan tendenciákról van szó, amelyek rejtett állapotukban már eléggé kifejlődtek ahhoz, hogy általuk a valóság „gondolatra törekedjék“, lévén hogy a szervezet itt az elmélet és gyakorlat, a tudás és valóság közti közvetítésforma. A szervezetre irányuló valóság-tendencia a valóság tudatos megközelítésének olyan lényegi mozzanata, amely szervezeti kikristályosodás hiányában mindenképpen elvész. Az irányzatok világos megkülönböztetése tehát nem csupán a szervezeten belül hoz létre polifóniát, hanem egyúttal szükségszerűen a szervezetek többszólamúságát is jelenti. Ez a többszólamúság nem kényszerű kerete a kommunista szervezet és a hatalom viszonyának; a párt vezető szerepe nem egy végigvitt történelmi lehetőség adminisztratív módon körülbástyázott önreprodukcióna támaszkodik, hanem a valósághoz kapcsolódó lényegi viszony, melynek megvalósítása nélkül lehetetlen leküzdeni az eldologiasodott formák ember feletti uralmát. Az új gazdaság létrehozásának, megszervezésének tényleges folyamatában egyszerűen felszámolódik a gazdasági problémáknak az egész társadalom feletti uralma. A kommunista szervezet vezető szerepe a többszólamúság körülményei között viszont csak annyiban szilárdulhat meg, amennyiben csökkén a gazdasági kérdések uralma az egész társadalom felett. Az átmeneti korszak minden eddiginél hangsúlyozottabb gazdasági orientációja arról tanúskodik, hogy a gazdasági kérdések nem fontosságukat, csak mindenek felett való hatalmukat veszítik el. Ismerve Lukácsnak a bürokratikus szervezetek iránt érzett ellenszenvét, valószínűnek tarthatjuk, hogy Lukács más lehetőségekkel is számolt. Elképzelhetőnek tartotta, hogy egy bürokratikus, vezető szerepét hatalmilag újratertemző szervezet valóságviszonyaiban is érvényesüljön a valóság önműködő uralma, sőt azzal a lehetőséggel is számolt, hogy ez a szervezet az egész társadalmat a gazdaság érdekeinek rendeli alá, mintegy gazdasági vonatkozásban eszköziesíti azt. A mai gazdasági és legitimációs válságokban ezért csupán átszerveződnék, de semmiképpen sem tűnnek el az eldologiasodás uralmának elemei és formái.

Az irányzatok világos (szervezeteileg is konkretizálódott) megkülönböztetése tehát valóban nem taktikázás, hanem a valósággal szembeni kommunista (Lukács szerint: szövetségi) viszony feltétele és eszköze.

Mire irányul ilyen körülmények között a „nyílt és kendőzetlen erőszak“? „...a társadalmi fejlődés megváltoztatása csak egy módon lehetséges: ha megakadályozzuk a tőkeviszonyoknak ezt az önreprodukción, ha más, új irányt szabnak a társadalom önreprodukciónak. E struktúra alapvető funkcióján mit sem változtat, hogy a kisüzem szocializációjának gazdasági lehetetlensége a kapitalizmust és a burzsoáziát »állandóan, minden nap minden órájában, magától és tömegméretekben« megújítva reprodukálja. [Lukács itt Leninnek *A baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége* című írásából idéz.] A folyamat ezáltal magától értetődően sokkal bonyolultabbá válik, a két társadalmi struktúra egymás melletti fennállására éleződik, de a szocializáció társadalmi értelme, a proletariátus tudatának fejlődési folyamatában betöltött funkciója nem szenved változást.“ (I. m. 547.) Az erőszak tehát Lukácsnál a polgári hatalmi apparátusra és a nagyüzem szocializációjára irányul, sőt Lukács „a kisüzem szocializációjának gazdasági lehetetlenségét“, illetve a két struktúra időleges együttlétezését is megengedi. Az erőszak gyakorlatában a kommunista szervezet vezető szerepe nem a hatalom kényelmét szolgálja: ez a vezető szerep elképzelhetetlen a mozgalom lényegi kritikája és önkritikája nélkül. Ez a kritika és önkritika viszont a szervezet felépítésére is kihat.

A dürrenmatti groteszk lényegcseréi

Ovidiustól Kafkaig, a népmesék világától Bartókig, és még sorolhatnók az általánosítás történetének számos erővonalát, a metamorfózis, az átváltozás gyakori mozzanat az esztétikai-művészi alkotómezőben. Dürrenmatt drámái azonban sajátos átváltozásokra épülnek: a látszat és jelenség, a forma és tartalom, a külső és belső dialektikus átszövődésében olyan metamorfózisok jönnek létre, amelyeket W. Kayser a modern groteszk elemzése során méltán nevez lényegcserének. A lényegcsere groteszkje éppen az egymással összefüggő vagy szemben álló elemek minőségi tulajdonságainak az átváltozására, helyesebben átváltására utal, arra az esztétikai-művészi általánosító mozzanatra, amelyben A és B, X vagy Y feladva saját lényegüket, viszonypárjaik minőségeiben tetszelegnek, és fordítva. Első látásra úgy tűnik, hogy a komikum sajátosan sarkosított jelenségével állunk szemben, hogy az esztétikai viszony ellentmondásos szerkezetben jelent meg, hogy a csereminőségek feszültsége előbb-utóbb elvezet a látszatok mögött meghúzódó igazság kiugratásához, hogy a rossz lelepleződik, és a jó (talán) győz is. Ezt a látszatot támasztja alá a komikum szocioesztétikai tartalma is, amely az egyéni tévedés szülte időszertülnység rejtetezésén alapul, ahogyan Marx meghatározta a korabeli német rezsime vonatkoztatva: „ez az anakronizmus, ez a kiáltó ellentmondás általánosan elismert axiómákkal szemben [...] az ancien régime közszemlére kiállított semmissége, már csak képzeli, hogy hisz önmagában, s a világtól is ugyanezt a képzelődést követeli. Ha hinne saját lényegében, vajon megtenné-e azt, hogy ezt egy idegen lényeg látszata alá rejtse, és a képmutatásban és a szofizmában keressen menedéket?” Ezt az elemzést sűríti esztétikai meghatározássá Mészáros István, amikor a komikum dinamikus szerkezetét vizsgálja. Így fogalmaz: „Mi tehát a komikum? Az ésszerűség látszatában fellépő ésszerűtlenség hirtelen, átcsapásszerű lelepleződése.”

Valóban, állíthatjuk-e, hogy Dürrenmatt drámái — ahogyan ő is különben eléggé sokatmondóan nevezi — komédiák, és egész életműve a komédia hullámhosszán fogant?

Akkor honnan minden szimpátiánk a tyúktenyésztő Nagy Romulus iránt (akinek mindenkori alakítójáról különben ő maga írja utasításaiban, hogy vigyázzon a rendező, ne nyerve meg, csak fokozatosan, közönsége tetszését...), és honnan a vigyázó szeretet a bolondokházába menekült fizikus Möbius, a mindent látó vak, a csalfa-csaló szerető Ill, a köpönyegét forgató koldus Akki, de még a halhatatlan-haldokló Schwitter iránt? Miért tűnnek döbbenetesen valóságnak a hősök, miért annyira parabolikusak történeteik akkor is, mikor kívül esnek minden megszokotton, mindenben, ami tipikus? Persze állíthatnók, hogy a komikum klasszikusan igazi hőskorában is találunk szimpatikus figurákat a komikus konfliktus kellős közepén; ki ne gondolna szívesen vissza Szejk „ténykedéseire“, Ludas Matyi „kalandjaira“, Figaro cselszövéseire stb. Csak egy pillanatra sem szabad elfelejtenünk, hogy nem ők a konfliktus leleplezésre váró „hősei“, hanem éppen ők készítik elő a leleplezések átcsapásos minőségi ugrásait. Dürrenmattnál éppen fordítva, a cselekményt bonyolító hősök azok, akik a metamorfózis lényegcseréjét elszenvedik. Így a látszatok valósággá válnak, a lényegek nem lelepleződnek, hanem kicserélődnek... Be kell látnunk: valahol a komikum antimezőjében vagyunk. Ez az erőter hasonlít a komikus konfliktus világához, de nem az. Pedig éppoly frappáns, mint a komikum világa; a felszabadulás (a helyzetkomikumok és a dürrenmatti szellemesség kiváltotta nevetés ritka pillanataitól eltekintve) miért nyomasztó mégis? Talán a tragikum törvényei kísértenek? Persze Dürrenmatt sem tagadja a tragikumot, hiszen ezáltal egytérítését tagadná meg az egész emberiséggel. „A tragikumot felszámoló bármely törekvés — írja G. Liiceanu — a véges tudatú lény deszolidarizációjának egyik formáját jelenti saját léthelyzetével, vagyis annak a visszautasítását, hogy az ember saját életét, az emberiség saját történelmét élje.“ Mégis, ha a tragikum belső törvényeire gondolunk, arra, hogy azok — mint Marx kifejtette — szükségszerűen feltételezik a preegzisztens tévedést, azt, hogy a szabadság pusztán személyes ötletként jelenjék meg, hogy a bukásra ítélt régi töretlen meggyőződéssel higgyen létjogosultságában mint a meglévő világrend hordozója — akkor vajmi nehéz lenne preegzisztens tévedésnek minősíteni (a korán jött új konfliktusait is beleértve) még a Brecht ízü *Pillanatkép egy bolygóról*, Az ígé-

retet, a detektívregény rekviemjét, avagy *A bíró és a hóhér* dialógusát. És ha az életmű egészére gondolunk, még inkább érezzük a tragikus konfliktus furcsa idegenségét. Ugyanakkor esztétikai-befogadási tény, hogy Dürrenmatt csapdái egyszerre hordoznak valamit a komikum és a tragikum reminiscenciájából is. És mégsem tragikomikusak. Elég *A fizikusok* feszültségcsúcsára emlékeztetnünk: Möbius valóban gyilkol, hogy örültsége látszatát hitelesítse. Ez nem tragikomikum, ez a kétségbeesés antitragikuma. Tragikomikus pl. a pirandellói hős, IV. Henrik döntése, aki örültsége látszatát felhasználva gyilkol, és tragikomikuma, hogy most már örökre vállalnia kell örültsége látszatát, míg Möbius csak örültsége látszatát megerősítve maradhatna bolond egy nemes cél érdekében, és ezért gyilkol is, és miközben minden elvész, továtúnik a nemes cél is, mert mint bolondot is meglópják, felfedezését áruba bocsátják...

Erezzük, végig késélnyi a különbség csupán a dürrenmatti esztétikum valójga és a tragikum, illetve komikum között; drámáit mégsem avathatjuk a szó klasszikus értelmében sem komédiává, sem tragédiává. Sőt tragikomédiává sem. Volna tehát egy negyedik dimenzió is, amelyben Dürrenmatt alkot? Igen. A továbbiakban megpróbáljuk igazolni. Van a konfliktusoknak egy negyedik esztétikai lényege, amelyet — többek között — Dürrenmatt is saját esztétikai erőterévé dolgoz ki. Ebben találja meg saját lényegét.

Mi tehát a dürrenmatti alkotás igazi esztétikai lényege? A csere, a lényegeket cseréje, a más-lét. És ez a más-lét önmagában is lét: a groteszk világa.

A groteszk konfliktusa éppen a tragikum és komikum (illetve tragikomikum) fordított értékében, nem a tévedésben, de a tévedés látszatában áll. Míg a tévedés a tragikumban vagy komikumban ilyen vagy olyan (preegzisztens vagy személyi) valóság, amely a látszatokon túl bukássá fokozódik, itt a tévedés csak látszat, az antimező struktúrája: míg az ésszerűség mögött rejtőzködő ésszerűtlenség átcsapásosan (komikusan) vagy bukásszerűen (tragikusan) lelepleződik a főmezőben, addig az antimező dinamikáját éppen fordítva, az ésszerűtlenség látszatából (még) feltörő ésszerűség mementója hozza létre. Tehát Dürrenmatt nem az ésszerűtlen abszurdot igentli, hanem ellenkezőleg, az abszurdnak tűnő világban keresi a menthető vagy megmentésre váró, érdemes ésszerűt.

Vizsgáljuk meg a lényegcserék tartalmi-formai finomságait, a groteszk léten innen és túl.

A groteszk létezési módja a lényegcsere, a más-lét. E más-lét levése mint általánosító erő áthatja stílusán, műfajilag és szerkezetileg is az alkotást és persze magát az egész esztétikai mezőt. Ezeket az áthatásokat akár modellbe is rendezhetjük: a viszony csereviszonnyá válik, és az egykori munkamegosztás elidegenítő szerepét idézve kísértetiesen hasonlít az áru fetiszizálódásához: úrrá lesz a viszony egykori szereplői felett. A viszony csereberéje felöleli az esztétikai mező minden lényeges sarkát (pontját), illetve azok dialektikus szembenállásait: objektum—szubjektum, ember és környezet, eszmény és valóság, eszmény és affektivitás, illetve a közvetlenség—közvetítettség—követettség szintjén: látszat—valóság, lényeg—jelenség, minőség—mennyiség stb. Persze maga a csere is mozzanatokra bomlik: a kétféle (kicséréletlen és kicsérélendő) lét ellentétezésére; aztán magára a lényegcserelés mozzanatára (ami történhet robbanásszerűen, egyszerre vagy fokozatosan láncreakcióban), majd a (ki)cserélt lényegeket vergődésére a mindenki számára más-létben... és megint szemben állva más más-léttel, újrakezdődik az egész, miközben a számos cezúra (közbevetett végek) mindmegannyi továbbgondolásra készíti a nézőt vagy olvasót. Mert a groteszk mint lappangó esztétikai értékkategória újra meg újra feltör, mutogatja magát, és mint az ideális fonákja az eszményi lábra állását (jobban mondva: lábra állítását) kívántatja közönségével, amely egyben közössége. És ebben a végső soron előremutató ingajaratban az emberi lét történetének vesszofutását érezzük meg, azt, ahogyan a felismert lét mindig továbblépő lét a megismerésben, de egyben újabb létté is válik, amely újabb megismerés-kalandokra készítet... Az esztétikai episztemé sem más végső fokon, mint az ontikum gnoszeológiai ismétlése és átlépése: mint ismétlés megismerés, mint átlépés alkotás. Ezt az episztemét dinamizálja Dürrenmatt torz tükörben. *A nagy Romulus* címszereplője pl. fejlődésében nagy vargabetűt ír le groteszk erőterében: metamorfózisa már tény, ő tyuktenyésztő (császár), tehát puhány, bohóc, sőt áruló, ahogyan Róma fia, Amelianus látja. De vár még rá a lényegcserekek sora, ahogyan a kulminációs ponton megbukik mint császár, és amikor bukott császári minőségében menetrendszerűen meghalni készül... nyugdíjba küldik, ő pedig van annyira bölcs, hogy még ezt is elfogadja. Örök mottója: nem akarom zavarni a világtörténelmet, látszatra passzivitását igazolja, pedig nagyon is aktív; ésszerűen úgy viszonyul Róma bukásához, ahogy egyedül lehetséges: feloszlatta birodalmát. Persze érezzük a nagyság mögött meghúzódó szükségszerűséget is, azt, hogy Róma

bukása elkerülhetetlen, ő pedig az ésszerűtlenség látszatában mint tyúktenyésztő végkiarúsító, a züllő Rómában az egyetlen ésszerűt teszi, amit tehet: elhatárolja magát az ésszerűtlenségtől. Különben az abszurd ostromát vállalná, hogy mint császár (és csak azért, mert császár) a pusztulásra ítél, a lejáratott régi bukásból saját tragédiáját játssza meg... hiába. Persze van groteszk létében (amit a tragikus bukás helyett vállalt) egy jó adag cinizmus is. De itt már Dürrenmattról kell beszélünk, és nem hőseiről, hiszen pl. a tragikus hős nem is tudhatja azt, hogy vesztébe rohan. Dürrenmatt azonban tudással vértézi fel Romulust, és ezzel felmenti esetleges tragikus tisztét alól: Romulus bölcs, aki más-létben (egy züllött császárában) alkotóan szemléli a teljes bukást, és az ésszerűség jegyében nem tesz és nem is tehet mást, mint az érkező újat üdvözli olyan fintorral, ami a jövő újabb hibáit is tudatni véli; a maradni vagy tovább fejlődni alternatíváját pl. így fogalmazza meg: vagy egy kapitális katasztrófa, vagy egy katasztrófális kapitalizmus... A fintor: hogy mindkét létet — a múltat is, a jövőt is — előre is, utólag is leleplezi. A nagy Romulus egyben arra is rávilágít, hogy Dürrenmatt groteszk modelljébe mindig olyan cselekményeket, hőskéket, egyszerűen olyan történelmi időt vagy társadalmi helyzetet épít be, amelyek eleve kritikusak, tele krízissel és ellentmondással, és sokszor, hidraként, magát a groteszk lappangó más-létét szóltítják életre. Miért? Az ésszerűség tetemrehívásáért. Dürrenmatt torz tükré ellenére is hiszi, hogy a világtörténelem vagy a társadalom még abszurd és legkritikusabb pillanataiban is utoléri — a mementó jegyében — és menti a már annyiszor halálra ítélt és trónfosztott értelmet.

Az ésszerűtlenség látszatából kiváló ész más-létében a még ésszerűtlenné nem vált létet azonban komolyan veszi. Ez a groteszk visszacsatoló funkciója: már a tragikus sorsú Rigoletto is féltve őrizte leányát. A groteszk létre érdemesült Romulus talmi császárságával szemben szintén leányát, Reát és saját apaságát s még inkább a kíméletlen csata és gonosz fogság kálváriáját megjárt Aemilianust, lánya völegényét veszi komolyan. Ezen a ponton érhetjük tetten a neszező groteszket önmagában: a más-lét és mássá-leltség cumulus dialektikája ez a még és a már között... a még — ő, és a már — nem ő (illetve én) között. Romulus igazi groteszkje akkor derül ki, mikor mindent elsöprően és mindenkit meggyőzően önmagát Róma birájjá proklamálja. Íme szópárbaja a császárnéval, ki a valós, de ésszerűtlen létet képviseli:

Iulia: Megtévesztettél.

Romulus: Te tévesztetted meg önmagadat. Feltételezted, hogy megszállottja vagyok a hatalomnak, akárcsak te. Számító voltál, csak éppen hiba csúszott a számításodba.

Iulia: De a te számításod bevált.

Romulus: Rómának vége.

Iulia: Róma árulója vagy!

Romulus: Nem. Én Róma birája vagyok.

A dürrenmatti groteszk modellje a külső—belső lényegcserés dialektikáját legélesebben talán az *Angyal szállt le Babilonban* című „komédiájában” érzékelteti. Itt a lényegcsere e dialektika túldeterminálása: a külső belsővé válik, és fordítva, és mégis minden marad a régiben. Mert a kolduskülsőt váltott király, Nebukadnecár ugyan saját lényegét nem adja fel, Kerubbi, az égi lányka mégis a koldust szereti meg benne. És fordítva: a király, udvara, sőt a nép hiába szereti bolondulásig az égi küldöttet, saját földi gazdagságukról képtelenek lemondani érte. Csak Akki, a koldus kaméleonfejlődése szimpatikus — mert ő az ész küldötte, ki minden metamorfózisa ellenére is megmarad egyedül igaz embernek — persze groteszk létében —, de éppen ez a léte az igazi, mert körülötte a valós lét már csak a látszat rendje: igazi kosztümös groteszk, ahol a normális külső már az esztétizált belső válságát takarja. Akki ugyanakkor koldus létére a művészetek egyetlen istápolója, és ő távozik Kerubbival egy jelképes más-lét jövőjébe is. Későbbi metamorfózis ez, amely azonban visszaválthatatlanságában is távol esik a mesebeli Gólyakalifa, a Mark Twain-i *Koldus és királyfi* visszaváltó-megbocsátó groteszkjétől; mert valahol azon a hullámhosszon fogant, amelyen Bartók zenéje közvetíti a torz kritikáját *A fából faragott királyfitól* a *Cantata profanáig*, de úgy, hogy inkább ez utóbbi súlyos mondanivalójával rezonál.

Az *öreg hölgy látogatása* több szempontból is paradigma a groteszk dürrenmatti bemutatására. Először is itt a groteszk az ő- és a más-lét ingajaratát minden mozzanatában hordozza (ellentétezés, átcsapás, elidegenített idegen lények vergődése...), és másodsor, ebből eredően, illetve ezeknek a groteszk fázisoknak előfeltételként bejátszó (itt tragikus emléktű) mozzanatok igazolják azt az esztétikai tény, miszerint a torz más-létként, mint eltorzulás jelenik meg, és mint ilyen az igazi érzések antivalórljét hordozza. Így az öreg hölgy és Ill kerékbe tört ifjúkori

szerelme már-már heroikusan a korán jött új bukását sejteti: mintha Rómeó és Júlia konfliktusát idézné. De III akkori, talán megdöbbenve elküvetett, de mindenképpen álnok árulása megszüntet minden tragikus perspektívát: nemcsak nem meri vállalni barátja szerelmét, de gyermekükkel együtt a törvény kezére játssza és nyomorba juttatja őket, míg ő, úgymond, szerencsésen nőül. Ebből a süketül csattanó konfliktusból mint őstörténetből bontakozik ki a darab cselekményének igazi groteszkje — a második réteg — minden mozzanatában: az öreg hölgy változtathatatlan új-létében, mint multimilliárdos, szegény ifjúságának boldogságát, az ő-létét már vissza nem kaphatja, de a maga módján igazságot tesz, bosszúja volt szerelme sorsán teljesedik be: halálra ítéli. És III halálos ítéletét a gyilkolásba hajszolt, egykoron közös közösségük hajtja végre. Persze itt a groteszk rétegszerkezet nagyon bonyolult, mert a dúsgazdaggá vált Claire szándékosan elszegényíti egykori könyörtelen bíróját, Gellen egész népét, és most gazdaggá, de egyben végtelenül szerencsétlenné teszi őket, beleértve III feleségét és gyerekeit is, akik szintén gazdagodnak (kölcsonból) a beigért bőség reményében, és a feltételek cinkosan-remegve teljesítik: megölik III-t. A groteszk tettek és motivációk egész sora következők: a tornász gyilkol, a nép leplezi a gyilkosságot, a tanár megideologizálja, az orvos szivvrohamot konstátál stb. De a harmadik groteszk réteg sem kevésbé bonyolult: a más-létben vergődők torz helyzetei; gondoljunk csak a régi emlékeket felidéző III és Claire groteszk idilljére (mit maga Dürrenmatt is nehéz, kínos problémának tart a színpad számára), egészen a beteljesedett bosszú utáni mozzanatig, amikor a kasztráltak (egykori hamis tanúk) vihogó kíséretében távozik Claire III koporsójával, hogy valahol egy elképzelhetetlenül más más-létben szerelme zálogaként örök nyugalomra helyezze. És a rétegek áthallásai! Az említett Rómeó és Júlia-konfliktus mellett ott találja a magyar olvasó pl. Karinthy fogalmazásában a nagy paradoxont, a *Krisztus vagy Barabbást* a kulminációs ponton: Pilátus kérdésére — kit engedjen szabadulni, és kit feszítsen keresztre? — egyénileg mindenki Barabbást ítéli el, és a közös nagykiáltás mégis Krisztust követelte a keresztre... Maga Dürrenmatt írja az *Angyal szállt le Babilonban* című művével kapcsolatosan, hogy egy utóbb hozzákomponálandó részben Babel tornyát ugyan senki sem akarja felépíteni, a torony mégis elkészül. Ugyanígy itt: Gellen egyetlen polgára sem óhajtja egyénileg elveszejteni III-t, és mégis közös akaratukat hajtja végre a hóhőrré változott, már-már démonikus tornász...

Végül az ésszerűtlenség—ésszerűség alternatívái itt is élesen groteszk megoldást találnak. Félelmetes Claire bosszúja; III lassan felmagasodik az áldozat nagyszághoz, és mindebben egy örökre elvesztett őszinte érzés legitimitásának az igazolását érezzük, azt, hogy amit III ifjúkorában tett, csak látszatra volt (kicsinyesen, saját számára) ésszerű; valójában az elidegenedett viszonyok hálójába fojtotta az emberi érzések legszebbikét, a szeretetet, a szerelmet. A mű végső fokon a számozott érzelem groteszk apológiája, amely győzedelmeskedik a látszatokra berendezkedett, nagyon is törekeny, intézményesített „szeretet” romjain, az elidegenedett család és elidegenített közösségek útvesztői között. Persze a dürrenmatti cinikus fíntor elrejtj ennek az igazságnak is a közvetlen kipattanását, ehelyett egy reciprok feszültséggel állít szembe: most, mikor III és Claire számára minden adott a boldogság eléréséhez, ifjúságuk már örökre tovatűnt, marad tehát a bosszú az ifjúságért. Mert ontikailag az ésszerűtlenség látszatában meghúzódó ésszerűség, még ha felszínre tör is, csak groteszkül teheti azt: dominál a valóság kusza létén, de uralma talmi, fanyar, fintorgó, és arra szorítózik, hogy a valóság krízises állapota ellenére is visszaváltszon vagy -pillantson a létbe, vagy hogy mögötte a létet fel lehessen villantani. Dürrenmatt „optimizmusa” is ebben merül ki: nem jut el ugyan az abszurdig, pontosabban sohasem hirdeti az abszurd győzelmét, sohasem akar lemondani a *rációról*, nem hiszi el, hogy az ember örökre elvesztette vagy elveszítheti saját értelmét, és hite szerint az abszurd felé vágató ésszerűtlenséget sem fogadja el többnek távlatinál, bár intervenciója sem több, mint felfedezni és felfedeztetni ebben a zakatoló rohanásban a veszendő-lelancolt ésszerűséget. Erről ars poeticaserűen így fogalmaz: „Az ilyen történet, bár groteszk, mégsem abszurd (azaz nem ésszerűtlen).” És mégis a szándék és következmény dialektikájában úgy tűnik, Dürrenmatt eszméi is már-már lényegét cserélnék: abszurdellenes írásai potenciálisan mintha hordoznák az abszurd perspektívát, mert az ésszerű, ha meg is menekül, távol áll attól, hogy győzzön is, az ésszerű csak megvan (még), és a belé vetett hit is torz tükörbe pillant.

Hit az ésszerűségben — torz tükörben: a vak, a legyőzhetetlen. A groteszkbe való bele nem nyugvás csak a groteszk más-létéből következhetik — mert az a lét nem az igazi, nem az igazság, nem a valóság, pontosabban nem az eszményi léte, még akkor sem, ha a lét hőse „nagy”, mint Romulus, a vak herceg, az öreg hölgy, a fizikus és a többiek.

A vak herceg léte azért groteszk más-lét, mert a vakság lényegét a látásával cseréli fel: vak, aki lát; az igazságot a hit lényegével cseréli fel, és ezáltal transzcendens létbe emelkedik a cselekmény: az igazság és a hit cserelényegébe. Mert a hit és az igazság itt inkompatibilis lényegekként szembesülnek; mint az igazságba vetett hit vagy mint a hit abszurd igazsága cserélődnek át a vagy-vagy alternatíváiban: vagy hisz, és megkapja a nem kért igazságot, és akkor tud, nem lát, de amit tud, nem is akarja látni. A csereviszály megoldása a látó vak győzelme a kegyetlen igazság felett, amelynek a hordozója, a halál angyala (a kalandor) dühösen továbbáll. E groteszk—transzcendens lényegcsere rejtett paradoxona, hogy valójában már rég legyőzött hős a vak herceg; birodalma elveszett, elpusztult, ő azonban nem tudja, mert nem látja, számára tehát minden olyan diadalmasan élő-virágzó, ahogyan azt környezete elhitei vele; és a hit abszolút régiókba emelkedik: mikor a halál angyalának szerepét játszó olasz kóbor lovag a hit piedesztálját próbálja megingatni, mégis a herceg a győző... Itt a hit abszolútumába menekült ésszerűség üli szomorú torát az ésszerűtlenség tobzódó jegyét magára vállalt lármázüllött valóság felett, a groteszk lényegcsere létezési módja itt is nyilvánvaló: a vak legyőzhetetlen, mert már mikor vakká lett, mindent elvesztett, még egyszer elvenni tőle csak ábrándvalóságát lehetne. Ez már a hit abszurdumának groteszk cselekménykeretét szüli: Dürrenmatt úgy fűzi az eseményt, hogy a szerencsétlen vak herceget provokáltatja: mindent leleplez előtte, sőt maradék valóságát (pl. züllött vagy meghasonlott gyermekeit) is elveszi tőle, azonban — és itt a hit jellemzésébe bújtatott ész (szomorú) győzelme — hitét nem tudják elvenni tőle. A győzelem vak hitében vakon-látva éli tovább tovatűnt életét... És újra a reciprok értékek hínárjába csalta olvasóit Dürrenmatt: mert ezt a groteszk állapotot végső fokon a negatívítás apoteózisában tárja elénk, és a negatívítás erőhullámaiból dobja felszínre az ésszerűség szomorú valóságát a megingathatatlan tünő vak herceg alakjában. Mert ki is ez a mindenétől megfosztott uralkodó, aki még a non-valóórket, elbitangolt gyermekeit is csak elpusztulva-elpusztítva látja viszont?... A bölcs ész groteszk szimbóluma ő: világtalan herceg, a bölcs. De alapok híján egyetlen reciprok értéke, a meggyalázást kiáltó hite-bölcsessége súlytalanságba jutott bölcsességgé-hitté vonódik el, egy időtlen ataraxia vágyát példázta reális tér hiányában, mint vákuumon feszülő transzcendens — a vigyorgó groteszk átcsapós ellenpólusán. Dürrenmatt nem állja meg azonban, hogy a hit apoteózisát, amit itt a tragikum irányába vezérelt, be ne mutassa a komikum távlatáiban is. Erre a vigyorgó groteszkre igen jó példa *A meteor*. Főhőse, az abszolút értékek látszatával teleaggatott Schwitter, maga a lemondás szimbóluma: halni akar, és... éppen ezért életben marad. A lényegcsere minden frappírozó ereje ellenére is döbbenetes: valamennyi elíratója meghal körülötte, ő pedig éli állandó haldoklását. Ő tehát nem-hitében él, illetve hinni szeretné, hogy végre meghal, de nem sikerül. A két groteszk (*A vak*, *A meteor*) az esztétikai mező kölcsönös értékeinek két legtávolabbi és mégis nagy feszültséget keltő antiesztétikai valójrét hordozza: a vak antitragikusán, élethitében éli elvesztett életét, *A meteor* hőse antikomikusán, halálvárásában, hitére rácsafolva életben marad. Tehát: az eszmény és valóság alternatívái több ízben is eredeti lényegükből kifordulva jelennek meg Dürrenmatt számára az ésszerűtlenség látszata és az ésszerűség valóságának egymásba váltására, hol az antitragikum, hol az antikomikum végvidékein, hogy aztán a groteszk-transzcendens frázisok frappírozó láncreakcióiban olyan drámákká növekedjenek, melyeket szerzőjük nem minden ironia nélkül nevez komédiáknak.

Persze Dürrenmatt helyet enged a vállalásnak is. A döntés jogán az ész érvényesítí akaratát. De a humánus szándékú döntés belekeveredik az elidegenedés közvetettségekből fonódott groteszk hálójába. Mint *A fizikusokban* pl.: Möbius mindent felfedezett, ami a fizika eldorádóját jelenthetné: a gravitáció problémáját, az elemi részecskék egységes rendszerét, a tételmeletet és... „a minden lehetséges felfedezések rendszerét”. De fél e *mindeneken túl-tól*, attól, hogy világhorderejű felfedezésének bevetésével válszút elé kerülhet az emberiség: az öröklet vagy a végleges pusztulás alternatívái elé. A megoldás esélyeit nem bízza az emberiségre, inkább vállalja az örök homályt. De így vállalása fonákjára fordul, döntése reciprok döntés lesz. A trónfosztott józan ész sorsa a bolondokházába száműzi. És ez vállalás: az ésszerűtlen világban az Ész vállalja az észnélküliséget, az örültség látszatát. De hiába, még nyomorú örültségét is kijátsszák, és Möbius titkos felfedezéseit ellopják. A visszatérintő torz tükör azonban ambivalens képet vetít a továbbgondolás útjába. Mert egyaránt tény, hogy a megalkuvás árán tett vállalás hiábavaló, de tény az is, hogy óriási mementó ereje van a fizikus sorsának. Mintha Ehrenburg (*Emlékezetek!*) vagy Thomas Mann (*Európa vigyázz!*) sorshordozó kiáltásait hallanók vissza az atomkor idejére áthangszerelve...

Dürrenmatt lényegcseréinek struktúráját bonyolítja a sokrétű megmódolás: a hősök, a cselekmény és a szituáció szerkezeti tömbjei a reális tér-idő dimenzióit átvágják: a múlt beépül a jelenbe, a jelen előre éli a jövő perspektíváját, a van tehát nemcsak *ő maga*, hanem *mása* is; a cselekmény önmagán innen és túl az emberiség történetének leválaszthatatlan szimbólumává emelkedik. A jelkép legtöbbször figyelmeztetően elfogadhatatlan: saját maga helyett kölcsönös értékét kínálja. Ezért maga a groteszk helyzet is majdnem mindig diakon vibrálás: egyik mozzanat önmagában a groteszk, a másik *még* az, a harmadik *már* az stb. Így láncreakcióban a groteszk lappangás úrrá válik, a groteszk settenkedése állandó jelenlétté terebélyesedik: a jelen tér-időjébe nyíló ki és be utak ingájaratai a valóságos lét látszatélettét szállítják, ami ijesztően egy reális világ eltorzult lehetőségeivel frapírozza az esztétikai befogadás élményét. Dürrenmatt a lényegcserék ilyenfajta túldetermináltságát a detektívregény műfajában mutatja be legmeggyőzőbben; akkor, amikor tulajdonképpen anti-detektívregényt ír, mint pl. *A bíró és a hóhér*. Itt a sajátos dürrenmatti helyzet megteremtésére a főcselekmény — a rejtett alku Bärlach, a komisszár és a kalandor Gastmann között — a jó és a rossz, a büntetés és a bűnözés polarizációja háttérévé távolodik, amelyből a mellék-cselekmény lassan alapszituációvá bővül: a detektívgyilkos Tschanz büntetése, hogy akarva-akaratlan a rossz, a bűnöző Gastmann hóhérává lesz, de Bärlachnak, a győzedelmes bírónak a perspektívája, amely zárja a cselekményláncot, szintén groteszkhirdető, halálos betegsége kimenetelének az operáció esetleg még egy év haladékot enged meg... A múlt—jelen—jövő dürrenmatti ingájaratában látszatra két hős küzd egymással: a jó és a rossz hordozója. De összecsapásaikból fokozatosan kiderül, hogy a jó és a rossz látszata tulajdonképpen a kölcsönösen feltételezett cserelényegek valóságát fedi: nem létezhetnek egymás nélkül. Önmagukban véve csak látszatra, „in absoluto“ tökéletesek: Gastmann, a rossz „példásan“ teljesíti fogadalmát, gonosz tettet gonosz tettekre halmoz, már-már ő a tökéletesség, hiszen precízen szavának állt, mesterien bűnöz, és precízen elkerüli a leleplezhetőség minden buktatóját; a jó is csak úgy tökéletes, hogy vaskövetkezetességgel küzd ellentéte, a rossz megbuktatásáért. A két lényeg konfrontációja tetteik virtuozításában válik a más-más cseréjévé: a jó is éppoly fondorlatos, mint a rossz, és a rossz is éppoly tökéletesen rossz, mint a jó. Még a bűnük is közös. Bärlach így fogalmaz a végkifejlet előtt: „A játszmányát nem hagyhatjuk abba. Te, Gastmann, azon a törökországi éjszakán bűnbe estél, mert felajánlottad ezt a fogadást, én pedig mert elfogadtam.“ Persze a lényegek látszatcseréjében az ésszerű és ésszerűtlen ellentétezei lappanganak, és egyben hordozzák a nagy kritikai áthallást is: ők is olyan rosszak, mint világuk, amelyben élnek, és a jó életcélja a rossz nélkül nem is életcél, csak annak megdöntésében minősül, buktatása után — jelképes befejezés — ő is elpusztul... Dürrenmatt cselekményalkotó bravúrjaiban nem véletlenül választja a cselekményt pergető műfajok legtipikusabbjait, a komédiát és a detektívregényt, s bennük is a műfaj sérthető pontjára épít; visszajára fordítja a komédia struktúráját, túldeterminálja a detektívregényt. Hiszen ez utóbbiban a feszültségkeltés televénye az ellentétpárok rejtett közössége: a kiberek és a bűnözők pokoljáró közössége; kifejezés módjuk azonosul (gondoljunk Maigret vagy Kojak stílusára, mikor bűnőseiket faggatják stb.), és már tovatűnik a ki mit képvisel eredeti alternatívája, mert bár céljaik nyilvánvalóan ellentétesek, eszközeikben hasonlóká válnak, pl. a rendőrgyilkosság és a rendőri kegyetlenség alternatíváiban, odáig menően, hogy nem is egyszer (és Dürrenmatt is ezt a kifejeletet választja) maga a rendőrgyilkossá válik — itt Tschanz tehetetlenségében és féltékenységében riválisát, Schmiedet teszi el láb alól. Így itt is, mint általában, a dürrenmatti kérdéscsoportok messze meghaladják a műfaji keretek konvencióit, és az el nem intézett társadalmi, erkölcsi kérdések fölött gondolkodtatják el az olvasót. Talán a legkifejezőbb mozzanat itt Tschanz elítéltetése (utolsó) vacsora közben, mikor is fogvacogva veszi tudomásul: a bíró, Bärlach nemcsak Gastmann, de általában a rossz bírása, így fölötte is ítéletet mondó bíró, és ő, a gyáva barátgyilkos végig eszköz volt a jó kezében, és hóhéri munkára kényszerült: a mellék-cselekmény szereplője zárja a főcselekmény múltbeli alkuját; egy revolverharcban Tschanz leteríti a menekülni akaró rosszat, Gastmann. Tschanz bűnhődése groteszk bűnhődés: „jó“, illetve a jó hordozójává lett.

Az ésszerűség—ésszerűtlenség ingájaratában még az értelem csődje is mentőerejű Dürrenmattnál: gyászolja — persze a maga módján — az értelem felszámolását. Mert Dürrenmatt teremt olyan groteszk helyzeteket is, amelyek modelljét végérvényesen, lényegcserék láncreakciójában, az egyik pólus irányába kiküldi; a cél visszavonhatatlanul eszközzé degradálódik, és minden további nélkül súlytalansági állapotba jut. Ezt ábrázolja pl. *Az ígértben*, a bűnügyi regény

rekviemjében. A téma, a kéjgyilkos keresése az ellentétek harcában az egyik — és szomorú, a pozitív — oldal likvidálásához vezet. A gyilkos megtalálásaért és felszámolásáért folytatott harc (cél) a totális keresésben (eszköz) végül is értelmetlenné válik: mert közben a gyilkos véletlenül elpusztult, de a keresés mégis tart. Ujabb jelképe ez torz tükörben a szomorú mementóknak: nem szabad (lehet) lemondani a rossz megszüntetéséről; a cselekmény egyszóval fokozásából kibugygyogó groteszk zajlása már-már valós mását mossa ki a mondanivaló reciprok történetéből, az igazit, a szörnyű valóst, ami még pusztulása után is kísért. A keresésre életét áldozó detektív groteszk figurája így már-már tragikus sorsúvá nő: szinte balladába illően belezavarodik a már megtalálhatatlan örült ellenfél keresésébe. A lényegcsere fatálisan többrétű: a kéjgyilkos örülete kétértékű, mert más-léte ellenére is tudja bűnét, rejtgetve készíti elő áldozatait megejtésükre, a detektív belezavarodása is ambivalens, a gyermekgyilkos elfogására a legkockázatosabb módon állít csapdát, gyermeket dob csalétkül..., majd a hiábavaló keresésben elzúllik. És mikor a történet végét, a kéjgyilkos pusztulását tudomására hozzák, már közömbösen érinti, fásultan végzi mindennapi munkáját mint benzinkutas a tovább kereső detektív egyik rejtett szerepében. A dűrenmatti fintor itt sem hiányzik. Az ésszerűség felörlődésével párhuzamosan magát a műfaji struktúrát is felszámolja. Joggal írja alcímként: *A detektívregény rekviemje*; mert éppen a szerkezet éltető elemét, a fondorlatos cselekménysort és annak létjogosultságát kérdőjelezi meg: minden cselvetés, további keresés fölöslegessé, ésszerűtlenné válik. A műfaj felszámolása is jelképes, mert benne a modell önfelszámolását írja meg, és a groteszk ellenstruktúráját hozza létre. Kétszeres tagadás ez, a más-lét tovább tagadása: a lényegcsereiben a csere válik lényeggé, a tulajdonképpeni lényeg kihull, a groteszk szerkezet meginog, és a viszonyok viszonyában elerőtlenedik. A viszonyítás fontosabb lesz a viszony tényezőinél... És a dűrenmatti ábrázolás sajátja, hogy éppen ezáltal nő a kép a valóság fölé, a jelkép a mondánivaló fölé... Boldogtalan világában küzdi harcát az ész az ésszerűtlenséggel a boldogságért.

És folytathatók a groteszk modell színeváltozásainak elemzését tovább is. Hiszen Dűrenmatt odáig megy, hogy két teljesen kiürült lényeg konfrontációját idézi meg Strindberg nyomán, a szeretet hiányában, de a szeretet égisze alatt együtt élő házaspár magányosan közös szenvedésében. Itt már a kiürült lényegek cseréje zajlik. Visszhang nélküli kongásban az űr ürességre cserélődik, még az esztétikum antistruktúrája is kiürült, a vigyorgó groteszk vákuumban feszülő transzcendensbe csap át.

Szomorú „komédiák” Dűrenmatt írásai, csak szeretné, hogy vidámak legyenek, paradoxona a játékos ragaszkodás a nevetéshez, melynek vidámságáról mégis lemond; igaz, a szomorúságot gyalázza, de ez még nem vezet el a sírás tagadásához, síró-nevető kéltéteiben a groteszk lappang, az elvesztett értékek bánatán vigyorgó — és nevetése háborzongató.

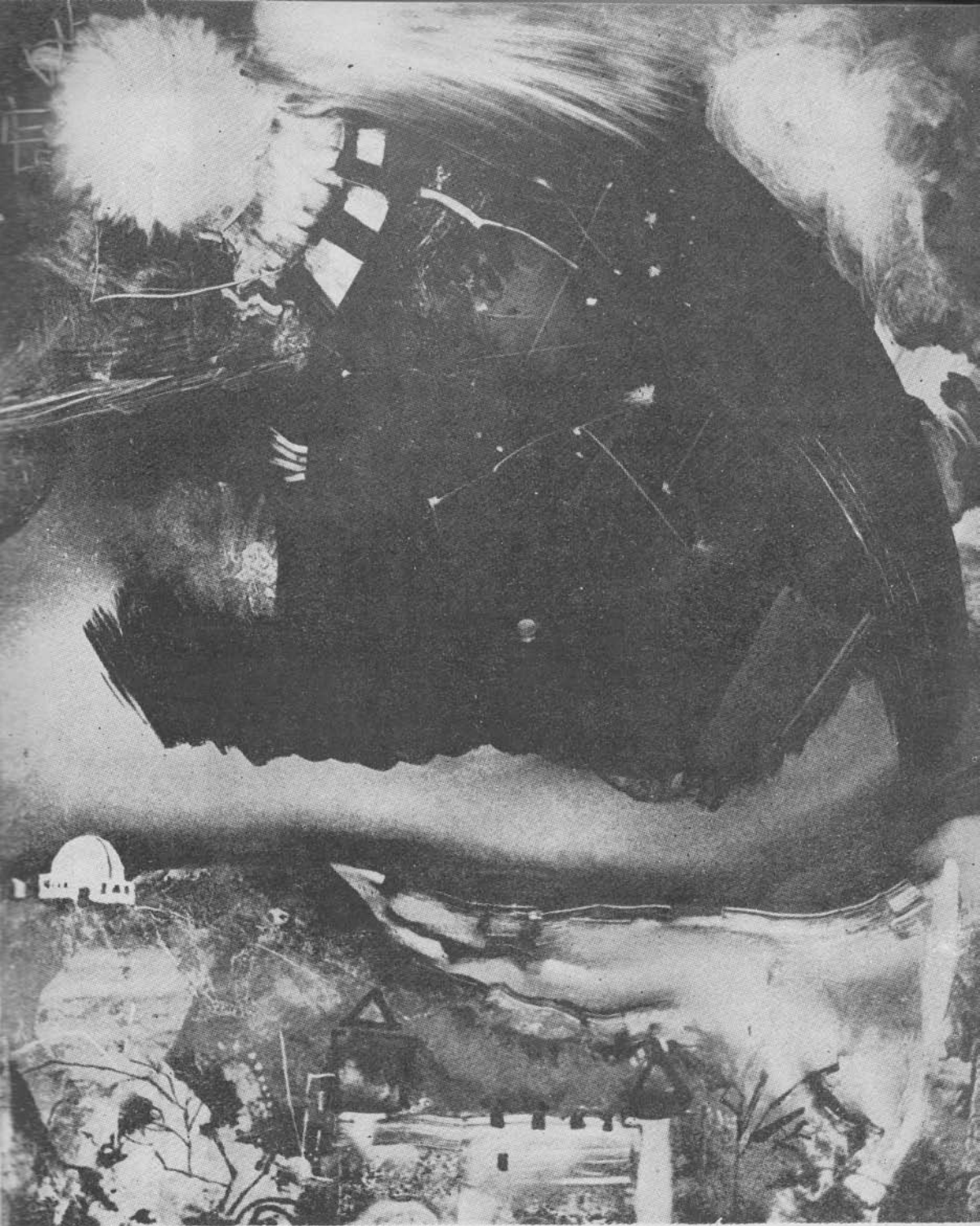
A dűrenmatti esztétikum értékeit vizsgálva láttuk, hogy ezek a tragikum és a komikum háttérében lappanganak, de felszínre törésükkor sem jellemzi őket a tulajdonképpeni tragikum vagy a tulajdonképpeni komikum kibontakozása, ugyanakkor a tragikomikumba sem oldódnak fel: a dűrenmatti értékek jellegzetes létezési módja a groteszk más-létben való létezés, a levés számtalan modulációja. A lényeg és jelenség dialektikájában vizsgálva a hasonlóságokat és különbségeket ezek között az értékkategóriák között, kiderül, hogy a tévedés és a bizonyosság, az ésszerűtlenség és az ésszerűség, a látszat és a rejtőzködő valóság viszonyában a groteszk más-léte merőben eltérő esztétikai-etikai kimenetelekhez vezet, mint a tragikum avagy a komikum konfliktusai. A kimenetelek különbségét a tévedés ellenkategorijának a feltételezése magyarázza meg: a bizonyosság, illetve a belátás fogalmai, amelyekről már Hegel kifejtette, hogy a tévedés sajátos ellentétpárjai: a bizonyosság a legelvontabb és a legszegényebb igazság, de azonos vele, igazsága a kettős reflexió mint az öntudat megkettőződése; a belátás pedig az azonosnak és korlátlanul tiszta belátása, amely túlmegy a nem-azonoson, azaz a véges valóságon, vagyis magán mint a pusztán más-létben is. Ebben az értelemben a groteszk hős léte sohasem alapul tévedésen; nem ő téved, körülötte tévednek, míg a tragikum—komikum hőseinek létezési módja már a priori maga a tévedés. A komikum olyan valós helyzeteket teremt, amelyekben a rejtőzködő ésszerűtlenséget az egyéni tévedés már lejáratott időszerűtlensége még képes ideig-óráig ésszerű látszatokba bújtatni; a tragikum valóságában az ésszerűtlenség rejtőzködése, ellenkezőleg, még nem sejtethető, de már kikerülhetetlen bukást hordoz: vagy a preegzisztens halódó régi vagy a váratlan korán jött új csak végső fokon oldódó feszültségében. De különbségeik ellenére mind a tragikum, mind a komikum maga a tévedés valósága.

rekviemjében. A téma, a kéjgyilkos keresése az ellentétek harcában az egyik — és szomorú, a pozitív — oldal likvidálásához vezet. A gyilkos megtalálásaért és felszámolásáért folytatott harc (cél) a totális keresésben (eszköz) végül is értelmetlenné válik: mert közben a gyilkos véletlenül elpusztult, de a keresés mégis tart. Ujabb jelképe ez torz tükörben a szomorú mementóknak: nem szabad (lehet) lemondani a rossz megszüntetéséről; a cselekmény egyszálalú fokozásából kibugygyangó groteszk zajlása már-már valós mását mossza ki a mondanivaló reciprok történetéből, az igazit, a szörnyű valóst, ami még pusztulása után is kísért. A keresésre életét áldozó detektív groteszk figurája így már-már tragikus sorsúvá nő: szinte balladába illően belezavarodik a már megtalálhatatlan örült ellenfél keresésébe. A lényegcsere fatálishan többrétű: a kéjgyilkos örülete kétértékű, mert más-lete ellenére is tudja bűnét, rejtgetve készíti elő áldozatait megejtésükre, a detektív belezavarodása is ambivalens, a gyermekgyilkos elfogására a legkockázatosabb módon állít csapdát, gyermeket dob csalátkül..., majd a hiábavaló keresésben elzúllik. És mikor a történet végét, a kéjgyilkos pusztulását tudomására hozták, már közömbösen érinti, fásultan végzi mindennapi munkáját mint benzinkutas a tovább kereső detektív egyik rejtett szerepében. A dűrenmatti finton itt sem hiányzik. Az ésszerűség felőrölésével párhuzamosan magát a műfaji struktúrát is felszámolja. Joggal írja alcímként: *A detektívregény rekviemje*; mert éppen a szerkezet éltető elemét, a fondorlatos cselekménysort és annak létjogosultságát kérdőjelezi meg: minden cselvetés, további keresés fölöslegessé, ésszerűtlenné válik. A műfaj felszámolása is jelképes, mert benne a modell önfelszámolását írja meg, és a groteszk ellenstruktúráját hozza létre. Kétszeres tagadás ez, a más-let tovább tagadása: a lényegcsereiben a csere válik lényeggé, a tulajdonképpeni lényeg kihull, a groteszk szerkezet meginog, és a viszonyok viszonyában elerőtlenedik. A viszonyítás fontosabb lesz a viszony tényezőinél... És a dűrenmatti ábrázolás sajátja, hogy éppen ezáltal nő a kép a valóság fölé, a jelkép a mondanivaló fölé.... Boldogtalan világában küzdi harcát az ész az ésszerűtlenséggel a boldogságért.

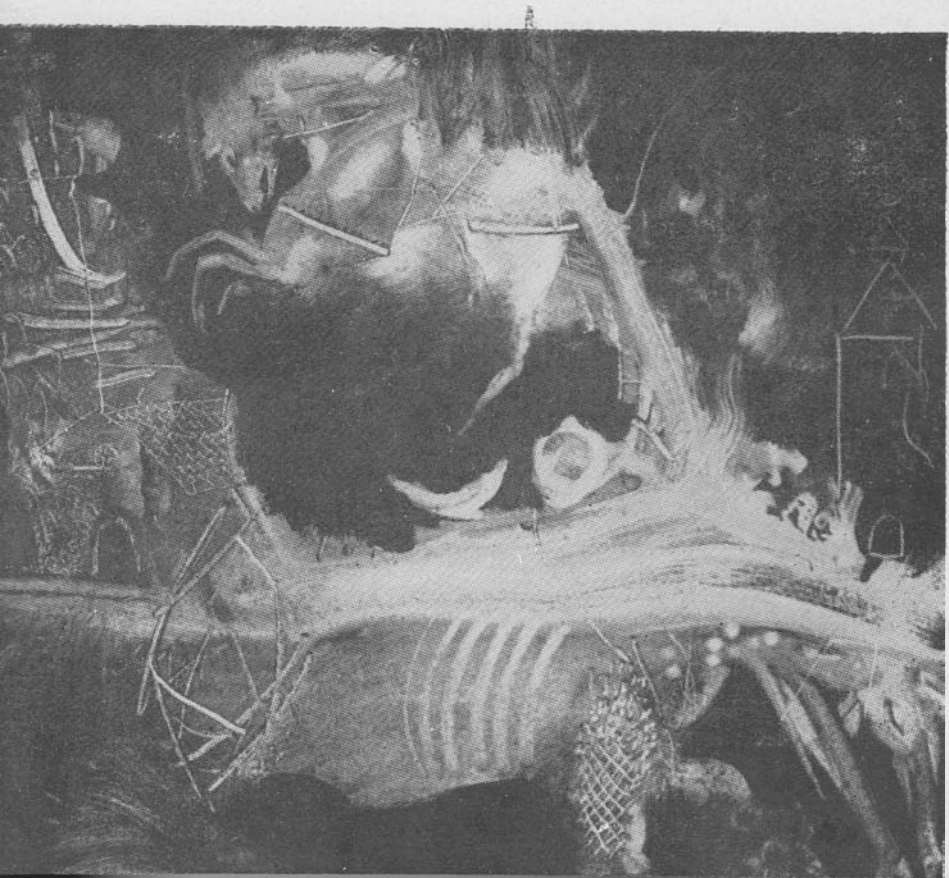
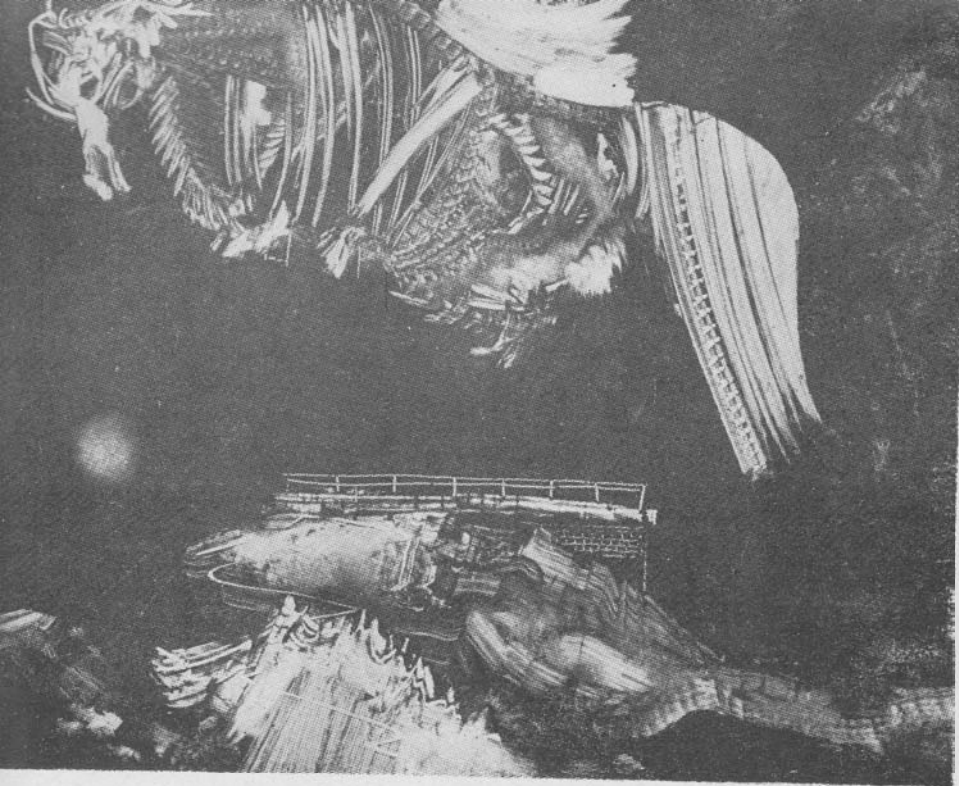
És folytathatók a groteszk modell színeváltozásainak elemzését tovább is. Hiszen Dűrenmatt odáig megy, hogy két teljesen kiürült lényeg konfrontációját idézi meg Strindberg nyomán, a szeretet hiányában, de a szeretet égíse alatt együtt élő házaspár magányosan közös szenvedésében. Itt már a kiürült lényegek cseréje zajlik. Visszhang nélküli kongásban az űr ürességre cserélődik, még az esztétikum antistruktúrája is kiürült, a vigyorgó groteszk vákuumban feszülő transzcendensbe csap át.

Szomorú „komédiák” Dűrenmatt írásai, csak szeretné, hogy vidámak legyenek, paradoxona a játékos ragaszkodás a nevetéshez, melynek vidámságáról mégis lemond; igaz, a szomorúságot gyalázza, de ez még nem vezet el a sírás tagadásához, síró-nevető kétlétében a groteszk lappang, az elvesztett értékek bánatán vigyorog — és nevetése háborzongató.

A dűrenmatti esztétikum értékeit vizsgálva láttuk, hogy ezek a tragikum és a komikum hátterében lappanganak, de felszínre törésükkor sem jellemzi őket a tulajdonképpeni tragikum vagy a tulajdonképpeni komikum kibontakozása, ugyanakkor a tragikomikumba sem oldódnak fel: a dűrenmatti értékek jellegzetes létezési módja a groteszk más-létben való létezés, a levés számtalan modulációja. A lényeg és jelenség dialektikájában vizsgálva a hasonlóságokat és különbségeket ezek között az érték kategóriák között, kiderül, hogy a tévedés és a bizonyosság, az ésszerűtlenség és az ésszerűség, a látszat és a rejtőzködő valóság viszonyában a groteszk más-lete merőben eltérő esztétikai-etikai kimenetekhez vezet, mint a tragikum vagy a komikum konfliktusai. A kimenetek különbségét a tévedés ellenkategorizálásának a feltételezése magyarázza meg: a bizonyosság, illetve a belátás fogalmi, amelyekről már Hegel kifejtette, hogy a tévedés sajátos ellentétpárjai: a bizonyosság a legelvonatott és a legszegényebb igazság, de azonos vele, igazsága a kettős reflexió mint az öntudat megkettőződése; a belátás pedig az azonosnak és korlátlan tisztá belátása, amely túlmegy a nem-azonoson, azaz a véges valóságon, vagyis magán mint a pusztá más-léten is. Ebben az értelemben a groteszk hős léte sohasem alapul tévedésen; nem ő téved, körülötte tévednek, míg a tragikum—komikum hőseinek létezési módja már a priori maga a tévedés. A komikum olyan valós helyzeteket teremt, amelyekben a rejtőzködő ésszerűtlenséget az egyéni tévedés már lejáratott időszerűtlensége még képes ideig-óráig ésszerű látzatokba bújtatni; a tragikum valóságában az ésszerűtlenség rejtőzködése, ellenkezőleg, még nem sejthető, de már kikerülhetetlen bukást hordoz: vagy a preegzisztens halódó régi vagy a váratlan korán jött új csak végső fokon oldódó feszültségében. De különbségeik ellenére mind a tragikum, mind a komikum maga a tévedés valósága.

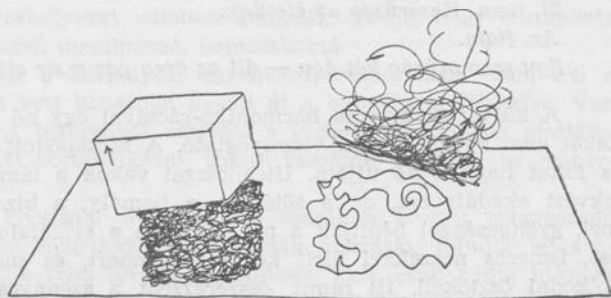
ARKOSSY ISTVÁN: KEPLER KÖPENYE
A ZÖLD BOLYGÓ
LOVAK

Ezzel szemben a groteszk helyzet csupán a tévedés látszata, amelyben a groteszk hős az ésszerűtlenség hamis látszatából valóssá módolja újra az ésszerűséget... megtépzottan, néha lejárta, néha trónfosztottan — tehát mindig úgy, ahogy a groteszkre jellemző kritikus korok krízises helyzetei az ész győzelmét pusztán szomorú létjogosultságává degradálják. A dürrenmatti groteszk hős alaphelyzete tehát vagy a bizonyosság, vagy a belátás, vagy mind a kettő igazsága — csak mindig kesernyés, fintorgó igazság. Persze a leleplező igazság, amely felfedi a tévedéseket — és ebben árnyékkategóriája a tragikumnak is, a komikumnak is. Leleplező szerepében olyan reciprok analízist teremt, amely fordított, de reális képet tár elénk: mintha jobb tenyerünk vonásait a balon mutogatnánk, mert a jobb éppen beteg, és be van kötözve, de hogy a hasonlatot tovább vigyük, ez is kéz, amely kérni-követelni, de ütni is tud — ha balul is...

Mint tapasztaltuk — elemzéseinkben — a groteszk modulusok feltörnek a háttérből, és a más-létet az igazi lét felé módosítják: ezért lappangó, árnyékkategória a groteszk az esztétikum változó világában. A feltörő utak pedig sokszínűek. Rendszerint a feszültség irányába vezetnek. Ritkán vált a groteszk egyenesen a széphez, sokkal inkább igazi feszültséget idéző, a komikumot avagy a tragikumot kibontó kategória; lábra állítja az ellentétek harcát — így vagy úgy. Dürrenmatt komédiát (és rejtve tragédiát) idéző groteszkjei hosszú utakat tájcolnak be. Ezek az utakon megjárják rendszerint az ironikus és a démonikus lét magatartásformáit is: a más-t mondást, mint amit gondol, avagy a szép gúnyjába rejtett rosszat. Rendszerint előbbi a komikus, utóbbi a tragikus irányában tevékenykedő attitűd. Egyben azonban megegyeznek: nem végső céljuk a komikus, illetve a tragikus kollízió kötelező beállítása; megelégednek a groteszk más-lét keltette feszültség felerősítésével is.

És ebben a feszültségkeltésben foglalható össze Dürrenmatt egész nonkonformista avantgardizmusa, ellenkezése, forrongása az ésszerűtlenséggel szemben. Az ész önleplező rejtett harcosa ő, aki kellemetlenkedni is tud a történelemnek, kornak, hatalomnak, saját társadalmának, és megalkudni pillanatra sem akar, még akkor sem, ha programja nem haladja meg az avantgardizmus be nem váltott ígéretét, és a magára találást ironikus fintorral nyugtázza, még akkor sem, ha a valóságésmény-viszony hatalmas ívét már-már a végsőig feszíti, és egyben be is zsugorítja: a groteszk más-lét olyan transzcendens eszméket vesz célba távlatilag, amelyeknek valóra váltását az igazi létben szkeptikusan szemléli szerzője. Így jelenik meg a hegeli bizonyosság kettős reflexiója jelenkori köntösében: egyfelől a groteszk bírálat, másfelől a transzcendens bírálat alakjában. Előbbi — mint már máshol kifejtettük: eszmeközelség fényében leleplezett valóság; a meg nem szépítés bátorsága, ha kell, az iróniáig menően, utóbbi — valóságközelségbe jutott eszmény próbatétele akár démonikusan is: ideálissá tehető-e még egyszer a valóság, avagy az eszmény erejéből már csak illúziókra futja...? E kétpólusos bírálat belső tüzeiben izzik fel Dürrenmatt minden kritikája. Megoldásai az átcsapások és az azokból fakadó groteszk lényegcserék, a Nagy Megmutatás: vagy az egyik, vagy a másik... A más-lét és a lét között csak vergődni lehet, meghaladni e kettősséget pusztán döntés révén lehetséges. Mementői nem hagynak kétséget a döntés irányára felől, talán legrejtettebb, de legszebb üzenete olvasója felé éppen az, hogy: igényelni kell, de — akárhogy is van — az igazi létet kell igényelni.

Domokos Péter rajza

Egy szomorúság két ága

A temetőben itt-ott fény guggol. A bizonytalankodó lángok alig mutatják derékig a koránkelt virrasztókat. Csak akkor fehérlék föl egy-egy arc, ha újra kell gyújtani valamelyik gyertyát, vagy igazítani kell a perzselődő fenyőágon. Ilyenkor az előrehajló arc testtelenül lebeg a sír fölött, mint egy látomás, mely máskor tán megrémítené az erre járót, de ma, a halottaknap-majálison,

legfennebb groteszk.

A levegő még csak a gomolygó párától nehéz. Az ágakról leeső vízcsepp fakó hangot ad az összetapadt avaron, melyről a néha meglóduló fuvallat egy levelet sem tud föllebbenteni. Annál több válik meg ilyenkor az elerőtlenedett ágaktól.

Úgy tűnik, a málló mindenséget semmi nincs, mi összefogja most, csak a gyertyák fényével tél-túl meglyuggatott sötétség. Tiszteletreméltó igyekezet, ahogy ezek az árnyéktalan öregek, a nappal megelőzve, róják le kegyeletüket valakinek — talán sokkal fiatalabbnak —, csodálkozva ma is, mint már annyiszor, a sors, a természet ama fonákságán, hogy az éretlen gyümölcsöt szakította le az aszú helyett. Elbizonytalanodva a gondviselésben, szomorúságukban megerősödve — a szedelőzködő sötétséggel együtt — hagyják majd el a temetőkeretet, mielőtt a metropolisz szennyező zaja idáig kitalajtékozna. A távozók után madár rebben majd föl a konokul zöldellő bokrokból, és az öregek talán megjegyzik: Lám, van itt még élet.

Egy szomorúság két ága — áll az öreg pár a sír előtt. Válluknak nehéz a kabát, karjuk válluknak nehéz.

A fiunk. Egyetlen fiam.

Fiam. Gyönyörű fiam.

Az volt. Jó fiacskám.

Férfi volt rég. Kisfiam, édes fiacskám.

Jól van, no. Hogy éltem túl.

Életed van. Szeretett.

Szerette az almát. A kenyeret.

Ha te szelted. Alig beszélt.

Mondott. Ahogy megjött...

Gonoszkodott. Megrikatott.

Itthagyt. Édes fiam, fiacskám.

Csöndesedj hát. Jaj, fiam.

Fiunk. Jaj, fiacskám, hogy elmentél, eltemettél.

El, fiam. Keserűség az életünk.

Az, fiam.

Egy szomorúság két ága — áll az öreg pár a sír előtt.

A külvárosi kocsmá harmonika-rácsával egy nő bajlódik. A sokszor megázott lakat nem nyílik, fogása viszolyogtató. A rácsapódott pára rozsdás lévé állt össze, és foltot hagy a nő ujjain. Utcáhosszat vakok a lámpák. A fény nemcsak a cselekvést akadályozza, de a sötétség, a homály, a bizonytalan körvonalak félelemmel, gyöngeséggel bénítják a nőt. Ez nem a szülőfalu éjszakája-hajnala, mely jól-eső, ismerős neszekkel öleli körül az embert, és maradni, figyelni, esetleg gondolkodni ösztökéli. Itt rémít, összerezett a szennyes aszfalton súrlódva mozduló

nagy juharlevél, ha indul a szél. Nyomaszt a házak sokasága, a nemsokára meg-lóduló ismeretlen-idegen tömeg, melynek arca nincs, csak büze.

A ráccsal küszködő nem gyenge ember. De egyre gyakrabban érzi, hogy igazi valójából kifordul, elmosódnak vonásai, annyira, hogy azok, akik nem mozdultak a tűzhely mellől, meg sem ismernék talán.

Nem, nem mintha túl sokat adna az emberek, hozzátartozói véleményére; de szüksége van arra, hogy valaki emlékezzen és emlékeztessen egykori valójára. Valaki kell, mert az, aki megtöretett lényéből a szépet kapta és talán őrizte is — halott.

A lakat kinyílik, a harmonika-rács oldalt vágódik. Áporodott nikotinszag türemkedik ki az ajtón, mely felé megindulnak — a földszintes házak kapumélye-déseiből előlépő — örök-szomjazók; az ivás türelmetlenségétől reszketők. Van még néhány perc a nyitásig. A korai vendégek állnak a kiszűrődő, léha fényben. Vár-ják a varázsszót: Bejöhetnek! És a hívást egy lépéssel nem előzik meg soha, mert a hitel, a hitelre kapott pohár pálinka olykor a világon mindennél értékesebb.

Ugye, minden helynek, közösségnek megvan az értékrendje. Ehhez tetszésünk szerint viszonyulhatunk — mint kívülről. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, nem vehetjük semmibe — komoly következmények nélkül —, ha beletartozunk.

A nő a söntésre teszi a lakatot, papírszalvétával törli ujjairól a rozsdás levet. Áll lassuló mozdulatokkal. Valahova elnéz; úgy, mintha figyelmesen hallgatná a zörgő, csengő poharakat, üvegeket, melyeket a hűtő villanymotorja ráz, remegtet fáradhatatlanul. Nehezen, de visszaerőszkolja magát oda, ahol van. Átöltözni be-megy az ablaktalan, kicsi irodába. A bőbitát a tükör előtt teszi a fejére, anélkül, hogy nézné magát, anélkül, hogy elmosolyodna. Önmagára? — nincs miért. Akiért mosolygott, és akiért újra kacagna is, az — *nincsen*.

Halottak napja. Ha legalább ma lenne szabad! Ha legalább csak annyit kel-lene dolgoznia, mint másnak. De nem, az ő munkája éjfélig is eltart, ha nem to-vább. Mérheti a deciket, féldeciket, talán ma többet is, mint máskor. Mérhet azok-nak, akiknek pohár italokba tördelt a világ, és csak akkor áll össze valamilyen-nek, amikor a láb már megroggyan, és széthull az ítélet. És nem marad más, mint az akaratosság, az olthatatlan íhatnék.

Áll az asszony a söntés mögött. Érzi, hogy elmúlt hat óra, de még egy ki-csit magára maradna, avval, akinek az arcát ma is oly élőnek, szinte tapinthatónak tudja fölledzni, az egész éjszaka égetett gyertya fényéből. A kedves itt van vele. Nem akarja, hogy elűzzék.

Rossz, kínos napja lesz. Akaratlanul kiszól: Bejöhetnek! de elmarad a — ki tudja mikor meggyökerezett — rigmus, mely a nyitás törzsvendégeinek szól: — Gyertek, gyertek libuskáim, / Várnak már az itókáim. / Aki nem kér, az csak nézze, / Fene állják a belébe!

A mai napon pokolba kíván minden érkezőt. Megértése, elnézése most taszi-tássá szűrődik. Ellenérzése, melyet oly ritkán engedett eluralkodni magán, most gyűlöletté keményedik. Gyertek csak, gyertek, nyomorultak! Faljatok föl, igyatok meg! Tudja, hogy a hajnali korhelyeket valóban átkozzák. Tudja, hogy a naponta lerészegedő társaság fölhörpintené, megtiporná, bemocskolná.

Nem kell biztatás. Jönnek a korhelyek, egyenként, csoportosan. Van, aki a közelből papucsban, pizsamára vett kabátban ugrott át a bemelegítő féldecire. Van közöttük, aki le sem feküdt. A legkésőbbi zárástól a legkorábbi nyitásig elsétálta az időt. Esetleg csak hazaugrott borotválkozni, zoknit cserélni. Ugyebár, az ember-nek adnia kell magát.

Jönnek a trógerolók, a kocsisok — csizmájuk szárában késsel; trágyaszagú gazdálkodók, akik jól ismervén magukat és a társaság vonzását, mindig letakar-ják lovukat. Jönnek a parkok, a friss levegő szerelmei, akik csak addig időznek itt, míg nyit az élelmiszerület. Ott veszik meg napi adagjukat, és irány a termé-

szet lány öle — lerészegedni. Hogy az ébredés nem mindig természetes, nem baj. Jön a fogatlan, kora-nincs néember, aki egy korty italért megmutatja ülepét. Ki sajnálja az italt, ha egyszer heccről van szó?

A nő, az ember ott a söntés tülső oldalán — aki ha tudná, azt mondaná magáról, mint a bölcs: semmi sem idegen tőlem, ami emberi — most gyűlöli, megveti és eltiporná egyre szaporodó vendégeit. Szenved, mert nem hagyják szenvedni, emlékezni, gyászolni. Nem hagyják, hogy *éljen* mellette az, akit az égő gyertya fényéből olyan tapinthatóan kibontott az éjjel. Együtt lehetne vele, de itt van ez a belpoklos tömeg, és valamennyi tőle akar valamit. Nem, én nem akarom! — magához inti a mindenest, folytassa a mérést.

Besiet az irodába, lemondva mindennek a kinnmaradókat. Tulajdonképpen nem is velük pöröl. A sorsát, valami meghatározhatatlant tart igaztalannak. Hangtalan jajong az életéért, a *másik* életéért. A másikéért, akit sikerült hazaképzelní, hazalopni onnan, ahonnan nincs menekvés. Lám, neki sikerült, és nem hagyják.

Végtelen keserűséggel áll szembe egy nagy ellenkezéssel, tagadással, mely a *másik* elmúltával, elvesztésével vetett véget öröms napjainak. És mára az sem maradt, hogy a sír ellenébe ülhessen.

All a lyuknyi irodában, szemében az éjszakai káprázattal. Teste megfeszül a félelemtől, hogy nem tud mindent úgy, amint volt, fölidézni, hogy megcsalja, ki-játssza emlékezete.

Halottak napja előtt szabad volt. Valójában készült erre a napra. A napra, amikor végiggondolja kettejük dolgát. Két és fél éve nem került sor a számvetésre, mint ahogy kapcsolatuk megszűnte után egyre halogatta az utolsó találkozást, melyről azt hitte, joga van hozzá. Volt, de elkésett. Nem élhet a jogával. Így lett az utolsó találkozás valóban utolsó — a ravatálnál, az utolsó séta — az utolsó út; néhány hónappal ezelőtt. Ha nem jön közbe a megmásíthatatlan, talán még mindig halogatná a számvetést, a találkozást. Miért? És ha újra összekerültek volna? Hisz gondolatban meghajolt a férfi érvei előtt. De megkeresni, szólni nem sietett.

A kettejük közötti különbséget így fogalmazta meg a férfi:

Ha két ember maradna a Földön, te az egyik, képes lennél újra benépesíteni azt, de nem az én közreműködésemmel. Nevetve mondta ezt a férfi, de érződött, hogy nem szívesen ismételné meg hangosan, amit továbbgondolt. Azt, hogy az eddigi tapasztalat szerint nem tartaná érdemesnek benépesíteni a Földet. De megnyugtatta a nőt, hogy szereti ölelni.

Valóban nem volt nap, amikor az asszony ne gondolt volna a férfira. Ez a gondolatban-együttélés odáig sűrűsödött, hogy október utolsó napján a nő megteremtette magának a még mindig szeretett férfit. A szabadnapon történt, amikor nem mozdult ki a lakásból.

Reggel sokáig használta a fürdőt. Majd a tükör előtt szépítette magát csöndes örömmel, mert úgy találta, hogy amit adni készül — teste és lelke, melyekkel soha nem hagyta magára a férfit — szép. Egy mindenáron megtartott álomnak készítette magát aprólékos gondnal, mint *egykor* — biztosan sikerében. Ezt a kellemes érzést csak apró — a játék kedvéért — fölvillanó kétségek, bizonytalankodások fokozták. Készülődött a ma megtestesülőnek, mint egykor az igazinak. Nem tudta fölfogni, nem tudta elfogadni az elmúlás végtelenségét, az egyén, a lét egyszerűségét. Készült a megszállottak hitével, a tiszta emberek bizalmával.

Szolgálni vágyott újra, testével, akaratával. Védeni akarta a bukdácsoló életkedvű társat, föltartani. Tenni érte; túrni kegyetlenkedő kedvét. Fogadni a bánást, mely nem neki szolt, csak reá vetődött. Tükre volt, újrászenevedője a társat ért sértéseknek, megaláztatásoknak, melyeket a férfinak le kellett nyelnie visszavethetetlenül. Mert nem volt bátorsága visszaütni; mert a bántó túl távoli, megközelíthetetlen; testtelen. Vagy azért maradt bosszúatlan a sértés — ez a legfá-

jóbb —, mert fennen mondott, igaztalan véleményben, hamis viszonyulásban, torz értékítéletben, kulturálatlanságban nyilvánult meg vagy rágalomban. Ezek ellen nem lehet ökölrel hadat viselni. De minőségi különbséggel, melynek megszerzése tudatos, jól szervezett munkát és tartást igényel. A fejet, mely a tömeg fölé magasodik, nem mindig lehet beverni.

Ennek a fölmagasodónak jó volt szolgálni. És szolgálni akar. Valójában nem tudta, mi űzte, emésztette és tette érdessé, kíméletlenül kedvesét. Csak annyit érzett, látott meg a maga elfogultságában, hogy több, más, mint akiket valaha is látott maga körül, és valamennyire ismert is. Többnek látta abból, ahogyan néztek, ahogy szóltak hozzá, és ahogy összehajoltak mögötte. Többnek látta a férfit abból is, ahogyan őreá néztek, nem kis örömeire. Nem bújócskázott, nem tagadta el érzéseit, nem rövidítette meg a társat. Természetes volt megnyilatkozásaiban. Ha valakihez odafordult, egész arccal, teljes figyelemmel tette. Ezért volt megnyugtató beszélni vele; elmondani, ami kikívánczolt, ami fájt. Úgy tudott meghallgatni, hogy a beszélő nem érezte magát kiszolgáltatottnak, teljes volt a hite, hogy ami neki fontos, a másoknak is legalább annyira az. Ilyen volt az ember, akinek készítette magát.

Régi bűbajosok komolyságával, meggyőződésével hívta, várta emberét, hogy vetne véget szikkasztó magábanvalóságának. Rendezett a lesötétített szobában. Végigsimitott az összehajtogatott ágyteritőn, anélkül, hogy anyjára gondolna. Emlekeztető jelet is alig hozott a falujából. Téblábolt a szobában, majd mozdulatai céltudatossá, pontossá rendeződtek.

Egy fiókból, az iratok mellől kendőbe kötött apróságokat vett elő. A férfi elhagyott dolgait. Egy pakk fölbontott cigarettát, néhány papírlapot. Elnézi a zsebkendőt, mellyel a férfi a — szerinte fölösleges — festéket törölte le.

A te arcod — az én arcom. Ügyelj rá — súgja a szájához emelt zsebkendőbe az asszony. Így mondtad. Ideadtad a zsebkendőt, hogy kimossam. Nem tettem. Megloptalak. Jaj, bár többször tettem volna! Mit kellett könyörögnöm a fényképedért. Aztán magad vittél a fényképész elé a főtéren, de csak azért, hogy megálázhass; mindhárom képet nekem adtad. Na, most már elegend van belőlem? és kacagtál gonoszul. Ott, mindenki szeme láttára úgy húztál magadhoz, hogy a karom megkékült. Megőriztem a fényképeket. A kezud nyomát, azt nem, azt fölszívta a testem, elemésztette. Ó, ott lenn mi van még belőled? Lám, nem orcad az orcám. Én élek, élek! Megcsalatkoztál bennem, magadra hagytalak.

Ölében emlékeivel, előre-hátra hajladozik. Magát sirató falusi asszony most, ahogy egészen fájdalomnak adja magát. Nem az a fajta sírás ez, melynek múltával enyhülne, megapadna a fájdalom, és a fogyó könnyeken túl föltűnne a csöndes nyugalom, mely elhozná a tervezgetés örömét, ami a lét, a folytonosság biztosítéka. Az asszony sírása a kétségbeesésé, a pániké. Azé az emberé, akit a fájdalom vaksága övez, melyből nincs hova kitapogatózni. És mégis, az asszony elcsöndesedik. Az segít legyűrni a vergődést, aki a vihart előidézte. Vihartörte fa — ül az asszony. Egy-egy fölszakadó nagy sóhaj kiegyenesíti ültében; ilyenkor pilláiról könny szakad le, és eltűnik az ölében, az apróságok között.

Vele van dolga, őt kell várnia. Jönnie kell, ne csak az emlékeket terelje felé, de álljon elő úgy, amilyen volt. Ha nem is tudja majd megtartani maga mellett — hisz káprázat —, hagyjon bár új emléket magából, és a hitet, a bizonyosságot, hogy ezután is eljő. Így lesz értelmessé élete.

Gondosan, az erekyeőr óvatosságával helyezi öléből kincseit a fekvőhely melletti asztalkára. Kimegy. Nemsokára virággal és fenyőággal tér vissza, és egyik kezében gyertyával. Rendez az asztalon, úgy hajol fölé, mintha oltár lenne. Mintha a szentséget védené testével — szentségtörő kezeiktől. Így védi magát: testét a kísértéstől, lelkét a lankadástól. Tisztának kell maradnia, mert szövetség köti — eltéphetetlen, fölmondhatatlan — a nem létezőhöz. Tisztának kell maradnia, mert

mindennél erősebb vágyakozása. Önmegtartóztatása — az, hogy naponta vele kél és nyugszik — biztosítéka, hogy továbbra is része lesz álmainak.

Halott kedvese álombeli jelenvalóságát nem cserélné föl semmivel, senki élővel. Mert álmában vágya hús-vér valósággá gyúrja össze a férfit, akinek érintésétől, ölelésétől fölnyög. Megnyíló teste úgy fogadja a kedvest, hogy tenyerével kell csitítania dübörgő szívét. A nőben még föl sem vetődött, meddig lesz ereje az álmában beteljesülő ölelésekre várni.

Meggyűjtja a fehér gyertyát. Térdre ereszkedik. Nem az alázatosság mozdulata ez most. Nem az áthatolhatatlan ködök mindenhatóját ereszkedett le megkövetni. Nem alkudozni készül a szigorúan egyértelművel: az elmúlással. Tudja, hogy mindez ma semmit nem érne. Erőt önmagáért — magából kell merítenie, és ő a kútfeje az óhajtott társ életének. Ez a hit, önmagába vetett hite segítette át élete oly sok válságán, és szabadította ki a tórból, melyet elrejtettek néki.

A föld, a dolgok, az emberi megnyilatkozások elsődleges értelméhez közel álló biztonságával tájékozódott a közösségben, ahonnan eljött, és új környezetében. Abban az információhullámban is, mely hozzá elért. Hogy élete mégis félresikerült, és negyvenedik évének egyetlen értelme csak egy halott ember emléke, nem tehet róla.

Első, végzetes gyöngesége — szülei túlzott tisztelete — egy nyugós házasság hálójába veszejtette, s odadobta, olyan fiatalon, egy gyűlölt lény erőszakoskodásainak. Ebben az adásvételi aktusban nemcsak lányságát és rövid lánykodásának jól-eső képzelgéseit, álmait, forró vágyakozását veszttette el, de odalett a gyerekkor pajtásainak, társainak becsülése, barátsága és köszönése is. Így hagyta oda a házat, mely nem volt otthona; szüleit, akikkel meghasonlott; és a vele egyívásúakat, akik mind mind többet kaptak a sorstól, mint ő.

A falut, a határt fájt a legjobban odahagynia. Olvasmányjaiból megtanulta észrevenni, élvezni a szépet. Elvesztett falujában a szépet siratta. Azokat a könyveket szerette a legjobban, melyekben sok szó esett a tájról, fákról, vizekről. Minden leírásban kutatta és föllelte az ő környezetéhez hasonlót. Az iskolában ő olvasott volt a legtöbbet. Hibátlan, öt-hat oldalas dolgozatait büszkén mutogatta tanárnője. Ő volt az egyetlen, aki titokban bibliát kapott az idős tiszteletestől. Ki tudhatta, hogy mit főznek — az olvasmányaiiba merült lányka feje fölött — a majdani apatársak.

Fájt, de elhagyta a falut. Nem szökött. Volt annyi ereje, gyűlt annyi keserősége, hogy fiatalsága megrontóinak kipakoljon. Tiszta lappal indult el. Az otthoniak további marakodása nem érdekelte. De gyanakvóvá, érdessé idomította magát, mert mit várjon idegenben az, akit a szülei tettek földönfutóvá, gerjedelmek célpontjává?!

Kopogtatnak. Fáradtan fordul a belépőhöz, aki alig ismeri meg a nyíló ajtón beszüremkedő gyenge fényben. A nő kemény vonásai, elsikló pillantása zavarba hozza a sofórt. Nyújtja a papírokat: Mindent szereztünk, amit kértek. Elég nehéz volt. — Jó, maguknak minden egyre nehezebb. Menjünk, kezdjenek lerakodni. A koci farával úgy álljon az ajtónak, hogy se ki, se be. Különben, tudja.

Ma bal lábbal lépett le az ágyról, vagy nem volt, aki megizélje. Hát mért nem szólt nekem, mondja az orra alatt a sofőr, amint kocsijához megy. Van, aki hallotta az ellépő megjegyzését, s most ragadós tekintettel matat a nő arcán.

A kerék mögött visszabúvó sofőr int a két rakodónak: Na, nyomás! Az aszszony bmondja a tételeket, és utánaszámol.

Ugye, milyen helyes embereim vannak? Micsoda testtartás, micsoda frizura. Nemde? Most jönnek frissen a nagymosásból, de én látatlanban egy-két évig még áztatnám őket. Ügyes fiúk, mi? Kinek állt föl, hogy csak úgy szélnék eressze őket? És tessék, az én nyakamra. Ha majd egy szép nap megmélyesztene, s nyomás a

kocsival, a piával? Hogy nincs mit kezdeni egy kocsival? Hát apuskám, maga hammas pillangólélek, nem tudja, hogy mindent el lehet adni? Nocsak, nocsak... Hát azt sem, hogy mindent el lehet lopni? Maga hol él, jóember?! Azt hallotta, hogy egy mérnök meg a mesterei elloptak egy egész emeletet valami blokkról. És azt tudja, mi bajuk lett? Semmi! Annyi hát! Persze, az emeletből sikeredett két villát nem maguknak építették. De jött a gersli. Tudja, mi a röhejes? A villákat fölértékelték. Aszondi, hogy többet ér, mint az ellopott emelet. Az egyik ház ugrott valami fejcséggel, a maradékon pedig megosztott a két tulaj; nagykutya azok is. Nekem hihet, uram, a sofőrök mindent tudnak. Jó a társaságunk. Csak azért mondom, hogy minden ellopható. Sz'a miénk minden, nem is úgy van? Mehetünk, fiúk?

Sokallni tetszik a borvizet? Mondtam én. De azt üzenik, ha most nem veszi át, nyáron is almás. Másképp adták elő, de én finom ember vagyok, ugye, gyönyöm? Szabad a faktúrát, rendben minden?

A papírokkal együtt gyűri zsebre a szemrevételezett ötvenest. A két serkenőhajú egy-egy pohár töménytet kapott, s a nő most pakol valami harapnivalót.

Tarhálunk fiaim, tarhálunk? Ilyenekkel butyizzon az ember!

Úgy néz az illogatókra, mint akit megloptak. Mielőtt elindulna, megrotyogtatja a motort, hogy a vén, át- meg átépített, vedlő kocsmá szinte széthull. A vendégek káromkodva lépnek utána.

A söntéstől végiglátni a talponállón. A két sor magas asztal között be lehet nézni a különszobába, mely valamivel alacsonyabban van az előző helyiségnél. Ez teszi, hogy ablakain a járművek fölverte sárlétől nem lehet kilátni, és ha ki nem, be annál kevésbé. Lucskos idő gyakran adódik, így aztán a különszoba egész évben védve van a kíváncsi, de — ilyen vagy olyan oknál fogva — be nem merészkedő emberektől.

Ez a védettség hozza a köpködő jobb vendégeit. Itt nincs miért feszengeni, a fogyasztással nem úz a frakkos pincér, nem nézik levegőnek az embert. Nem nyomaszt ünnepélyességével, mint a nagy vendéglők, ahol időről időre csak meg kell jelenni, hogy lássák: él még az ember, s nem is akárhogy.

A különszoba csöndes zug. Főleg értelmiségiek pihenőhelye. Itt levethetik a rájuk merevített feszességet, lazíthatnak gondolataik tartásán is, ha képesek voltak mentesek maradni az „aktívizmus“ mumifikáló hatásától. Sokan itt döbbennek rá — kötetlen társalgás közepette —, hogy a kapcsolatteremtés nem egy ördögös, de igen kellemes és szükséges dolog. Itt fedezik föl, hogy a csak főnök és beosztott kapcsolat mennyire fakóvá, silánnyá koptatja környezetükről alkotott képüket. Észreveszik, mennyire nem figyeltek föl saját megnyilatkozási igényükre. Az egyező vélemények, a nemritkán azonos gondok, az, hogy figyelni tudnak egymásra, örömmel tölti el ezeket az embereket, akik már-már attól féltek, hogy képtelenné váltak valamit is adni magukból. Ez a kirekesztődést jelentené.

A nyájonkivüliség érzése emésztő, a nyáj nyúge inkább elviselhető. A különszoba látogatói rájöttek, hogy barátkozni jó. Csak hagyják az embert. Lehet, hogy valamit oldódott a gyanakvás, mellyel az értéktermelő és -teremtő szellemi munkást az örökös és regisztráló, de meddő értelmiségi figyelte. Talán valami változás történt? Enyhült volna a bizalmatlanság, mellyel az olykori hatalmon lévő az értelmiségit — mint a legkézbentartatlanabbnak, legmegbízhatatlanabbnak tartott erőt — nyomozza? Vagy a két fél annyira egy lett, hogy lehetetlen őket megkülönböztetni? Vagy már nem hajlandók tudomásul sem venni egymást? És mi van avval az értelmiséggel, akit nem az éppen soros csecs táplált? Ő legszívesebben a munkáját végezte mindenkor, derékhajlítás, de ugyanakkor vicSORÍTÁS nélkül. Hogy az értelmiségi nem éppen rajongó típus? Nem lehet az, magyarázza, ami a háború utáni első értelmiségifejtágitón elhangzott, mint bevezető a lelkesedéshez: — Magukat — és a kéz végigpásztázott a termen — mind ki kellene

végezni! Így szolt le a szinpadról az akkori rend egyik embere az amúgy is rettegő hallgatóságnak. Rég volt, minek háborgatni a szellemet.

Mindenesetre, ezek a koponyák, akik ma ide járnak, nem ítélik magukat némaságra. De lehet, hogy azért beszélnek, mert úgy érzik, hogy eljött az érvek rehabilitációjának ideje; hogy a pró—kontra vetélkedése jogos státusába visszahelyeződik. Mert ebből mindig csak jó született, kivéve, ha az eredményt nem döntötték el előre. A manipulált vélemény a gyakorlatban előbb—utóbb megbukik, és mindig többet árt, mint az idejében hangoztatott, józan érvekkel alátámasztott ellenvélemény. Anakronizmus ma már a kételkedőt, a fontolgatót, a papírral—ceruzával számolót ellenségnek tekinteni. Különösen akkor, ha szavaknak, róptében kinyilvánított véleményeknek, óhajoknak milliókkal mérhető következményei lehetnek.

A csöndes helyiségbe párok is járnak. Nem párocskák. Talán nem is a szerelem, ami az arcukról leolvasható, hanem az, hogy akarnak *valamit* a hátralevő időtől. Hogy annak a valaminek — megértésnek, örömmek, biztonságnak — éppen a társ a letéteményese. Ki tudná megmondani, hogy ezek az emberek milyen vereségek—vesztések után nyújtottak kezét egymásnak. Ki tudja, hogy a megfogant, épülő bizalomnak milyen mélységek fölött kell utat nyitnia a továbbhaladáshoz. Hogyan kell lépni, hogy az ember ne maradjon egyedül? Van-e valami biztosíték? Van. Az, amit úgy hívunk — lélek, összemarkolja tartalékait, és gazdálkodik belőle. És ha nem jól sáfárkodott? A tűrőképesség határát átlépni — önveszélyes.

Ezért nyújtunk oly nehezen kezét a — több—kevesebb ideig tartó — társulásra.

Mi lesz avval, aki a nemlétező társnak, egy emléknek nyújtja kezét? Eléri-e innen, ahol fájdalmát, vágját züllött indulatok tépik vissza ragadós asztalok közé, le az összerondított földre, trágár hangok pokolsarába? Győznie kell erővel. El kell érnie hozzá, az álmhoz, az emlékehez. Fiatalságát megrabolták; az embert, akinél hűségre, alázatosságra váltotta magát, az elmúlás ölelte el. És most emlékére törnek.

Nem! Úgy kapja föl a fejét, mint aki ellenségre érzett. Reszket kezében a mérce, az egyre cserélődő üvegek.

Töltekezettek ma is, ha széthullattatok mindent, ami szent! Feszítsetek keresztre mindenkit, akihez hozzáértetek. Mivé lesz, istenem, kezed munkája s lelked, amit belénk öntöttél! Nézz ezekre! Gyűlölöm a hiábavaló hazugságoknak követőit. Sok alakoskodó, akik azt mondják mindig, amit várnak tőlük, akik kitépetnék nyelvüket, mert mellészolt, és elveszejtette a potyapálinkát. Ők is emberek...

A kocsmajátón a rend két óre nyomul be. Körútjuk első állomása itt van. Könyölküket nem tudják egészen behajlítani a kabátujjba csúsztatott kéziszerszámtól. A söntés fal melletti sarkától elszivárog az egyik törzsvendég. Tudja, hogy az újonnan jöttek ezt a helyet szeretik, és ugye, az erősebb kutya...

Biccenek, elfoglalva helyüket, ahonnan valóban látni mindenkit. Szigorúan, alig leplezett undorral „veszik“ a jelenlévőket, aztán a nőre pillantva szól a rangidős: Valami panasz?

Az asszony nemet int, és csak úgy mellékesen, más—más színű itallal teli poharakat tesz eléjük.

Rendes ház ez, itt ismerik az ember gusztusát, ereszti meg az alárendelt, mintegy köszönésként, de ha még akarna is valamit mondani, visszanyelné, úgy vág szemmel a másik. Két—két becsületes korty, rövid öblintéssel — így adja ki ízét a nedű, így éget — és a kiürült poharak egyszerre koppannak a bádagon. Fordulnak, lépnek. A köszönést megejtik este.

Mind nagyobb a forgalom, a törzsvendégek csoportja elvész az ismeretlenek, sietősek között. Egyre gyakoribb az olyan férfi, aki kezében, szatyrában temetőbe szánt virággal lép be, hogy egy itallal megerősítse lelkét, fölmelegítse tagjait.

Házastársak jönnek; az asszonyok messzire feszített kisujjal tartják a poharat, és addig-addig tiltakoznak, míg elfogy az ital. Elmenőben hajukat visszasímtíják meglazult kendőjük alá, és szorítanak a bogon.

Arcotok pirossága majd lekopik szemérmességetekkel együtt, gondolja utánuk az asszony.

Tölti, egyre porciózza a sok rossz italt. A reggeli forgalom most tetőz. A mindenesnek egyre gyakrabban kell összeszednie a poharakat, hogy legyen amibe mérni. Az egész készlet forgalomban van, úgy fogyasztanak.

Az asszony szeretné, ha valaki, falujabeli beállítana. Még akkor is, ha az „éppen erre jártam“ mentegetőzéssel állna elő, holott jól tudja, hogy őrá kíváncsiak otthon. Ma eltűrné a hírvívő aprólékos kíváncsiságát, a szemmel-vallatózást, mely nemcsak rajta kutat, őt fürkészi, de ágyát, lakását is összeturkálja gondolatban. Jólesne, ha találkozna valakivel, még akkor is, ha fölhevárná, ha pénzébe kerülne, mert megvendégeletlenül csak nem eresztené el a látszólag fanyalgót. Meg aztán, haza is szokott küldeni ezt-azt, mert „városon minden van“, és bár otthon semmiben sem szenvednek hiányt, szülei elvárják.

Szeretné, ha ma megkeresnék. Hogy láthassa: a múltó idő nemcsak rajta hagyott elkendőzhetetlen nyomokat, és hogy véssék észbe újra: nem merült alá, dereka nem roskadt meg; hogy tudják: nincs benne alázat, nem felejt. Lássák hát a fürkészők, hogy rossz híre ellenére van bátorsága tiszta lelke tükrével állhatatosan az emberek szemébe nézni.

Nem, nem lesz falujabeli látogató.

Ma mindenkinek ott a helye, ahol a fölmenők nyugszanak. Az is, aki városra férközött, az is, aki csak kenyere felét keresi itt, ma haladéktalanul rohan haza, a zsúfolt járműveken tapostatva magát, és taposva. Mára mintha megsokasodott volna az összetartozás máskor elhanyagolt érzése.

Talán egy föl nem ismert félelem is úz ma, az eltávozottak köré összeverődni. Ki tudja, mi lakozik az emberben; mit rejt a mai virrasztás, gyász, alázat? Micsoda régi indulatok fordítottja ez a meghunyászkodás? Mit akarunk föloldani a gyertyák földhözragadt fényében, melyet ha felülről nézünk, olyan, mint egy izzó ezüstpénz, melyet a lenn nyugovó sehogy sem akar magához venni. Júdás pénz a tömérdek égő gyertya, melyet az elevennek adott sok Júdás-szó előzött meg. Ezért nem kell a súlytalan ezüstpénz. De az is lehet, hogy a sok élő közé a szellemek félnek fölsejleni; ez lenne a megnyugtató.

Az asszonynak meg kell elégednie, hogy csak idegenek látják biztonságosnak hitt feszességében, fegyelmezettségében. Örvidenie kellene, hogy arca, teste nem veszi át hangulata, érzései zaklatottságát, nem lesznek árulói.

Mindenen átsüt a kedves arca. Mozdulatait a vele foglalkozó gondolatok, képzetek gátolják.

Befelé fordult figyelmét elkerüli a settenkedő öreg, pedig kajla mosolyából rögtön tudhatná, hogy valami meglepetést tartogat. Csak a söntés mögé bevezető szűk helyen veszi észre az öreget, amint szakadozott papirzsákjából — alázattal keveredő, büszkés tartással — egy cserép virágot óvatoskodik elő, s nyújtja föl. Az asszony nézi a fehéren-borzas, habzó krizantémot.

Tessék, vegye el, no. Kedves, mi történt? — nyugtalanodik az öreg, ahogy látja, csak nem mozdul az asszony. Szemérmes félszeggel koccantja a pultra a cserepet. Erre tér magához a megajándékozott:

Jaj, hogy nem szánja idehozni ezt a gyönyörű, ártatlan virágot? Közelebb hajol, és úgy teszi hozzá: Honnan emelte el, táti?

Nem én, sehonnan. Magam neveltem.

Nem mondta, hogy a virágokhoz is ért.

Csak szeretni kell őket. Aztán nőnek maguktól, mint a gyermek. Eltutujgatnám én a kegyed puáját is, ha lenne. — Spontán megnyilatkozásától megijed az öreg. Az asszony is megdöbben. Ellegyint az öreg felé: Mert biznám is én magára! Úgy fordul el, mintha a tűz forróságától féltene arcát.

Az öreg bánja, hogy elragadtatta magát, szánja. Megkímélte volna az asszonyt, de hát úgy fölhevült az ajándékozástól, a virág szépségétől. Tehet ő róla, hogy többet mondott a kelleténél? Nem az ő dolga, az igaz. Mit foglalkozik vele? És éppen most jött rá a bolondja! Semmije nincs, nyakán a tél. A gazdálkodóknál nem lesz mivel megszolgálni a tányér levest. És ha nincs meleg hely, ahol bár nappal meghúzza magát, mit ér szedett-vedett élete? Mi lesz a meleggel, a kicsi pájinkával; a zsirba mártogatott kenyérrésszel, ha az asszony fölmondja a barátságot? — Morfondíroz az idős ember, és a gondolatától, hogy magamagát semmizte ki, didereg. Föl-fölnéz az asszonyra, a bizonyosságot lesné le arcáról, hogy nem áll-e kifelé a szekere rúdja. Tudja, hogy sokan szegődnének a helyébe, de egy sem lenne méltó az asszony bizalmára, ebben biztos. Ki ismerné jobban a csavargó korhelyeket, mint ő, aki maga is közéjük tartozik. Ezekről csak féltetni tudná jótevőjét. Ha nem kopik ki innen, minden egészen másként lesz. Nem beszél, csak ha kérdezik, akkor sem sokat. Úgy tesz, úgy igyekszik majd, hogy kivetnivaló ne legyen. Kétségei fohászodni ösztökélik az öreget. Majd arra gondol, hogy télen, ha már nem bírja tovább a hideget, tüzzel emészti el magát.

Fölgyűjtöm a putrit, hadd melegedjem. Konkorodjak, mint a szalonnabőr. Úgy átérzi nyomorúságát, hogy orra nedve elereszkedik, s törölnie kell a szemén is.

Mi van, öreg? Máshol esett kenyérbe, hogy itt csak tollászkodik? — szigorul rá az asszony. Elkapja a kezét az öreg arca elől, aki mindenáron megcsókolná.

Csak nem ment el az esze, bolond vénember!

De biza, de biza — bizonykodik, és serdül a takarítószerszámok után boldogan.

Lám, megmaradtam, szegény fejem. Hogy is gondolhattam, hogy elkerget ez a drága jó asszony. Szegényke, milyen szomorú örökké. De mit is csinálna nélkülem? Ezek a mindenések lusta dögök, csak vakaróznak, zabálnak meg fogdostatják magukat. Látom én. Ez az új is azt teszi, ahogy egy kicsit megmelegedett. És hogy lopnak! Ha a jó múltkorjában én nem veszem észre a szemétládában a két üveg töményt, talán még mindig itt lenne, és garázdálkodna az a bestia. És rámfogta volna a gyalázatos. De nekem van hitelem!

Buzgón dolgozik az öreg, s mindjobban belebuzdul, ahogy átérzi személye fontosságát. Fogja, markolássza a seprűnyelet, a biztosítékot, hogy a télen, legálább nappal, nem kell fázlódnia.

Az asszony gondolatai oda cövekelődtek, amit az öreg mondott.

Ha lenne puja. Ha konokabb vagyok. Ha magam választhattam volna sorsot, miután lettem valaki, mint annyi más. Ha attól lett volna gyerek, akitől én is akarok. Ma már védeni tudna. Nem, abból a gyötrelemből nem kellett kovász. Azt szaporítsam, akinek az érintésétől iszonyodtam? Nem, azt nem.

Látja kínlódni magát. Belsejét szaggatja, tépi a természet rendjét visszafordító kotyvalék. Kóvályog a gyűlölt házban verejtékesen, és egyre azt kívánja, megcsúfolója bár soha ne térne meg. Hallja anyját, amint vallatózva követelőzik:

Hát már soha nem leszel hasas?!

Émelyeg.

Elvárnák, hogy megkövessem őket. A sírjuknál sem! Hogy döngicséltek: Meglátod, hogy jó lesz, ahogy mi akarjuk, lányom. A te előnyödet nézzük. Ott a nagy

ház, csak azzal lesz gondod, a többit intézzük mi. Olvashatsz is, ha úgy szeretsz, az urad sokat lesz oda a motorral. Számosan vannak, nagy a rokonság, hasznunkra lesz velük vegyülni.

Maga nem anya volt, de kerítónő; annak is maradt. De én nem lettem céda. Maga nem tudja, milyen érzés az orvosnak kiterítve válaszolni, és megtudni, hogy az, akinek juttattak, mindenféle orvágkurvájával összefekszik. És hiába mondtam maguknak. Hisz maguk tudták. *Egyetemben tanácskoztak ellenem, hogy megfogják az én lelkeimet.* Ej, minek perelek én magukkal, arra sem érdemesek.

Arca beletüzel a hiábavaló önemésztésbe. Az emlékezet olyasmit hoz vissza, amit jobb elfelejteni, ha nyugalomra vágyik.

A két helyiségben minden megy a szokott módon. A különszoba is kezd benépesedni. A pincér igényesebb rendeléseket közvetít, s óvatoskodva, apró lépésekkel — és enyhe lenézéssel közlekedik márkás italaival a talpon állók között.

Egymást váltva ugranak be a szemközti borbélyüzlet alkalmazottai, persze, köpeny nélkül, számítva a főnökség valamelyik tagjára. Így, ha föl is tevődik a kérdés, takarózni lehet a délutáni műszakkal. Arról, hogy a koszvják — ahogy itt nevezik őket — milyen gyakran lépegetnek át, következtetni lehet az üzletmenetre, a kedves vendégek adakozókedvére. Egy-egy jobb napon, dél felé nem kockázatná épségét senki azok közül, akik ismerik a borbélyok szokását. De az ő kapatosságuk néhány — a környékre jellemző — foglalkozás virulását is jelenti. Ilyen a homok fuvarozása, a költöztetés, az alkalmi mészároskodás, a maszek cukrászkodás és így tovább. A halottak napja igencsak a borbélyoknak dolgozik.

A zöldségesüzlet elárúsítója sem hiányzik. Érthető: remetei magányából melegedni jön ide, és szót váltani a sok konzerv, a léha káposzták s a fonnyadó zöldség közül. A „Röktön Jövő” táblácska biztosíték, hogy valóban jön, ha ugyan nem tart nagyon az elején a rendelt itálnak. De ha utánajönnek, átmegegy készségesen. Kiszolgál, és folytatja a söntésnél letétbe helyezett italát.

Egy-egy kis likórt elszopogatnak az élelmiszerüzlet eladónői is, de inkább a terefere vonzza őket, a segítőkészség. Megkérdik, kell-e ez-az, és félreteszik a nehezen hozzáférhető árut. Hiánycikk mindig akad, tervezni sem lehetne jobban.

A söntés mögötti asszony ismeri törzsvendégei óhaját; tudja, kinek mennyi nem árt meg, ismeri rigolyáikat, a feleségeket is; hogy ki mennyire megbízható.

A kocsmá talán legkellemetlenebb vendége a suszter, aki ha belelendült, zárásig kitart. Már félhúsban — ócsárolni kezd mindenkit, beleköt az élő fába is. Ha a kikezdett nem áll kötélnek, gúnyolni kezdi a szakmáját, a magáét kiáltva ki a mesterségek fejedelmének. A nagy hetvenkedés vége mindig az, hogy a csodasztert egy lakatos, asztalos, öntő vagy valami más mesterségbeli szépen az utcára pakolja. Nem is lenne semmi baj, ha a suszter egy vallomásos pillanatban nem mondta volna el tanúk előtt, hogy ő világeletemben úriszabó szeretett volna lenni. Azóta mindenki úriszabó úrnak szólítja. Ezért, ha lehet, még ádázabban kötekedik, így gyakran betörök az orrát.

Aki itt gyakrabban megfordul, nem maradhat ismeretlenül, még ha akar sem. Ez a mindig új információra éhes társaság belekapaszkodik, mint a kullancs. Nyíltan kérdezősködnek, vagy a háta mögött súgnak össze az idegennek. Addig nem nyughatnak, míg valamit ki nem derítenek róla. A törzsvendégek mind ebbe a fertályba valók. Mindent tudnak egymásról, nincs már mit kifürkészniük, legfennebb régi sérelmeket kérőzhetnek vissza. Valóban, majdnem elfelejtett haragokat elevenítenek föl, csupán a változatosság kedvéért. Az ilyen újramelegített harag sokszor erősebb a réginél. A felek csodálkoznak: hogy lehettek ennyire engedékenyek? Na, de most aztán...

És... a kocsmában elkezdett csatározás folytatódik az utcán, a kapualjakban, több asszisztenciával természetesen. Kialakul a két tábor, tüzelik a feleket, és sok-

szor az újrafelfújtt sérelemre a hivataltól kérnek orvoslást. Törvényszék, tanúskodás — újra áll a hecc. A köpködőben újra van mitől hevülni. A kívülről bolyhosnak bolhacirkusz ez. A valóságban pedig — olykor véresen — komoly. Fenekedésük, marakodásuk tudat alatti elégedetlenséget takar, melyet talán sorsukkal perelő elődeik testáltak reájuk, egyebük nem lévén. De nem újság, hogy ugyanilyen — egymást elásni akaró — a viszony a kocsmán kívüli világ érdekközösségeiben is. Csak a módszerek csiszoltabbak, hatékonyabbak.

Ebből a helyiséget betöltő kavargásból, az indulatok ilyen összecsapásából alig jut el valami az italporciózó nőig. Mintha egy láthatatlan, szigetelő fal választaná el vevőitől. Fal, melyen ő átnyúlhat, de amely fölfogja a hangot és a mozdulatot is. Fal, mely mögül biztonsággal fordulhat kedveséhez, újraélheti az elmúlt napot.

Halottak napja van. Nehéz virrasztás lesz. Csúnya nappali virrasztás. A kegyeletrovás, a megemlékezés akkor igazán megnyugtató, jólesően fölemelő, ha jó időben kerül rá sor. Milyen más, ha a törökméz nem nyúlósodik meg, a tordai pogácsa rugalmas marad, nem lesz olyan a nedves időben, mint az oszító tehénlepény.

Felhőtlen ég alatt a gyászt, a veszteséget könnyebb elviselni. Hangulatunkat, magatartásunkat döbbenetes módon befolyásolja az időjárás. Van úgy, hogy verőfényben olyasmit dörgölhetünk a főnök orra alá, bántódás nélkül, talán haszonnal, amiért egy borús napon esetleg nyakunkat szegné.

Ma csúnya virrasztás vár. Igazabb lesz a szomorúság, és kevésbé hivalkodó az öröm? A mai napon is megeshet, hogy a mintafiú, a jó gyerek dühöngve szétveri szülei sírkövén a drágán vett virágot, mert cipője átázott. Lehet, hogy így lesz. De nem kizárt, hogy följavul az idő, hisz alig virrad még.

VASILE IGNA

SÜRGÖSSÉGI ALLAPOT

Úgy tűnt, zavarják az adót, vagy idegen adót fogok, és nem értem a nyelvet, az a baj; úgy tűnt, zöld a varázsszem, de a skála gombja sehogy sem forog. Egy kozmikus hang hallszott, lépecsön haladtam a legelső fellegekig, néztem a Földet odalenn; l'état de rêve c'est mon état normal, de ez nem álom. Már nem nézem a Földet, képezem csak. Erőm, szemem, fülem nincs, ereimben ritka fémek buzognak, higanyoszlop-folyó csordul elé, átúszom, és odaát kiáltok: segítség! Se sziréna, se félrevert harang, az élet megy előre vakon. Új divatok művészetben, politikában; diszko és terror, bomba és éhség. Háború. Segítség, elsötétül a század az utca embere fölött! Segítség! Nincs idő, csak a sértés, csak a bántás örökké; szóljon hát a sziréna, a megváltó, a század terhével viselő. Nemesak ma van halál, feledtük — mindig van, mindig vár valakire. Segítség: ember ember mellett magányos, egyedül csak aki erős, az áll meg egyedül.

VERESS ZOLTÁN fordítása

VITA ZSIGMOND

A SORS HÁLÓJÁBAN

Enyedi emlékek a bécsi döntés utáni időkből

1940 augusztusában nyugtalansággal volt tele a levegő egész Erdélyben. A Pilis felől sötét fellegek fenyegették az Órhegy alatti kisvárost, Enyedet. Azt a várost, amelynek kollégiumát a kultúra, a világhírű terjesztőjének építették fel őseink, és reánk bízták, hogy itt az ifjúságot neveljük. Tudtuk, hogy valami készül a hitlerista politika boszorkánykonyhájában, amelynek mérges gőze és füstje hozzánk is eljutott, de nem tudhattuk, hogy mit hoz a jövő. Románok és magyarok egyaránt a rádió előtt ültek a hosszú nyári estéken, hallgatták a híreket. Augusztus 30-án aztán mindenki megtudhatta, hogy a Hitler diktálta bécsi döntés kettévágta Erdélyt, és ezzel az önkényes megoldással elszakított egymástól családokat; azokat, akik évszázadok óta békességben éltek itt, és együttesen építették az életet. Az egymásra uszító népek most gyűlölködve álltak szemben, a hitlerista eszméktől megfertőzve egymás ellen akarták kitölteni hatalmi vágyaikat.

Szeptember elsején megindult a menekülők áradata északról délnek és délről északnak. A románok üldöztetésétől, elnyomástól, megtorlásoktól félve menekültek kocsin, teherautón, ki ahogy tudott. Fiatal magyarokat, családos embereket láttam az országút mellett tépelődni, tanakodni, az ittmaradás kötelessége és a menekülés vagy pedig a családhoz való hazamenetel hívó szava között ingadozva. Egyik kedves tanártársam a családi és közösségi élet akkor még egészen bizonytalan, kialakulatlan törvényei, parancsai között vergődve válaszította a menekülés útját, amely azután a halálba, a háború pusztító tüzébe vezetett. Akkor még nem tudhattuk, hogy a dél-erdélyi magyarságnak maradnak-e olyan intézményei, amelyeket minden erővel fenn kell tartani, amelyek

kultúránk megmaradását fogják itt biztosítani.

A bécsi döntést az erdélyi magyarok és románok egyaránt igazságtalannak tartották, tudták, hogy egy átmeneti időszak következik, amely a szabad szót mindenütt elfojtja, kétségessé teszi az anyanyelv használatának a jogát, és az erdélyi életben nem hoz megnyugvást. Szeptemberben elkezdődött Antonescu katonai diktatúrája, egyre nehezebbé vált az élet, fojtóbbá a levegő mindenki, különösen a kisebbségek számára.

Tizenegy év telt el azóta, hogy Kuncz Aladár — Áprily Lajos távozásakor — egyszerűen és tömören megfogalmazta azt, amit vele együtt mi is vallottunk: „Erdély az én hazám.“ Ezt azonban csak azok vallották ilyen határozottan és építő szándékkal, akik itt születtek és itt nevelkedtek. Mi valóban egymást megbecsülve akartunk dolgozni közös hazánkért, otthonunkért, de akik a kínálkozó, kedvező állásokat megragadva költöztek ekkor észak-erdélyi városokba, azok csak a maguk hasznát nézték, nem törődtek az itteni élet évszázadok alatt kialakult törvényeivel. Nem alkothattunk magunknak tiszta képet, de nyilvánvaló volt, hogy a bécsi döntés a nacionalizmus újabb megnyilvánulásaihoz, a románok kiűldözéséhez, munkaszolgálatra küldéséhez és fegyveres összeütközésekhez vezetett. Megtorlás megtorlást követett, amint ezt Reményik Sándor, az erdélyi költő „korszerűtlen versei“-ben lázongva és tiltakozva megírta. Ő a „halk magyarságot“ védte, és határozottan elítélte a mindenfelé megnyilvánuló „meztelen önzést“. Tiltakozott a megtorlások ellen, tiltakozott minden nemzetiségi elnyomás ellen, és olyan világról álmodott, amelyben „nincsen többé alul és felül“, de azt nem találhatta meg 1941-ben Erdélyben.

Kommunisták, humanista költők és írók ebben az időszakban bátran szállottak szembe a faji, nemzetiségi vagy vallási megkülönböztetésekkel, az ember méltóságát, szabadságát akarták megmenteni akkor, amikor a fasizmus mérgező levegője egész Közép-Európát és Erdélyt különösképpen fenyegette.

Amikor a városunk felett sötét felhők gomolyogtak, és sokan Kolozsvár felé menekültek, számba kellett vennünk, kik maradtunk itten, és mi a teendőnk. Nem hallgathattunk sokáig tétlenül, hiszen az élet állandó mozgásban volt körülöttünk, és napról napra változott. Feltettük magunkban a kérdést, hogy mi maradt meg abból, amit az elmúlt évtizedekben építettünk. A nemzetiségi élet alapjaihoz kellett visszatérni.

Ebben a jó ideig reménytelennek tűnő helyzetben számomra megnőtt az ősi Bethlen Kollégium, hangos diákcsoportokkal benépesítette a völgyet, a szőlők felé kúszó temetőben megelevenedtek a sírok: Herepei Ádám, Köteles Sámuel, Kováts József és Herepey Károly sírjai. Nemcsak a tudomány embeirei voltak ők, hanem gondolkozni is tanítottak, a helytállás, a polgárosodás, a haladás és a szabadság parancsait hirdették. Tudták jól, hogy a könyvet olykor fegyverrel kell felcserélni. Erre neveltek nemzedékeket, és erre figyelmeztetett a sétatéri diákemlékmű, amelyet a múlt század végén állítottak fel a szülőföldért, a szabadságért elesett kuruc diákok tiszteletére. Most ismét vezető, irányító szerephez jutott a teológiával bővült kollégium. Voltak veszteségei, de újabb erőkkel is gazdagodott, akik a jövő kérdéseinek töprengtek, és dolgozni akartak.

Egy nap hazafelé menet találkoztam Szabó Ferivel. Hosszú ideig beteg volt, most is lötyögött rajta a kabát, és sápadt, beesett arcáról lerítt a nélkülözés. Csak két okos, fekete szeme ragyogott bizakodva, mintha nem is akarná észrevenni a pusztító szomorúságot. Talán éppen azért vette föl a fölényes, kissé kihívó magatartást, hogy ne vegyék észre testi gyengeségét.

— Még mindig itt vagy? — szólított meg. — Te, nehogy elmulaszd ezt az alkalmat. Neked most ki kell menned, ott egyszerre kiugorhatsz. Minek temetkezni el itten?

— És te miért nem mentél ki? — kérdeztem, talán csak azért, hogy a határozott választ kikerüljem, de egyúttal a hirtelen kíváncsiságtól is hajtva. Ugyan minek marad ez a fiú, aki olyan könnyedén változtatta mindig az állásait, és semmi sem kötötte különösképpen ide?

— Csak nem rúghatom fenéken a gazdám — mondta hirtelen felcattanva.

— Hiszen fél éven keresztül fizette a költségeimet a kórházban, amíg beteg voltam. Éppen most, az ősszel kerültem ki. Legalább egy ideig itt kell maradnom.

Ezzel mindjárt el is köszönt. Én pedig gondolkozhattam a Szabó Feri során és a magamén is. Eszembe jutott, hogy özvegy édesanyja is itt lakik. Talán őt sem akarta itt hagyni egyedül. És ha morgolódt is magában, mint még annyian, akik félig-meddig akaratauk ellenére, külső körülményektől vezetve vagy a hála és a kötelességérzet sűrű hálójába bonyolódva maradtak itten, mégsem szökött ki. Hiába volt erős a szabadsulási vágy a lelkekben, a fiatalosság öntudatosabb részében mégis egyszerre megnőtt a kötelességérzet, a családhoz és a régi környezethez való ragaszkodás. Nem ők határoztak, a sors rendelte őket ide, vagy bocsátotta őket szabadon. A szülőföld vonzása lett erősebb a lelkekben.

Magam is csak a sors parancsára akartam hallgatni, amikor az ittmaradás kényszerűségének érzését hivatástudatra változtattam. Sohasem hirdettem, hogy minden körülmények között, tűz-víz itt maradok, életünk megváltozásáig nem költözöm el innen. Irtóztam az ilyen nagyhangú fogadkozásoktól, ostobaságnak tartottam. Talán hősek akartak látszani, akik így beszéltek, és hatást akartak elérni? Könnyű volt szavakkal elplepezni a gyengeséget, s utólag hősi elszántságnak tüntetni föl azt, amitől annak idején nem tudtunk megszökni. Nem azok voltak a hősek, akik a helytállásról, a kötelességről szónokoltak, hanem akik szótlanul vállalták a rájuk háruló munkát, és ugyanúgy folytatták azt a veszélyek és üldözések közepette is, mint a nyugalomban. Nem ők választották maguknak a hősi életet, hanem a sors választotta ki őket erre. A sors döntött az életek felett, megragadott és örhlyre állított egyeseket, másokat szabadjára engedett.

Amint a sorssal és hivatással verkedtem, mindegyre fülemben csengett Pap Józsi szava: — Nem akarok mártír lenni! Engem nem fognak az Órhegy alá eltemetni. — Idegesen járt-kelt közöttünk, mert még nem szabadulhatott egyik intézményünk vezetésétől, de lélekben már nem volt velünk. Csak kifelé tekintett, és a menekülés módjait kereste.

— Senki sem kívánja, hogy mártír legyél — mondtam neki. — Csak azt, hogy itt maradj, és vállald a rád háruló munkát. Az élet megtartásáért áldozni kell.

Hiába beszéltem neki, hiszen ő éppen az áldozathozataltól félt, és csak az egyéni érdekek után törtetett. Pap Józsi gő-

gösen, kihívóan mondta, hogy nem akar mártír lenni, de ugyan ki akart volna mártír lenni közülünk? A mártírok nem önként, szántszándékkal lesznek, hanem az idő termeli ki őket, amikor egy gondolat hatalmába ejti az embert, s egy messze csillogó fény felé ragadja. A gondolat nálunk is kitisztult már a lelkekben, hivatássá formálódott. A hivatás hitet termelt, és áldozatot is követelt. Ezt mindenki tudhatta, aki felismerte hivatását, és szembenézett a ránk váró léttel. De azért ki akart volna mártír lenni, és egy gondolatot védve, egymagában, *segítség nélkül* elbukni?

En sem akartam mártír lenni, de tudtam, hogy a megkezdett úton megállni és félrehúzódni többet nem lehet. A hivatás nem pillanatokra vagy csupán egy alkalomra szól, hanem egész életünkben fogva tart.

A városomról adott egyetlen híradás nem sokáig nyugtathatott meg. Ezután a szellem belső őrszolgálatát kellett tovább végezni. Hogy ez hol és hogyan történhetik, az egyelőre megoldhatatlan, sötét talányként tátongott előttem.

Más időkben talán a kollégiumi munka egymagában is jobban kielégített volna, de most, hogy megfogyatkoztunk, mind gyakrabban hallhattuk: mindnyájan nélkülözhetetlenek vagyunk, és egyre többet követel tőlünk az élet. Ezek a kikerülhetetlen feladatok a mindennapi munka menetét megszabhatták, de mint a megsűrűsödött felhők fölöttünk függő roppant súlya, sokszor félelmetesen ránk is nehezedtek. Ez az ifjúság, amely a mi falaink között nevelkedett, nem vette komolyan, amikor helytállásról, hivatásvállalásról beszéltünk neki, hanem arra a társadalomra hallgatott, amely kifelé nézett, és az áldozathozattal mindenképpen el akarta kerülni. Az ifjúság jelentős része már jól látta, hogy itteni életünk lépten-nyomon újabb akadályokba ütközik, és rejtett vagy nyílt veszedelmek teszik egyre bizonytalanabbá. A beszéd, a szó, az írás, az élet szabadságát korlátozó rendelkezésekhez kénytelenségből, alázatosan alkalmazkodott, de ezt az életformát nem tudta véglegesnek elfogadni. Kifelé nézett, és várta, hogy mikor jön el a kiszökés ideje. Amint telt az idő, a kikerülhetetlené vált katonáskodás ideje egyre fenyegetőbb rémként állott előtte, és arra készítette, hogy az ide közt kapcsolatokat széttépve meneküljön. Ez az ifjúság nem akart a mi helyünkre állani, ha ez szükséges lesz, hanem menteni akarta a maga életét.

Ha az első időkben ezt nem vallottuk is be magunknak, ha a jelen kérdéseivel küszködve még nem gondoltuk is a jövőre — messzebbre kellett néznünk. Az

írói szólás belső parancsa akkor kínoz a legtűrhetetlenebbül, amikor az élet megkötözve vergődik, és a szónak tilalmak hármaskínái falán kell áttörnie, míg napfényre jut. A nevelés szűkebb körű munkája az írást nem helyettesítheti, és a kényszerű hallgatás belülről éppúgy elorsvaszthat, mint ahogy a beteg testet pusztítja a tüdővész.

Magunkra hagyatottságunk, múltunk, jelenünk és a valósággal való szembenézés kényszerítő parancsa akkor is munkára készítette, amikor rendre megszűntek lapjaink, és a magyar szépirodalom mindenünnen száműzetett. A tudomány azért mégis meghúzódhatott az addig kevesebb figyelemre méltatott lapokban, és számon tartotta most is életünk változásait. Szülővárosom szellemi múltja után most már egész erdélyi életünk csábított további kirándulásokra, a múltnak mára is kiható figyelmeztetéseit a könyvtárban kerestem. A törvényesség és az igazság szellemétől megszálott Wesselényi Miklós mint ma is eleven óriás szállt szembe előttem a hatalommal, és amikor nemzetéért mindenét kockára tette, magára hagyatva találta magát a meghunyászkodók tömegében. Wesselényi keserűen felcsattanó szavai elevenünkbe vágta, háborgó szemrehányásai az egész nemzethez szóltak ma is, amikor helyetle senki sem szólalhatott meg. Az erdélyi művelődés, a politikai kibontakozás útját keresve ismét megszólalt Jósika Miklós, Szász Károly és Kemény Zsigmond. A haladás, az emberiség, a történelmi hagyományok tiszteletét hangoztatták, máskor a kicsinyes torzszalkodások, a széthúzás, a rendi elfogultságok ellen keltek ki kemény szavakkal. Demokráciára és a fasizmus elleni harcra tanítottak. Egy olyan korban, amikor a művelődés értékében való hit megingott a lelkekben, amikor a bizonytalanság, a megfélemlés, a védtelenség érzete tömegeket ragadott hatalmába, jó volt visszafordulni a múlt tanításaihoz. A külső élet gyors változásaitól ezek ismét egy percnyi megnyugváshoz, önmagunk igazi lényegéhez vezethettek.

Ebben az időben még volt egy kis vidéki lapunk, az *Enyedi Hírlap*, akkoriiban abba írogattam. Amikor már éppen kibővítéséről gondolkoztunk — betiltották. Így jártak rendre többi lapjaink is, mihelyt kis figyelmet keltettek maguk körül. 1941-ben már csak a *Magyar Kisebbség* maradt meg mint egyetlen folyóiratunk Lugoson, tőlünk egyelőre szinte elérhetetlen távolságra. A megváltozott helyzetben azonban természetesen tőle is megváltozott szellemet és az újonnan támadt feladatok betöltését vártuk. Ezt Jakabffy Elemér mindjárt felismerte, és helyet adott a fiataloknak.

Amikor a fiatalok rovata először szólalt meg, örömmel köszöntöttük az új helyzet követelményeit fölismerő jóakaratot. Akkor még nem gondoltuk, hogy a folyóirat — eddigi formája, nemzetpolitikai jellege és nemzetiségi szempontból kedvezőtlen környezete miatt — sohasem válhatik szellemiségünk igazi kifejezőjévé. Az irodalmi és kulturális kérdésekkel foglalkozó cikkek ezután is csak nehezen kaptak helyet a folyóiratban, igazi otthonra nem találtak benne. De a szociológia, a helyismereti kutatás mellett művelődéstörténeti tanulmányokat is közölt, én pedig mint kollégiumi könyvtáros éppen most kaptam kedvet ahhoz, hogy eddig rejtve maradt, haladó szellemű, a társadalmi megújulást szolgáló törekvésekkel alaposabban foglalkozzam. Ekkor írtam a Kolozsvári Nevelői Körről és a *Bánk bánról* szóló tanulmányaimat. Az újabb, komolyabb munkákra serkentő öröm azonban hamarosan elszállott. A *Magyar Kisebbség*, amely külön tudományos füzeteket adott ki, 1942-ben megszűnt. Addig sem tudott az élet aktuális problémáival foglalkozni.

Az élet értelmét és időszerű parancsait kutató szellem tehát nem tudott behatolni a *Magyar Kisebbség*be, továbbra is főként csak a politikai élet változásait, nemzeti életünket, intézményeinket érintő rendelkezéseit tartotta számon. A dísztelen, sárga borítékos füzetek megérkezése így sohasem jelentett eseményt életünkben, és nem hozhatta vissza azokat az időkort, amikor az *Erdélyi Szemle*, a *Pásztortűz* és más magyar folyóiratok megjelenése hozta izgalomba a fiatal lelkeket.

Még több évig kellett várunk, amíg 1943-ban Aradon megindult a romániai magyarság irodalmi folyóirata, a *Havi Szemle*. A romániai magyar író addig vagy magába fojtotta lázongásait, és hosszú hallgatásra kényszerült, vagy megtalálta az utat, hogy közvetlen szóval forduljon a munkássághoz, a néphez.

Miután a *Brassói Lapok*at betiltották, és a kollégium főgondnoka, dr. Szász Pál Enyedre hívta Kacsó Sándort az *Erdélyi Gazdát* szerkeszteni, a kollégium megvette a *Brassói Lapok* nyomdáját. A nyomda felszerelése egy átalakított kollégiumi épületben a tavasz folyamán elkezdődött, és 1941 októberében Zalányi István, a Bethlen Nyomda igazgatója már jelenthette, hogy a nyomda üzemképes állapotban van. Elkezdték a munkát a Brassóból Enyedre költözött nyomdászokkal.

A két szerkesztő, dr. Nagy Endre és Kacsó Sándor, a nyomdászok, a gazdasági szakemberek, a tanárok, akárcsak a nép életéhez közel álló írók, ekkor már mind tisztán látták a feladataikat: min-

den erővel azon dolgoztak, hogy jó gazdalapot, néplapot adjanak az olvasók kezébe. És az *Erdélyi Gazda*, a helyzethez alkalmazkodva, olykor nyomdát is változtatva, de — amíg csak lehetett — pontosan kéthetenként beköszöntött minden előfizető lakásába: a magyar falusi néphez és a falusi, kisvárosi magyar értelmiséghez egyaránt.

1941 őszén a Bethlen Nyomda megindulása, munkába lendülése és az első kiadvány megjelenése éppen olyan jelentős esemény volt, mint egykor egy épület alapkövetétele. De a fontos esemény megünneplésére senki sem gondolt, mert egyre sürgetőbb lett a feladatok elvégzése. Nem volt az ünneplésre sem idő, sem lehetőség, folyt a munka szakadatlanul.

Innen kerültek ki az EMGE kisgazdák számára kiadott tájékoztatói, füzetes kiadványai, itt jelent meg Kacsó Sándor szerkesztésében az 1942-es, majd az 1943-as *Gazdanaptár*, amely nemcsak gazdasági útmutatást adott, hanem számon tartotta művelődésünk kérdéseit, hagyományait, az anyanyelvből kivirágzó nemzeti irodalomnak a néphez szóló szépségeit is. Az 1940-es években, a háború éveiben újabb jelentőséghez jutott a naptárirodalom, mint minden kezdet idején, amikor még nincs kiadó, nincsenek folyóiratok, de a nép mohón várja, hogy szóljanak hozzá. Nos hát, az *Erdélyi Gazda* minden sora és minden kiadványa éppen a néphez szólott, a népet biztatta és tanította az árvasság éveiben.

Apáczai figyelmeztetése újra időszerűvé vált ezekben az években: elsősorban az alsófokú iskolákat kellett tankönyvvel ellátni. Azokra az anyanyelvű iskolákra kellett gondolnunk, amelyek „a gyermekeket már zsenge korukban olvasásra és írásra tanítják“, ehhez pedig ábécé és olvasókönyv kiadására volt szükség. Most tűnt ki igazán, hogy a kollégium tanítóképzőjének tanári kara nemcsak helytállott, amikor erre a legnagyobb szükség volt, hanem kitűnően el is tudta látni a rá háruló feladatokat.

A tanítóképző igazgatója, Csefő Sándor és a kollégium rektora, Elekes Viktor azokhoz a fiatal tanárokhoz fordult, akiknek a lelkesedés és hivatástudat mellett már elegendő tapasztalatuk is volt a nevelésben, és idejében felismerték, mi a dolguk. Nem tőkés vállalkozó szervezte meg a dél-erdélyi tankönyv- és népnevelő irodalmat, és nem állástalan értelmiségiek kerestek munkát és megélhetési lehetőséget, mint azt némelyek talán hiszik vagy feltételezik. Az előzetes költségeket a kollégium, a nyomda, a szövetkezetek vagy iskolák igazgatói, tanárai vállalták, és még bizonytalan volt, hogy egy-egy új kiadvány után mennyi

lesz a bevétel. A legnagyobb nehézség azonban mindig a rendelkezésünkre álló szakirodalom hiányossága volt.

A tanítóképző pedagógiatanára, Erdélyi Gyula évek óta együtt dolgozott Nemes Jánossal, az elemi iskola mintatanítójával, akinek már megjelenése és biztató mosolya elég volt ahhoz, hogy a gyermekek megszeressék az iskolát, és játszóia tanuljanak meg mindent. A pedagógiai szakirodalomban való jártasságot így mintegy kiegészítette a gyakorlati tapasztalat és az a nevelői érzék, amely érti a gyermekek nyelvét, s mindig új ötletekkel köti le figyelmüket. Az Erdélyi—Nemes-féle *A.B.C. és olvasókönyv* már 1942-ben megjelent, azután *Betűerdő* címmel vált egyre népszerűbbé, és minden évben új kiadásra volt belőle szükség. Helybeli művésznk is volt Vass Albert személyében, ő gondoskodott az illusztrációkról, amikor sor került egy népmesegyűjtemény kiadására.

Az ábécé után nemskára megjelent a többi elemi iskolai tankönyv. Román részüket Bedeleanu Diomed, az iskola régi barátja és minisztériumbeli pártfogója szerkesztette, a magyar részt pedig Csefő Sándor. Velük együtt dolgoztak a fiatal tanárok, ki-ki a maga tudása és szakterülete szerint.

Ezeket az első tankönyveket követték a középiskolai tankönyvek. 1943-ban a kollégium két természetrajztanára, Szathmáry Gyula és Zalányi István a középiskolák II. osztálya számára megírta a *Növénytant*. A Bethlen Nyomda ennek a kinyomtatásával is hamar elkészült, sőt ugyanabban az évben már nyomdafestéket látott a középiskolák II. osztálya számára Szentmiklósi Ferencel, a gyulafehérvári római katolikus gimnázium tanárával közösen szerkesztett olvasókönyvünk és nyelvtanunk is. A régi olvasókönyvek helyett igyekeztünk új, frissebb, népi hangot vinni a pontosan még nem körvonalazott középiskolai anyagba. Benedek Elek, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc elbeszélései mellett ekkor már helyet kaptak nemcsak a Petőfi-, hanem — megfelelő előkészítés után — az Ady- és a József Attila-versek is.

A Bethlen Nyomda működött, most már lehetett tervekét kovácsolni. Ezekben nem is volt hiány. 1942-ben Brassóból kaptam egy tervet Kakassy Endrőtől, aki táj- és népiismereti könyvsorozatot akart volna kiadni, a dél-erdélyi részekben és a Bánságban élő valamennyi magyar író bevonásával. Erre azonban nem akadt kiadó, bár a terv nagyon szépek látszott, és minden témának ki volt jelölve a gazdája is. „Vitézek, mi lehet e széles föld felett szebb dolog a végeknél” — ez lett volna a könyvsorozat alap gondolata, és szépen illeszke-

dett ebbe a Maros, az Aranyos, a Küllő mente éppen úgy, mint például Enyed, Brassó vagy pedig a csángók földje, valamint azok a nagy szellemek, akik itt éltek, és emberségre tanították, figyelmeztették a népet minden időben.

Ez az átfogó terv nem valósult meg, szerényebb kezdettel kellett elindulnunk 1942 tavaszán. Úgy látszott, egy szűkebb kollégiumi bizottság tanácskozására volt először szükség, amely megállapodott az alapelvekben.

1942 áprilisában Elekes Viktor tanácskozára hívtam meg Juhász Albertet, Erdélyi Gyulát és Horváth Jenőt, hogy megállapodjanak egy füzetsorozat indításában. Az enyedi tanárokhöz intézett felhívásban leszögezték, hogy abban a helyzetben, amikor a romániai magyarság semmiféle anyanyelvű kiadványhoz nem jut hozzá, szükségesnek látszik legalább füzetsorozat formájában napvilágra segíteni olyan kiadványokat, amelyek az általános műveltséget szolgálják, és hasznos ismereteket adnak. Elhatározták, hogy az ügy érdekében felveszik a kapcsolatot a gyulafehérvári római katolikus gimnázium tanári karával, s évéig két enyedi tanár rövid időn belül felkeresi a gyulafehérvári tanárokat, megbeszéli velük az együttműködés lehetőségeit. Velem együtt Horváth Jenő mindjárt vállalkozott az utazásra, amely nem bizonyult feleslegesnek, hiszen ugyanazok a gondok örölték Gyulafehérvárt is azokat, akikkel találkoztunk. Soha ilyen közel nem került egymáshoz az enyedi Bethlen Kollégium és a gyulafehérvári Majláth Gimnázium tanári kara. Munkatársakat kerestünk, és jó barátokat találtunk.

A látogatások során fiatal és fiatalos szellemű tanárokkal jöttünk össze, akik éppen olyan jól ismerték az új magyar népi irodalmat, mint József Attila költészetét. Szentmiklósi Ferencel egyszer József Attilának *A Dunánál* című költeményét vitattuk meg. Máskor Adyt idéztük. Úgy tűnik, most értettük meg igazán *Intés az őrzőkhöz* című versét, amelynek annyiszor mondtam el magamban ezeket a nekünk szóló sorait:

*Őrzők, vigyázzatok a strázsán,
Az Elet él és élni akar,
Nem azért adott annyi szépet,
Hogy átvádoljanak most rajta
Véres s ostoba feneségek.*

„Véres s ostoba feneségek” vettek körül és fenyegettek ebben a háborús világban, amikor megnőtt az írói felelősség, és meg kellett keresni a gyökereket, amelyek megtartanak és megerősítenek. Nemhiába idéztük tehát Apáczait, Tótfalusi Kis Miklóst vagy Pápai Páriz Fe-

rencet, akik Hollandiából vagy Németországból tértek haza nyugati műveltséggel telítve és egyetemi katedráról lemondva, hogy itthon népük szolgálatának szenteljék életüket. De azt is tudtuk, hogy ez a magatartás a modern magyar irodalomtól sem idegen. Németh László a *Kisebbségben* lapjain ezt üzenete nekünk: „A magyar író tartson, s ha lehet, éljen a szegényekkel!” Ezt a gondolatot már rég megfogalmazta Kacsó Sándor is, amikor a *Ki a kastélyból a kertbe* című cikkét írta a *Brassói Lapokban*, és a *Hasznos Könyvtárt* szerkesztette. Ennek szerves folytatása volt most az *Erdélyi Gazda* szerkesztése.

Igaza volt egykor Tamásinak, amikor azt írta, azt kötötte a lelkére Ábelnek: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Ezt azonban ki kellett egészíteni azzal, amit Németh László Hódmezővásárhelyen állapított meg: „Az embernek ott kell maradnia, ahol van. [...] A szökés nem segít, itt kell kitartanunk.” Erre mi már 1941-ben rájöttünk, és amikor a közös tanári bizottságtól Szentmiklósi Ferencsel együtt azt a feladatot kaptuk, hogy szerkesztsünk az ifjúság és a falusi nép számára olcsó, népszerű kiadványokat, akkor elsősorban a népmesék világához fordultunk. Szentmiklósi Ferenc többször is meglátogatott Enyeden, mindig tele volt energiával, kezdeményezőerővel és ötletekkel, így jó volt vele együtt dolgozni égy pár éven át. Ki gondolta volna akkor, hogy betegsége miatt ez a barátság nem tarthat sokáig, és hogy hamarosan elragadja őt közülünk a halál?

Gyulafehérvári látogatásunk alkalmával Czilling Antal zeneanarral ismerkedtünk meg, aki azután hamarosan hozzáfogott egy daloskönyv szerkesztéséhez Szabó Gézával, a hangversenyeiről, a székely írókkal együttesen tett körútjairól már országosan ismert, Bartókért, Kodályért és a népi fogantatású modern magyar zenéért lelkesedő zeneanarrunkkal. A jól összeállított munkát sikerült is 1944-ben kiadatni Temesvárt *Daloljunk* címmel.

De nemcsak népünket kellett alaposabban megismernünk, és a könyvtárunkban folyó népmeszeszerkesztést Gombáson és Magyarlapádon népmese gyűjtéssel is kiegészítenünk, hanem történelmünket, hagyományainkat is mélyebben fel kellett tárni. Gyulafehérvári látogatásaink alkalmával Magyarosi Jóska volt a kalauzunk. Kitűnően ismerte a vár, a székesegyház történetét, előadást tartott róla, érdeklődött nyelvi, irodalmi kérdések iránt is, s így méltán hittem, hogy irodalom vagy történelem szakos. Annál nagyobb volt a meglepetésem, amikor kiderült, hogy kitűnő számtanta-

nár, akinek szemléletében valóban teljes egységbe ötvöződött a humán és a természettudományos műveltség, amit szükségesnek és természetesen kellett azután tartanunk. Hiszen éppúgy be kellett hatolnunk a gyökerek mélységébe, a helyi hagyományok világába, mint ahogy nem mondhattunk le arról sem, hogy lépést tartsunk a nyugati irodalommal és tudománnyal.

Láttam és megértettem, hogy a gyulafehérvári székesegyház oszlopai és boltívei éppúgy az ég felé törnek, mint például a chartres-i katedrális vagy a troyes-i Saint-Urbain templom boltívei, a szerkezetük is hasonló. Ám a francia gótika pazar csipkészetét, csodálatos kőfaragásait nem találhatjuk meg Gyulafehérváron. Ez a templom sokkal egyszerűbb és puritánabb. Olyan, mint az erdélyi középkor, amelyet mindegyre viharok szaggattak és pusztítottak. De erre a gyulafehérvári székesegyházra is talál az a jellemző, amelyet Émile Mâle a francia gótikáról adott: „E művészet nem más, mint fenség. Tőle minden heves érzelem távol esik. [...] A béke mélysége, a nyugalomban gyökerező erő fogja meg itt az embert.” Minket természetesen még egyéb is: a történelmi emlékek, a hely történelmi varázsa.

Hogy egy egyszerű, gótikus torony mit jelenthet az embernek, arra csak később jöttem rá, amikor Enyedről el kellett távoznom, de az enyedi templomtornyot még sokáig láttam. Proustnak a combray-i harangtoronyról adott leírása tudatosította azután bennem azt, hogy ez a torony meg a szülőföld figyelmeztetését, intó szavát jelentette számunkra a háborús, fasiszta örületben vergődő világban. „Úgy rémlett — írta Proust —, mintha az izmosan zömök és a távlatól megnövesztett apszis abból az erőfeszítésből harsannék ki, melyet a torony tesz, hogy nyilát az ég szívébe röpítse: mindig a toronyhoz kellett visszatérni, mindig a torony uralkodott mindenben, váratlan ormával fölhujjogtatva a házakat, és úgy emelkedett elélem, mint Isten ujjá, aki nyilván az emberek tömegében rejtőzködött, noha én őt sohasem tévesztettem volna össze a tömeggel.”

Úgy tűnik, az idők folyamán az enyedi torony és vele együtt a kollégium mint iránytű figyelmeztetett, hogy merre kell tartanunk. Önmagunk egyéniségéhez hűen és a feladatainkat egyre tisztábban látva folytattuk munkánkat. Az első népmese gyűjtemény, az *Erdélyi Gazda*, a naptárak, amelyeket a Hangya-szövetkezetek vittek szerte az országba, a szétosztottan élő dél-erdélyi magyarsághoz, nagyobb eseményt jelentettek most a falusi nép lelkében, mint régen egy-egy értékesebb könyv vagy újság. A falusiak

akkoriban nagyrészt a szövetkezetek útján vásárolták meg mindazt, amire szükségük volt. A tankönyveket és a régóta nélkülözött könyveket is. A családi, a gazdasági gondok, bármilyen nyomasztóak lehettek a hosszúra húzódott háború idején, a könyvekre mégis szükség volt. Sőt, bizonyára még sokkal nagyobb szükség, mint a békés időkben, amikor még szabadon lehetett beszélni, eszmét cserélni. A hangos szó elnémulhatott, de a gondolat élt, és az anyanyelv szépségeire kinyíltak a lelkek. Az *Erdélyi Gazda* olvasóitól tudtuk, hogy a nép menyire vágyik arra az irodalomra, amely a szabadságért és az igazságért folytatott harc szépségét, végső győzelmét hirdeti. Bizonyára azért olvasta szívesen a népmeséket is, amelyekben megelevenedtek a féltve őrzött álmok.

Ebben az időszakban ismét éppen nekünk írta Petőfi ezt a biztatást:

*Énekeljünk, társak, sőt legyen most
Hangosabb, mint eddig volt, a lant,
Hadd vegyüljön e zavaros földi
Zajba egy-két tiszta égi hang!*

És a költők énekeltek Erős Jánosról, a szülőföldről, a Kelemen-havasokról és az „ezüstszalagként csillanó” Marosról, melynek habjai a Duna felé sietnek. Mi pedig, Szentmiklósi Ferencsel, felkutattuk a kollégiumi könyvtárban Arany

László, Gyulai Pál és Kriza János népköltési gyűjteményeit, sőt Ósz János akkor még kevésbé ismert meséihez is hozzájutottunk a helyi gyűjtés mellett. Így született meg 1942-ben *Magyar népmesék* című mesegyűjteményünk Vass Albert kedves címlappal. Hamarosan második kiadásban is ki kellett adnunk. Ezt követte nemsokára *A vak király*. Ezt már egyedül szerkesztettem, Aczél Ferenc rajzolta hozzá a találó és talányokat rejtő címlapot. A korabeli körülmények között elégedettek lehetünk; jól, tisztán nyomtatott, jó ízléssel szerkesztett kiadványokat adtunk olvasóink kezébe. Ezek voltak az első lépések, utána kezdődhetett egy vagy akár két antológia kiadásának a tervezgetése.

Ugyancsak a Bethlen Nyomdában ebben a sorozatban jelent meg dr. Horváth Jenő *Ki-ki magának első orvosa* című hasznos kis egészségügyi tanácsadója, s hamarosan el is fogyott, mert szükség volt rá. A *Hasznos Könyvtár*hoz hasonlóan ez a kis könyvsorozat is főként gyakorlati és népművelő szempontokat követett, de továbbfejlődésére már nem volt idő és lehetőség. A kezdeményező lépések után az aradi *Vasárnap* nyomdájában kiadott *Havi Szemle* és a „fecs-kés könyvek” vitték tovább az irodalmat a könyvre éhező dél-erdélyi és bányásági magyarság otthonaiba.

TÖKÉS ZOLTÁN

SZKÜLLA ÉS KHARÜBDISZ KÖZÖTT

V	Ó	V
	ha	
A	galamb száll s jelzi a kiutat,	A
	bárkánk minden szoroson	
L	átjuthat! apropó, vegy	L
	étek már ki a	
S	viaszt	S
	füle	
A	tekből	A
	!!!!!!!!!!	
G		G

A színész önfeláldozó élete

Azzal a megdöbbenéssel jöttem a ravatalhoz, amelyet a sorssal és végzettel évezedek óta pörlekedő író érezhet a színész, az ő szellemi és lelki testvére halálakor.

Mert ők szenvedik át legmélyebben, amit megjelenítenek, amit láthatóvá és látomássá tesznek a mélyebb titkokból, hogy ezek és ezek büntetlenül gyönyörködheszenek, sirjanak vagy nevéssenek a lét végtelen szeszélyén és tarthatóságán.

Az örök gyönyörködtetés és az örök megrendítés váltságdíja pedig — a művészet szomorú tapasztalata szerint — gyakran épp az önfeláldozó, rövid élet. És Pásztor János szívén és erein túl korán és túl nagy feszültséggel áradt át a lét ahhoz, hogy színinövendékként kelljen először megismerkednie a földre sújtó fájdalom vagy az égbe emelő boldogság igazi kifejezéseivel.

Túlságosan is mélyről érkezett a mi barátunk és testvérünk, túl sokat látott és megélt, semhogy komédiázzék a színpadon, amikor a szenvedésre kap megbízást a középkort idéző drámában vagy *Az utazó halálában*; a külvárosi rövidnadragos srác túl hamar megismerte a kalandozás árát, de édes örömét is ahhoz, hogy Kakuk Marciként százszor az arcába nevehessen a sorsnak.

Ez a nagy és drága tapasztalat tette eredeti tehetsége, szorgalma és alázata jóvoltából igazi színésszé, aki nemcsak a várfal tövében vergődő, és csonkjait nyomorék szekerén görgető koldus tudott lenni megrendítő erővel és szívfacsaró azonosulással, de fenséges várnagy, sőt Mátyás király is, akinek Európa hódol.

Es ime, e megszenvedett sorsnak, e végső tragédiának a zárójelenetéből kilépve, még mielőtt igazán és sokszor, tenyérsajdítón megtapsolhattuk volna, ide fekiúdt élénk, kisimult arccal, és végképp lehunyta a szemét.

Es mi most úgy érezzük, a fehéren ragyogó külső világ is gyászba borult körülöttünk mindenestül; de mégsem hagyhat el bennünket a hit, és kell hogy tápláljon a remény: ilyen színész életét, amilyen a Pásztor Jánosé volt, nem zárhatja le a halál vasfüggönye, és Ő mindig élénk fog lépni, valahányszor a hála, a szeretet és az emlékező kegyelet tapsai fölzúgnak a sokaság szívében!

Nyugodjék örök játékba feledkezett háborítatlanságban és békében!

Elhangzott Pásztor János ravatalánál.

Rálin Tibor

Régi lapok — új lapok

Kuncz, Kacsó és barátaik

Szép, de nyilvánvalóan illuzórikus metafora az irodalom köztársasága. (Még ha hozzá is tesszük: köztársasága válogatja...) Mert igaz ugyan, hogy a művek beszélnek önmagukért — és szerzőjükért, ám mennyivel nagyobb eséllyel teszik ezt, ha a szerzők barátaik segítenek a művek elterjesztésében (sőt kiadásában!), az itthoni és külhoni népszerűsítésben. A gáncsokat és gáncsolókat gáncsolni: tulajdonképpen ez is lehet baráti gesztus — és az irodalom szolgálata.

Nézzük ezeket az alapigazságokat (ha tetszik: közhelyeket) irodalomtörténeti vetületben, elmúlt idők irodalompolitikájának a fényében. A „Vallani és vállalni” példáján. Ezúttal csupán a vita utótörténetében tallózva. És itt-ott benézve a kulisszák mögé. Amit ugyanis jó ideig erről az anekdotáról, illetve sajtóvitáról tudtunk, távol áll a teljes — és reális — valóságtól. Mint ahogy ezt már többször is alkalmam volt kifejtetni, különösen a Kuncz Aladár kezdeményező szerepe maradt árnyékban, feltűnő arányvesztéshez vezetve irodalomtörténeti tudatunkban. Persze, újabb aránytézést okozna, ha arról, amit tegnapig feketének mondtak, most azt állítanánk, hogy patyolatfehér — és vice versa. Az idézetekkel könnyű manipulálni, mint ahogy ma már nem nehéz megtalálni az ellenidézeteiket sem.

Maradjunk csupán egy konkrétumnál, Kacsó Sándor regényének, a *Vakvágányoknak* a fogadtatásánál. Tudjuk, a Szépmíves Céh a kéziratot 1929 őszén visszautasította, a lektori munkát végző Kovács László által, de Kós Károly véleményével egyezően. Berde Máriának, majd magának Kacsónak irt levelében Kós határozottan, sőt megbántódottan kikérte magának az elfogultság vádját, hogy maffia működne, és hogy „a Szépmíves Céh a Bánffy-klikk eszköze csupán”, szeretetéről, barátságáról biztosította a szerzőt, fenntartva minőségi kifogásait a regénnyel szemben. („En az erdélyi magyar irodalom kérdéséből nem tudok és nem akarok sem pajtásági, sem hiúsági kérdést csinálni, vagy engedni azt, hogy az lehessen belőle — még a magam személyes érdekeinek vizsgálásából vagy kényelmi szempontokból sem.”) A „székelyek”, mindenekelőtt Tamási Áron és Szentimrei, tiltakoztak a visszautasítás ellen, de Berde Mária és Molter Károly is igyekezett közbenjárni az ügyben — eredménytelenül. A könyv végül Brassóban jelent meg.

Anélkül, hogy szembesítenénk itt a Kós—Kacsó-levélváltásban a kiadóvezető sorait a szerzővel (bár előbb-utóbb ezt is meg kell tennünk), maradjunk a korabeli sajtóban nyomon követhető helikoni visszhangnál. Idézve előbb egy *Páztortűz*-cikket, 1930 januárjából, amely már a „Vallani és vállalni” lezajlása után tudatosítja az új életviszonyok között az író szerepét: „... a kisebbségi népeknek is elsősorban arra van szüksége, hogy a jövő elmaradhatatlan küzdelmeire készítsék őket elő, nem elégedhetnek meg a múltba vagy a múlttal összefüggő jelen szokásaiba való bármilyen művészi belemélyedéssel. [...] a kisebbségi irodalomnak is nem az altatásban, hanem az ébresztésben vagy legalábbis az ébrentartásban kell látnia legnemesebb feladatát.” A cikket (*Változások*) az a Lakatos Imre jegyezte, aki korábban Kuncz Aladár fogolytársa volt a „fekete kolostorban”, Kuncz halála után pedig, 1931-ben néhány hónapon át az *Erdélyi Helikont* szerkesztette.

A *Helikonban* — ez köztudott — az 1929 szeptemberében kezdett ankétot Molter zárta le, 1930 januárjában (Kacsó Brassói *Lapok*-beli lényegi közbeszólását korántsem marasztalva el), az utóhangok azonban tovább követhetők Kuncz folyóiratában. A csupán frazeológiai emlékeztetőnél (*Valaki vall is, vállal is*), amelyre Marosi Ildikó utalt könyvében, fontosabb Szentimrei Jenő két könyvkritikája — a vitában „kontra-Helikon” álláspontot elfoglaló Károly Sándor, illetve Kacsó Sándor egy-egy új művéről. „Ha minden írónk ilyen tiszta szándékkal ülne asztalhoz, mikor formát keres mondanivalói számára, bizony szebb és jobb lenne a világ — írja Szentimrei 1930 májusában az *En vagyok az út, a hazugság* című regény szerzőjéről. — Bátorabb lenne az őszinte szó s hazug látszatoktól mentesebb a társadalmi együttélés. A feladat vállalása apostoli cselekedet volt kétségkívül Károly Sándor részéről. De a nagy szándék mellett megbicsaklott a formakereső írói készség. Annyi már látszik ebből a regényből, hogy az író merre szeretne csapást vágni magának, de elhithető ereje még nem érett odáig, hogy a megvalósítást az egyedül meggyőző forma szugesztívításával rá tudja erőszakolni az olvasóra.”

Kacsó Sándor mellett még egyértelműbben áll ki. És teheti ezt a *Helikon* júniusi száma „Könyvek és írók” rovatának az élén, a következő szavakkal vállalva és vállalva meg elfogultságát: „*eszmétársak* vagyunk a szebb, harmonikusabb, gyógyultabb Erdély elképzelésében s a megvalósítás legjobb irányát kereső munkában. Lobogóbb temperamentummal, bővebb és dúsabb fiatalossággal, türelmetlenebb és követelőbb jóígyekezettel dolgozik nálam, s nekem, ahelyett, hogy elítélném, gyönyörűségem telik még az elgaloppozásaiban is. Úgy érzem, még száz ilyen hevesen akaró, ilyen két kézzel s néha behunyt szemmel is, de ereje fogytáig verekedő Kacsó Sándorra volna szükségünk s egyben feltisztulna előttünk a látóhatár. Nem is kellene száz, talán egy tucat is elegendő volna belőlük. Ha a puhább gerincekből, a megalkuvásra és képmutatásra hajlamosabból is kevesebb lehetne...” A recenziens nem „pajtáságból” védi a *Vakvágányon-t*, hanem mert tiszteli a kimondás bátorságát: „Itt meg kell mutatni: *ez van*, így van, hadd lássa mindenki, mennyire másként kellene lenni, másnak kellene lenni, másként kellene élni, hinni, érezni, tenni és dolgozni, hogy a munka nyomán élet és béke fakadjon ezen a tájon.” Szentimrei közvetlenül is visszautal a vitára: „Kacsó Sándor újítja

meg a harsány s ha egészében nem is, de részben helytálló vád kürtjeit Brassóból: gyávák az erdélyi írók. Azóta lezajlott a vita vallásról és vállalásról, s ez a regény öngazolása Kacsó Sándornak. Mintha mondaná: lássátok, így kell hozzányúlni ma égető kérdésekhez, ilyen meztelen pengével, mely egészen a »purifikációs« új-ságírómunkáig leegyszerűsíti a formát, hogy annál élesebben hatoljon bele a köz-tudatba.“ Tudatában van a regény gyengéinek is, ám ezekről egészen másként szól, mint például Kovács László és Kós Károly (leveleikben); elnézőbb következtetését ezzel indokolja: „Ha francia író volna, aki a világ legfejlettebb elbeszélőformáin nevelkedett, méltán illethetné szemrehányás érte. De az erdélyi magyar kisebbségi regénynek nincsenek ősei, még nevelőszülei is kevesen. Majd megkeresik a cizel-láltabb formát azok, akiknek ősei itt élnek közöttünk a — Kacsó Sándorokban.“

És végül egy még meglepőbb sajtóadalék, szintén helikoni körökből. Heinrich Zillich, aki a régebbi fekete-fehér felfogásban gyökerező értelmezés szerint egy hú-ron pendült „Helikonékkal“, 1930. július 18-án a *Kronstädter Zeitung*ba írt cikket a *Vakvágányról*; ilyen mondatokat találunk benne: „Mi ennek a regénynek az erénye? A bátorsága! Ez a regény kimondja, hogyan szenved és él Erdély magyar kisebbsége, miként gazdagodnak meg rajta saját és más vérszopóik.“ És az a Zil-lich, aki „fejlettebb elbeszélőformán“ nevelkedhetett -- gondoljunk csak a XIX. és XX. századi német epikára —, leírja: „üdvös lenne, ha szászok is olvasnák ezt a regényt, amely hatásos képet ad a vidéki lét magyar viszonyairól, különösen a parasztságról. Nálunk még teljesen hiányzik az ilyen írásmű.“

Ne próbáljuk ezekkel az idézetekkel (vagy hasonlókkal) fehérre mosni a ké-sőbbi, a nagynémet ideológia hívéül szegődő Zillichet. A Szentimrei-recenziót vál-laló Kuncz Aladár sem „kooptálható“ szerkesztői objektivitása, tisztánlátása miatt az osztályharcosok közé. E néhány példa mégis tanulságos. És nem csupán az irodalomtörténész számára, akinek kötelessége minden tényt tudomásul venni s azokra építeni elméleteit; de ugyanígy a szerkesztőnek is. Egy dolog a barátság — és másik az etikai-esztétikai ítélet.

Persze, kiállhatunk azért barátaink mellett is...

Kacsó Sándor

Gaal András: Forrás
(a Korunk Galéria
anyagából)

A közgazdasági műveltség szükségessége

Válasz egy levélre

Mit gondolok: az olvasók érdeklődnek-e magyar nyelvű közgazdasági könyvek, tanulmányok, cikkek iránt, és ha igen, érdemes-e a kérdéssel annyit foglalkozni, mint ahányszor írtam e témáról? — kérdezi egy levélíró. Feltételezem, hogy ezt a kérdést mások is felteszik, ezért ezúton szeretnék válaszolni.

1. Az emberi társadalom történetének két nagy fordulópontját a mezőgazdasági és ipari forradalommal szoktuk megjelölni. A vadászatot, halászatot, gyűjtögetést felváltotta a növénytermesztés és az állattenyésztés. Ezt követően, az első nagy társadalmi munkamegosztással vált külön a mezőgazdasági és a kézműipari tevékenység. Az igazi változást az ipari forradalom hozta, amely csupán jó kétszáz évvel ezelőtt bontakozott ki Nyugaton.

A gazdasági növekedés motorja hovatovább az ipari fejlődés lett. A gazdaság nagy ágazatai — az anyagi termelés területén az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és a szállítás — közül ugyanis a leggyorsabb növekedést tartósan az ipar mutatta.

Az ipari forradalom mellett — ismeretes — a születési és halálozási arány tekintetében is „forradalom” ment végbe. Az átlagos életkor Európában időszámításunk kezdetén 25 év, az ipari forradalom idején 35 év, jelenleg körülbelül 70 év. A világ népességét időszámításunk kezdetén 200–250 millióra, a XVII. század közepén 550 millióra becsülték, viszont a XX. század elején a világ népessége már 1,6 milliárd volt, az előbbihez hasonló többszöröződésre tehát már két és fél század elég volt.

Ha az országokat az egy főre jutó nemzeti jövedelem szerint vizsgáljuk, az ipar és a gazdaság fejlettsége között szoros összefüggést, kapcsolatot figyelhetünk meg.

Az ipar szerepét a gazdasági növekedésben nemcsak a termelés gyors emelkedése s ezzel együtt a nemzeti jövedelem gyarapítása, nem is csak alapvető társadalmi változások előidézése, hanem az is meghatározza, hogy az ipar a műszaki haladás fő hordozója — minden vonatkozásban.

A gazdálkodás fejlődésében a tudás gyarapodásának mindig döntő szerepe volt. De a tudomány hozzájárulása csak az ipari forradalomtól kezdve vált igazán jelentőssé. Az ipar sajátos szerepét nemcsak az jellemzi, hogy elsőként hasznosította az újkori természettudomány eredményeit — a kézműipar és a manufaktúra után a gyáripar kialakulásának feltétele volt ez —, hanem korábban ismeretlen módon ösztönözte is a tudományos fejlődést, létrehozta a műszaki tudományokat.

Az ipari termelés nemcsak műszaki, hanem gazdasági tevékenység is, az ipar fejlődése gazdasági törvényeknek alávetve megy végbe. Gazdasági és társadalmi törvények érvényesülnek mind az ipari termelés vállalatán belüli megszervezésében, mind az ipar, valamint a nemzetgazdaság fejlődésében. Ehhez a gazdálkodáshoz és irányításához nélkülözhetetlenek a közgazdasági ismeretek.

A közgazdasági műveltség és ismeretterjesztés fontosságáról eddig — véleményem szerint — legmegalapozottabban a *Korunk* 1979. májusi számában írtam — sajnós, nem sok eredménnyel, pedig olyan nagy nevetek idéztem, mint Adam Smith, P. A. Samuelson, C. P. Snow, W. Leontief, C. P. Povel; most a sorainkból válogattam segítőtársakat — remélem, több eredménnyel. Mindjárt idézek is kettőt.

Kún János az 1979. évi közgazdasági Nobel-díj kitüntetettjeit ismertette előljáróban írja: „Az alapítvány létesítésével s a tekintélyes Nobel-díjak közé való besorolásával a svéd akadémiai körök — mondhatni mint az egész nemzetközi tudományos világ szószólói — mintegy szentesíteni kívánták azt a tényt, hogy napjainkban, amikor a tudomány valóságos termelőerővé vált, a közgazdasági tudomány is jelen van ezek között a fejlődést serkentő és meghatározó erők között. S valószínűleg, a közgazdasági tudomány nem egy felismerése, nem egy módszertani vagy érdemi tétele hatékonyan járul hozzá a gazdasági fejlődés meggyorsításá-

hoz, helyesebb, biztosabb inderbe tereléséhez, különösen ott, ahol a tudomány — mint felépítmény — figyelembe veszi az alap, a fejlődést meghatározó materiális erők sajátosságait és törvényszerűségeit. (Témájuk: az ember-tőke. A Hét, 1979. 14.)

Furdek Mátyas így ír: „Az eddigi mennyiségi felhalmozódásoknak minőségi ugráshoz kell vezetniük. A mennyiségi szemléletet hovatovább minőségi szemlélet váltja fel. A technikacentrikusság helyébe gazdaságcentrikusság lép [...] A 80-as évek problémáinak legnagyobb és döntő fontosságú része gazdasági jellegű.“ (Le-gyen célratörőbb a gazdasági ismeretterjesztés. A Hét, 1979. 19.)

Következésképpen a gazdasági szakemberek — s mindenekelőtt a vezetők — az eddiginél fontosabb szerephez jutnak. Részt kell vállalniuk a műszaki-tudományos fejlődés ösztönzésében, élenkítésében, új tudományos eredmények elérésében és gyors gyakorlati alkalmazásában. Ösztönzői kell hogy legyenek a napi rövid távú gondok távlatokkal összekapcsolt, összehangolt kérdésének, az intenzív fejlődési pálya kutatásának a nemzetközi tapasztalatok, tanulságok, elemzések, a jövőről való gondolkodás megalapozottságának, prognózisok készítésével is. Gazdaságpolitikai céljainkkal azonosulva, *céljainkat értve és megértetve* kell elősegítenünk gazdaságpolitikánk megvalósítását.

Mindezek feltételezik a gazdasági ismeretek terjedését, terjesztését és magának a közgazdaságtudománynak az állandó fejlődését, fejlesztését.

2. A közgazdaságtudomány fontossága nyilvánvaló, kérdés az, hogy van-e érdeklődés. Válaszom határozott: van — de nem kielégítő mértékben, ezen kell még segíteni! De beszéljenek helyettem mások.

Török M. László élelői közgazdász 1979. július 11-i leveléből idézek: „Az igény a közgazdasági kérdések iránt nagyon is létezik. A magam kisvárosi környezetéből indulok ki. Gyakran tapasztalom, milyen észrevételeket vált ki egy-egy a világgazdaságot, vagy a nemzetgazdaságot érintő esemény vagy intézkedés. A reflexiók csupán a felszíni jelenségeket ragadják meg, anélkül, hogy a folyamatok belső logikáját keresnék, éppen azért, mert a gazdasági köztudat nélkülözi az elméleti háttérrel. [...] Összefoglalva: lehet, hogy egyelőre nem nyilvánul meg látványos igény az olvasók részéről a gazdaságtudomány iránt, de ez az igény létezik. *Meg kell fűjni a szunnyadó parazsat*, végül is mindnyájunkat érintő zsebbevágó témáról van szó. Kissé fura, hogy az az ember, aki jártas a művészetekben, a természettudományok egyes ágaiban, és nap mint nap érzékeli a gazdaság működését (jól vagy kevésbé jól lakik, étkezik, öltözködik, utazik, sőt művelődik), ne ismerné legalább vázlatosan a jelenségek mögött meghúzódó, de azokat végső soron meghatározó gazdasági törvényszerűségeket.“

Napjaink társadalmi követelményeit vizsgálva, rá kell mutatnunk arra a műveltségi problémakörre, amely abban fejeződik ki, hogy a gazdasági ismeretek, a gazdasági műveltség nálunk általában még nem foglalta el az általános kultúra rendszerében az öt méltán megillető helyét.

A köznapi beszélgetések, észrevételek szintjén, látszólag mindenki tájékozott. Ebben kétségkívül van igazság; a gazdaságtudomány sajátossága — s ebben különbözik, mondjuk a csillagászatól —, hogy hatásait, következményeit mindenki közvetlenül átéli, méghozzá kettős minőségben: munkavégzés közben és fogyasztóként.

Ez pedig jócskán indokolja, hogy a maga módján mindenki állást foglal az árákról vagy az árullatásról. Másfelől azonban társadalmi méretekben megfigyelhető, hogy a gazdasági ismeretek szintje a szükségesnél sokkal alacsonyabb. Bár sok gazdasági szakfoglalom válik naponta a köznyelvi szókészlet részévé, mégis műveltségi fehér foltok tűnnek elő, ha történetesen azt kell szabatosan meghatározni, mit jelentenek olyan kifejezések, mint a cserearány, gazdaságszerkezet, exportszerkezet, külkereskedelmi mérleg, nemzetközi fizetési mérleg stb. (Erről jut eszembe: egyik napilapunk gazdasági rovatának munkatársa gyári riportjában azt írta: „...foglalkoznak piackutatással, hogy divatos szóval éljek, marketinggel...“ Hogyan ismerje meg az újságolvasó helyesen a fogalmakat, ha a szakszerző egyenlőségjelet tesz a rész és az azt magába foglaló egész közé?)

Furdek Mátyas idézett cikkében így vélekedik: „A hazai aktív lakosság képzettsége ma már lehetővé teszi, hogy a gazdasági kérdéseket sokkal komplexebben, valódi bonyolultságukban vessük fel, nincs szükség egyszerűsítésre. [...] A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom előtt álló egyre komplexebb feladatok és az egyre kedvezőtlenebb világpiaci feltételek mellett a gazdasági építőmunka csak akkor tud úrrá lenni egy sor akaratunktól-tudatunktól független nehézségen, ha nemcsak a közgazdászok, hanem a széles dolgozó tömegek gazdasági ismeretei és gazdasági tudatának összetevői a mainál lényegesen magasabbra emelkednek [...] Tudomásul kell vennünk, hogy a gazdasági ismeretek is erkölcsi kopást szenvednek. De az eredményesebb és hatékonyabb gazdasági felvilágosító munka segítsé-

gével ez megakadályozható. Ezért minden szinten és minden eszközzel a gazdasági tudat fejlesztésén kell munkálkodni." (Kiemelések tölem — P. J. A.)

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az ismeretek terjesztése közepette sajtóosan sok a teendő: „a fogyasztás, az üzemi demokrácia fórumain való állásfoglalás, általában a közéleti cselekvés feltételezi a gazdasági tájékozottság színvonalának emelését.”

3. Természetes, hogy az amúgy is nehéznek tartott közgazdasági ismereteket is anyanyelvünkön sajátíthatjuk el legkönnyebben. Ezt, többek között Dáné Tibor, a Dacia tudományos kiadványainak szerkesztője is kijelentette: „A tudományos könyvek magyar nyelven való megjelentetése a hatvanas évek elején halaszthatatlan szükségletté vált, ugyanis a román oktatásban részesülő magyar egyetemi ifjúság nagy része (a húszezernyi közgazdaságtudományi hallgató között szép számmal lehetnek magyarok is), s a műszaki értelmiségiek egyre inkább kifejezik abbéli igényüket, hogy szakmájukat anyanyelvükön is el szeretnék sajátítani.” (Szépréti Lilla: *Bemutatjuk a Dacia Könyvkiadót*. Új Élet, 1979. 10.)

A fentieket alátámasztja az a felmérés is, amelyet a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Arad Megyei Tanácsa végzett értelmiségi dolgozók körében a szakismeretek gyarapításának lehetőségeiről és igényeiről. Ebből idézem: „Döntő többség, kilencvenöt százalékuk, igényli a szakfolyóiratokat, szakkönyveket, műszaki szótárakat anyanyelven is.” (Kocsik József: *Mit olvasnak a műszakiak? A Hét*, 1977. 12.)

Török M. László már idézett levelében írja: „Hangsúlyozni szeretném, hogy a hazai magyar sajtóban megjelent gazdasági témájú cikkek alapján véve a gazdaság hírei. A gazdaságtudomány a napi események és jelenségek mögött van. Erről kéne több cikk és néhány könyv.”

Igény tehát van; két-három éve cikkezünk erről — eredménytelenül. Nincs tudomásom arról, hogy az utóbbi években magyar nyelvű közgazdasági könyv megjelent volna; a közös könyvkiadás keretében az utóbbi tíz évben öt ilyen szakönyv behozataláról tudok. A lapok is kevés irást jelentettek meg.

4. Hogy az olvasók nagy táborában a gazdasági kérdések iránt érdeklődők száma mekkora lehet, nem tudom felbecsülni, de a RSZK statisztikai évkönyveiben közölt adatok felhasználásával megpróbálom hozzávetőleg megállapítani — a felső- és középfokú közgazdasági képzésben részesültek száma alapján — a gazdasági munkakörben dolgozók állományát.

	Közgazdasági karon	Gazdasági technikumban végzettek száma	Gazdasági ülcumban	Összesen
1948/49	1 895	3 601	—	5 496
1949/50	1 802	3 502	—	4 304
1950/51	1 411	5 897	—	7 308
1951/52	834	7 294	—	8 128
1952/53	1 109	4 216	—	5 325
1953/54	201	4 491	—	4 692
1954/55	830	6 344	—	7 174
1955/56	1 585	848	—	2 433
1956/57	1 168	1 525	—	2 693
1957/58	836	1 398	—	2 234
1958/59	848	1 393	—	2 241
1959/60	616	2 718	—	3 334
1960/61	967	2 995	—	3 962
1961/62	1 014	2 434	—	3 448
1962/63	755	1 332	—	2 087
1963/64	767	824	—	1 591
1964/65	1 020	915	—	1 935
1965/66	1 275	712	—	1 987
1966/67	1 168	2 715	—	3 883
1967/68	1 794	2 251	—	4 045
1968/69	1 935	2 521	1 769	6 225
1969/70	2 145	2 140	4 434	8 719
1970/71	4 408	2 051	6 769	13 228
1971/72	3 533	1 832	7 268	12 633
1972/73	3 389	832	7 598	11 819
1973/74	3 855	920	5 790	10 565
1974/75	4 137	1 020	5 837	10 994
1975/76	4 111	543	5 993	10 647

1976/77	4 137	31	7 137	11 305
1977/78	4 270	—	6 461	10 731
1978/79	4 428	—	5 117	9 545
	62 243	69 295	64 173	195 711

Az 1979/80.

tanévben

végezettek

(becslés)

4 400

—

5 000

9 400

Az 1948/49.

tanév előtt

végzett, még

dolgozók

(becslés)

8 000

—

21 000

29 000

Összesen

(kerekítve)

75 000

69 000

90 000

234 000

Tehát 234 ezerre tehető a gazdasági képzettségű dolgozók száma. A „lemorzsolódást” fedezik a más képesítéssel gazdasági munkakörben dolgozók: elsősorban a jogvégezettek (1948/49 és 1972/73 között — eddig lehetett azonosítani a jogi diplomát a közgazdasággal — 18 218-an végeztek jogi karon), matematikusok, mérnökök (számos, gazdasági kérdésekkel foglalkozó vállalati aligazgató, műszaki-gazdasági osztályvezető — elsősorban terv- és szervezési osztály vezetője — mérnöki képesítésű, de van közöttük eladási, beszerzési osztály- és export-importrészleg-vezető is) és mások.

Azt hiszem, nem tévedek, ha több mint húszezerre becsülöm a magyar anyanyelvű, gazdasági munkakörben dolgozók számát. Ennyi embernek a szakmai továbbképzésével és tájékoztatásával érdemes, mi több, *kell* foglalkoznunk.

5. Ha lépést akarunk tartani a fejlődéssel, mindannyiunknak tanulnunk, tájékozódunk kell. A fejlődésnek az egyes emberek számára kétféle következménye lehet: egy tehermentesítő és egy kihívó hatása. Ismeretes, hogy régebben az egyszerű megszerzett tudás nagyjából az egész életen keresztül elég volt valamely foglalkozás gyakorlásához, *ma pedig gyorsan elavulnak az ismeretek*. Ezért egész életen át tanulni kell. Ez szépen hangzik ugyan, mert tanulni jó, de egyben fárasztó is, különösen az életkor előrehaladásával, vagy abban a félelemben, nehogy elmulasszuk a felzárkózást. Ennek az irányzatnak a várható következményei a következők lehetnek:

— Növekvő szakadék a különböző korcsoportok ismereti és érzelmi szerkezetei között. Elcsesedő nemzedéki ellentétek.

— Növekvő érdektelenség az érvényben levő értékekkel s normákkal szemben.

— A levert lelkiállapot járványa, ami tipikus betegséggé válhat, a biztonság keresésének sokféle — legtöbbször helytelen — megnyilvánulásával.

Hogy a szakírók átadhatják-e ismereteiket, és hogy tanulhatunk-e, csak részben függ tőlünk. Pillich László *Azt akarjuk, hogy megértsenek (A Hét, 1979. 40.)* című írásban rámutat arra a tényre, hogy „a közgazdaságtudomány bizonyos fókáig »mostohagyerek«, és a gyakorlati közgazdász munkáját gyakran tévesen ítéli meg, ami a közvélemény tájékozatlanságának tudható be. A közvélemény ilyen értelmű informálása pedig csakis úgy képzelhető el, ha kialakul bennünk, közgazdászokban az élet igénye, s *amennyiben kialakulnak a közgazdasági jellegű írások közlésére állandósult keretek is.*” (Kiemelés tőlem — P. J. A.)

Pillich László két fontos kérdést vet fel tömören: a tanulmányok megírását és a közlési lehetőséget. Lámpásként világítson előttünk Comenius (1592—1670) gondolatára: „Mivel a tudásnak örök vezérei és legbiztosabb alapjai az értékek, azért állandóan gondoskodnunk kell ébren tartásukról, mégpedig saját tevékenységünkkel kell serkenteni őket. Ámde hogyan? Nos, ez a mi módszerünk éppen az értekek serkentésére irányul, mert tevékenységen alapul: amit tudniillik az ember maga tesz, arra lehetetlen nem figyelnie.”

Tehát publikáljunk kettős céllal: tanuljunk és ismeretet terjesszünk és idővel tudományt fejlesszünk. A gazdag intellektuális élet, a sokrétű érdeklődés és ismeretterjesztési vágy — erős önkifejezési kényszerrel párosulva — különböző formákban nyerhet kifejezést. Ennek egyik alakja a publikáció. Az írás a gondolkodó ember számára lehetőség, hogy hozzájáruljon a gyakorlat mai feladatainak eredményes megoldásához; ez bizonyos értelemben lehetővé teszi a szerző számára, hogy olyan kérdések megoldásában vegyen részt, amely *ma* nem az ő feladata, de amelyhez hasonló feladata a jövőben lehet.

Nem elegendő, hogy a szerzők megírják könyveiket, tanulmányaikat, cikkeiket, ezek megjelentetéséhez vállalkozó könyvkiadó, lapszerkesztőség is szükséges. Könyvkiadóink évtizedek óta nem jelentettek meg magyar nyelvű közgazdasági munkát, lapjaink pedig — kevés kivételtől eltekintve — ugyancsak mellőzik az ilyen írásokat.

Remélem, hogy szerzőink, könyvkiadóink, lapszerkesztőségeink együttesen megtalálják az igények kielégítésének útját-módját. Mindannyiunk javára.

Papp József András

Euthanasia és büntetőjog

Többször is előfordult már, hogy az orvos „kesztyűt dobott“ a jogásznak, saját tudománya fejlődését gátló, elavult jogszabályok, esetleg még elavultabb elméletek felülvizsgálását sürgetve. Dániel Károly is ezt tette *Az euthanasia és a rákos betegség utolsó szakasza* (Korunk, 1981. 6.) című tanulmányában. Nem biztos, hogy a kesztyűt éppen nekem szánták, de a gesztust időszerűnek tartom, s ezért fel is veszem.

Tény, hogy a jogtudomány fejlődése sokkal lassúbb, mint az orvostudományé. A teljes igazság kedvéért azonban azt is tudnunk kell, hogy a fejlődés ütemét, mértékét és — talán ez a legfontosabb — lényegét meghatározó ismérvek annyira különbözőek, hogy ez eleve kizárja a megbízható összehasonlítást lehetőségét. Mi, jogászok megszoktuk a tavalyi, sőt évtizedes, törvények adta igazságokat (amennyiben tényleg igazságok); talán ezzel magyarázható, hogy már most, alig túl a bevezetésen, magam is felteszem a kérdést:

Mi az euthanasia?

Mindenki tudja, hogy a halál, az elmúlás természeti törvény, többek között a mulandóság tudata is megkülönbözteti az embert a többi élőlénytől. De „tudni“ és „tudomásul venni“ — ha úgy tetszik, beletörődni — két különböző dolog. Napjainkban a művelődés, a kultúra szorosan kapcsolódik életünk minden mozzanatához, a halálhoz közeledve azonban megtorpan. Az orvos is megtorpan, még ha „könnyelmű“ pillanataiban úgy nyilatkozik is, hogy ő megszokta a halált. A látványát talán igen, a gondolatát aligha...

Az euthanasia görög eredetű szó, pontos jelentése „jó meghalás“, „jó elhalalodás“ (eü = jó, thanatosz = halál). Ha viszont ebből indulunk ki, akkor — véleményem szerint — nem jutunk messzire. Csupán a fordítás pontos, a tartalom nem. Mert:

— „jó meghalás“ — ilyet sem orvosilag, sem jogilag nem tudok elképzelni. Mítől, miért lenne jó meghalni? Sokkal inkább indokolt a „fájdalommentes halál“ elnevezés;

— a fájdalommentes halál biztosítása nem mindig igényel külső beavatkozást. Néha — életritmusunknak hála, egyre gyakrabban — maga a természet „gondoskodik“ a gyors, hirtelen halálról. Hétköznapi példa: valaki egyszer csak lefordul a székről..., a többi kiderül a boncolásnál;

— aki manapság euthanasiáról akar beszélni, esetleg vitatkozni, és a szó szerinti fordításból, jelentésből indul ki, az vagy téved, vagy nem létező kérdésekre keres választ. A lényeg ugyanis ez: joga van-e az orvosnak ahhoz, hogy tudatos beavatkozással vagy látszólagos gondatlansággal — tehát aktív vagy passzív módon — elősegítse bizonyíthatóan menthetetlen páciense, egyúttal embertársa halálát?

A magam részéről az utolsó kérdést tartom leginkább vitára érdemesnek. Jogi és erkölcsi vonatkozásaira még visszatérek. Ide azonban más érvek kívánkoznak.

A viszonylagos dilettáns és a még viszonylagosabb szakember érdeklődésével tanulmányoztam a Juszt László és Zeley László szerkesztésében megjelent *A halál egészen más...?* (1981) című kötetet, ebből is *A fájdalommentes halál ideája* című fejezetet. A kötet rádiós beszélgetések szöveghű változatát hozza nyomtatásban. A beszélgető partnerek között ott van a belgyógyász professzor, a filozófus, a pszichiáter, a pszichológus. Megszólalnak a különböző felekezetek teológusai, és végül — de talán nem véletlenül — elmondja véleményét a jogász.

Meglepett, de tudomásul kellett vennem, hogy még ez a szakmai szempontból láthatóan heterogén együttes is közös nevezőre jutott az euthanasiát illetően. Egy

kivétel azért akadt, de erről később. Nem látom indokoltnak, hogy valamennyi hozzászóló véleményét külön ismeressem. Szívesen kiemelek viszont néhány, a téma szempontjából nélkülözhetetlen érvelést.

Akadót valaki — törvénytelenen a világszerte ismert belgyógyász professzor —, aki bár a választ megadta, az euthanasiát másodlagos fontosságú, „hajánál fogva előráncigált” kérdésnek tartotta. Az embernek semmiféle joga nincs ahhoz, hogy egy másik ember életének véget vessen, ez érvényes kell hogy legyen mind a háborúban, mind a bíróságon vagy a kórteremben. Az aktív euthanasiát tehát az orvos nem végezheti el, nem könnyítheti meg a beteg sorsát oly módon, hogy cselekvően véget vessen életének. Más kérdés a passzív euthanasia, melynek során a biztosan menthetetlennek nyilvánított beteggel szemben az orvos nem követ el mindent, hogy életét egy-két nappal vagy egy-két órával meghosszabbítsa. Nyilvánvaló, hogy egy politraumbázált beteg, akinek szervezete több helyen súlyos károsodást szenvedett, valójában eszméletlen, akaratnyilvánításra képtelen, életfunkcióit csak gépi segítséggel lehet fenntartani, ideig-óráig. Ha semmi remény nincs arra, hogy ez az ember ebből az állapotból valaha is kiemelkedjék, akkor az orvos, saját lelkiismeretével szembenézve, egymaga is eldöntheti, érdemes-e az ilyen beteget a modern technika vívmányaival továbbra is életben tartani, amikor ugyanezzel az anyagi és szellemi áldozattal esetleg más embert vagy embe- reket meg lehetne menteni. Az orvos célja és feladata tehát nem az élet, hanem az *élhető élet* meghosszabbítása.

Az eddigiekből már most leszűrhetünk két lényeges következtetést. Az első az aktív euthanasia teljes elutasítása, s ezzel párhuzamosan a passzív euthanasia elfogadása. A másodikat — egy kicsit saját véleményem védelmére — külön szeretném hangsúlyozni; lényegében senki sem beszélt „jó halál”-ról. Terítékre került ez a változat is, de csak a példa, a kontraszt kedvéért. Ami viszont megmaradt, mi több, az eszmecsere súlypontja volt, az a fájdalommentes halál.

Ehhez kapcsolódik az a különvélemény is, amelyet az előbb említettem. Any- nyira eltér a többitől, hogy „szerzőjé” is illik megnevezni: Cicely Saunders, egy londoni elfekvő kórház klinikavezető professzora.

Saunders asszony nyíltan kimondja, hogy szerinte az a kép, amelyet az em- berek a gyógyíthatatlan betegekről, a haldoklókról kialakítottak maguknak, egy- szerűen nem felel meg a valóságnak. Az orvos sokkal többel tartozik az emberek- nek, semhogy elegendőnek találja az életből való gyors kiút egyszerű biztosí- tását. Cicely Saunders tehát az euthanasia bármilyen formáját határozottan elveti. De tovább is megy. Szerinte a probléma kulcsa az orvosok tudásszintje. A fájda- lomszállítás igen gyorsan tért hódító új tudományág. Az a kijelentés, mely szerint a haldokló rákos beteg fájdalmait nem lehet kábítás nélkül enyhíteni, vagy hogy a csillapítók egy ponton hatástalanná válnának — *egyszerűen tudatlanságra vall*.

Íme két, egymástól homlokegyenest eltérő vélemény, méghozzá mindkettő igen alapos szakmai és orvosetikai érvek kíséretében. Melyiket fogadjuk tehát el? Szá- moljuk talán össze a „szavazatokat”? Ez aligha lenne elfogadható eljárás. Inkább szögezzük le, hogy a passzív euthanasiát illetően még az orvosok álláspontja sem tekinthető egyértelműen tisztázottnak.

Tanulmányának befejező soraiban Dániel Károly megjegyzi — bizonyára nem minden ok nélkül —, hogy a reménytelen esetek elbírálásakor, majd a döntéshozatal- kor az orvos egyedül van. Ez a sajátos helyzeti etika és „a mindenkori profes- zionális deontológia jobb és emberibb elhatározásra vezetí majd az orvost, *mint bármilyen formális törvény vagy szabály, amit ugyancsak emberek írtak és alkot- tak*” (az én kiemelésem — K. E.).

Ezzel már felmerült a jogi szabályozás kérdése. Mi a helyzet „de lege lata”? Valahányszor — sajnos, elég ritkán — a jogszociológia elszánja magát arra, hogy a jogismeretet, a jogról alkotott véleményt közelebbről megvizsgálja, mindig meglepő eredményre jut. Berl Kutchinsky *A jogtudat: a jogismeret és a jogról al- kotott vélemény kutatásának áttekintése* (In: *Jog és szociológia*. Bp., 1979. 401—430.) című, szerintem jelentős tanulmányában rámutat arra, hogy a hagyományos törvényhozási eljárás azon a feltételezésen alapszik, hogy ha egyszer egy törvény- javaslatot megszavaztak a parlamentben, és azt megfelelően kihírdették, az új tör- vény szükséges ismerete önmagától elterjed a lakosság körében. Tapasztalati bizo- nyítékok egész sora mutatja azonban, hogy ez a feltételezés hibás. Azon még nem kell meglepődni, hogy a nagyközönségnek szinte egyáltalán nincs tudomása az ügy- nevezett „specifikus” törvényekről. Enyhén szólva viszont furcsa, hogy e törvények ismerete igen gyakran még azokban a specifikus csoportokban is szegényes, ame- lyek számára voltaképpen készültek.

Bár kisebb mértékben, de ezt a jelenséget vélem felfedezni az euthanasia esetében is. Igazam van-e, vagy nincs — eldöntik a tények, és persze a törvények.

Kezdjük talán azzal, hogy *egyetlen olyan jogszabály sem létezik, amely nyíltan, kifejezetten tiltaná, illetve ugyanúgy engedélyezné, elfogadná az aktív vagy a passzív euthanasiát.*

Hazánkban az orvosi-egészségügyi tevékenységet a 3/1978. sz. egészségügyi törvény (*Hivatalos Közlöny*, 1978. július 10., 54. sz.) szabályozza. A törvény — témánk szempontjából is számításba jöhető — érdemeivel, jogalkotási erőnyeivel *Szervátültetések jogi szabályozása* (A Hét, 1979. 50.) című cikkemben részletesen foglalkoztam. Most inkább a *hibáiról* szeretnék szót ejteni. A törvény ugyanis inkább a szervezési, mint a valóságos orvosi-etikai kérdésekre összpontosít. Hatálytalanítja ugyanakkor a 212/1953. sz. törvényerejű rendeletet, gyakorlatilag az egyetlen jogszabályt, amely részleteiben is szabályozta az orvosi hivatás gyakorlatát.

Aki nem sajnálja az időt, fáradságot, és figyelmét elsősorban a III. fejezet második alcímére irányítja, meglepő következtetésre jut. A jogszabály ugyanis — hatályon kívül helyezett elődjével ellentétben — egyetlen utalást sem tartalmaz arra a — vitánk során többször is említett — kötelezettségre, mely szerint az orvosnak mindent el kell követnie azért, hogy a beteg életét néhány nappal vagy akár órával is meghosszabbítsa. Pedig nagyon alapos, részletkérdésekre is kiterjedő jogi szabályozásról van szó.

A törvény hiányosságainak magyarázatára két — véleményem szerint egyformán logikus és elképzelhető — változat kínálkozik. Az első: mivel nem sikerült megfelelő jogi formát találni, az orvosra bízták, gyógyítson, ameddig tud, és ameddig lehet.

A második: a törvényhozó úgy találta, hogy az esetleges orvosi műhiba vagy súlyosabb károsodást, esetleg halált okozó etikai visszaélések szankcióira nem kell külön paragrafusokat alkotni, elég annyi, amennyi már amúgy is benne van a büntető törvénykönyvben.

Bármennyit lapoznánk is a büntető törvénykönyvet, az „orvosi műhiba” kifejezést nem találjuk meg benne. Ha viszont a számításba jöhető bűncselekményeket úgy csoportosítjuk, hogy az megfeleljen az euthanasia aktív, illetve passzív változatának, akkor sincs sok dolgunk, hiszen tulajdonképpen két bűncselekményt kell említenünk: a szándékos emberölést (annak egyszerű, illetve minősített változatát, a *Btk.* 174. és 175. szakaszának d pontja szerint), illetve a gondatlanságból elkövetett emberölés súlyosbított formáját (lásd a *Btk.* 178. szakaszának második bekezdését).

Több ízben is volt alkalmam tapasztalni, hogy a jogászok, valahányszor az orvosi tevékenység büntetőjogi vonatkozásait vizsgálják, mindig ezt a csoportosítást használják. Alkalmadtán még szóba kerül a gondatlanságból elkövetett, súlyos vagy enyhébb következményeket okozó testi sértés. Jómagam inkább a példa kedvéért, mintsem tudományos meggyőződésből foglalkoztam vele. Volna ugyanis egy ellenvéleményem. Ha mindenáron minősített elkövetőre (tehát orvosra) jellemző bűncselekményként akarjuk kezelni az euthanasiát, akkor — aktív vagy passzív formától függetlenül — csakis a *szándékos bűncselekmény* jöhet számításba. Az orvos *szándékosan* adja be a halált okozó gyógyszert, *szándékosan* kapcsolja ki az életfunkciókat fenntartó gépet, és megint csak *szándékosan* nem adja be azt a gyógyszert, amely ideig-óráig még életet ad.

Jogászai körökben köztudott dolog, hogy nemcsak a jogszabály tölthet be elvi jelentőségű szabályozó és irányadó szerepet. Legtöbb esetben a joggyakorlat is közbeszól. Vegyünk egy hazai példát: a Legfelsőbb Törvényszék büntetőjogi kollégiumának 1032/1965. sz. eseti döntése kötelezi az orvost arra, hogy a beteget megfelelő ellátásban részesítse, még akkor is, ha az életmentés lehetetlen, csupán a fájdalom csökkenthető, és az élet, akár percekkal is, de meghosszabbítható. Mindjárt egy ellenpélda: a vonatkozó szakirodalom idézi annak a holland orvosnőnek az esetét, akit 1973-ban a bíróság banális, egyheti szabadságvesztésre ítél, mert erős morfiomadaggal megölte édesanyját, aki részben bénán, életkedvét veszítve, maga kérte erre. A per nemzetközi visszhangját el lehet képzelni.

Visszatérve a hazai joggyakorlatból vett példára, szükségyszerűen felmerül a kérdés, hogy érvényes precedensnek tekinthető-e egy olyan bírósági döntés, amelynek jogi alapja már hatályon kívül helyeztetett. Jogilag nem, de itt elvi jelentőségű döntésről van szó, és nem valószínű, hogy a Legfelsőbb Törvényszék — akár a jelenlegi jogszabályok alapján — másképpen foglalna állást, mint azt annak idején tette. A magam részéről tehát egyetlen orvosnak sem tudnám ajánlani, hogy akár passzív euthanasiát is gyakoroljon pusztán azért, mert az ügynek, *ha kiderül*, semmilyen büntetőjogi következménye nem lesz.

Az emberek megszokták, hogy a büntetőjogi rendelkezéseket kizárólag a *Btk.*-ban keressék. Eszükbe sem jut — bizonyára azért, mert soha senki nem mondta nekik —, hogy tucatjával akadnak olyan specifikus törvények, amelyek vagy a

törvénykönyvből hiányzó bűncselekményeket határoznak meg, vagy pedig büntetőjogi fontosságú fogalmakat tisztáznak. Azt már láttuk, hogy a *Btk.* nem foglalkozik az orvosi műhibával, gondatlansággal, rendelkezései sokkal általánosabbak. De ez nem jelenti azt, hogy ez a fogalom teljesen hiányzik a jogrendszerből. Az egészségügyi törvény IX. fejezete például kötelezővé teszi a boncolást, valahányszor a beteg egészségügyi intézményben halt meg. Ugyanakkor kötelezi a boncolást végző orvost, hogy az ügyéségi szervek tudomására hozza, valahányszor orvosi műhiba gyanúja merülhet fel.

Bárki felteheti a kérdést: miért kell az orvosi műhibával épp ez alkalommal foglalkozni? Elvégre az euthanasia nem orvosi műhiba, hanem tudatos beavatkozás, illetve tudatos be nem avatkozás. Nos, az euthanasia valóban nem orvosi gondatlanság, de azért az is előfordulhat, hogy a beteg a nem megfelelő orvosi ellátás miatt kerül olyan állapotba, amelyben már felmerülhet az euthanasia esetleges alkalmazása. De akkor az már nem euthanasia, hanem gyilkosság. Sietve hozzátesszem, hogy napjainkban az orvostudományra inkább az alaposság, s nem a gondatlanság a jellemző. De egyetlen orvos sem vitathatja el a jogásztól azt a jogot, hogy mielőtt állást foglal, alaposabban „körülnézzen”. Nem másért, csupán azért, nehogy ártatlan, jó szándékú emberek a börtönbe kerüljenek, a bűnözők pedig közöttünk maradjanak.

Összintén szólva nem csodálkozom, hogy az orvosok, egy kicsit saját biztonságukra is gondolva, újabb jogszabályokat sürgetnek. Már azért sem, mert a jelenlegi jogszabályanyagra csak annyit lehet mondani: ez van. Mi viszont tegyük fel inkább a kérdést: mi várható „de lege ferenda”, azaz mi újat hozhat a jövő jogalkotása?

Fordított alapállásból fogok kiindulni. Előbb a magam — bizonyos szempontból összefoglaló — véleményét fejtem ki. A passzív euthanasiát elfogadom, *adott körülmények között* indokoltnak, alkalmazhatónak tartom. A jogi szabályozás lehetősége viszont akadályokba ütközik, s ezekre pillanatnyilag nem látok megoldást. Van ugyanis a jogszabálynak egy olyan jellegzetessége — nevezetesen alkalmazásának nagyfokú társadalmi és szakosított ellenőrzése —, amely bármilyen más társadalmi normától élesen elhatárolja.

Tételezzük fel, hogy egyik napról a másikra, pesszimizmusomat meghazudtolva, mégiscsak megjelenik egy jogszabály, amely indokolt esetben lehetővé teszi a passzív euthanasia alkalmazását. De ki dönti el, hogy valóban indokolt-e a döntés? Természetesen az orvos. Ki fogja viszont elhinni neki, hogy tényleg indokolt esetben alkalmazott euthanasiát? Talán a jogász? Ennél veszélyesebb ponton aligha találkozhat a két tudomány. Hogy miért? A válasz egyik felét maga Dániel Károly adta meg: „Nyilván vannak gazember orvosok — mint ahogy vannak gazember tudósok, írók, politikusok is.” Bizonyára véletlenül, de a felsorolásból — több más társukkal együtt — kimaradtak a gazember jogászok. Ha Dániel Károly vállalja, hogy látott gaz orvosokat, én is vállalom, hogy láttam hitvány jogászokat. Márpedig ha egy becsületes orvos gazember jogász kezébe kerül, az nagyjából egyenértékű azzal, amikor egy becsületes jogászt gazember orvos segít át a mulandóságba.

Mondjuk tehát ki: az euthanasia jogi szabályozása azért megoldhatatlan, mert egyrészt a szabályozásra váró körülmények és viszonyok tisztázatlanok (még az orvostudomány legkiválóbb szakteknintélyei között is megoszlanak a vélemények), másrészt pedig egy esetleges jogszabály alkalmazási szinten történő ellenőrzése egyszerűen elképzelhetetlen. Minden konkrét esetben az orvosra bízni, hogy ön-maga döntését a törvény merlegére tegye — nagyjából ugyanazt jelentené, mint egy kereskedelmi egység ügykezelőjére bízni saját leltárának elkészítését. Ez nem becsületsértés vagy bizalomhiány. Ha valaki — egyébként talpig becsületesen — elismeri, hogy saját hivatásának gyakorlói között is akadhatnak gazemberek, akkor bizonyára azt is megérti: a törvény alkotói nem tudhatják, hogy az alkalmazók között milyen lesz a becsületesek és gazemberek aránya. Emberletről lévén szó, szerintem már *egy* gazember is sok...

Ha nem is tudom elfogadni az euthanasiát szabályozó konkrét jogi norma lehetőségét, elképzelhetőnek tartok egy olyan normatív megoldást, amely — még ha kompromisszumszerűen is — biztosíthatja az orvostudomány és a jog közötti békét az euthanasia kérdésében.

Az ötlet Dániel Károlyé, én csak megpróbálom jogi köntösbe öltöztetni. A megoldás nem más, mint az angolszász országokban előforduló, ún. Living-Will, tehát „egyfajta végrendelet, amelyet az illető akkor szerkeszt, amikor erre még lehetősége nyílik, s amelyben kifejezi akaratát arra vonatkozóan, hogy ne tartsák életben súlyos ártalom esetében, gyógyíthatatlan vagy megnyomorodást okozó, tudatvesztéssel vagy közlésképtelenséggel járó betegségeiben”.

Az ötlet már azért is rokonszenves számomra, mert a hazai jogalkotásban is találtam valami hasonlót. Az egészségügyi törvény 135. szakasza ugyanis elrendeli, hogy szerv- és szövetátültetések esetén a számításba jöhető (már halott) donor testéhez nem szabad hozzányúlni, ha az illető még életében írásbeli nyilatkozatot tett, amelyben megtiltja (holt)testének bármilyen megcsonkítását.

Akárhogy nézzük, ez is egyfajta végrendelet. Ha viszont elismerjük azt a jogot, hogy valaki a saját teste felett döntési joggal rendelkezék, miért ne ismer-nénk el a biológiai léte feletti rendelkezési jogot is? Természetesen a passzív eutha-nasia határain belül, függetlenül a római jog ismert tételétől, mely szerint „a sér-tett beleegyezése kizárja a büntetettséget”, tehát ha valakit tudtával és beleegye-zésével ölnek meg (ilyen is volt), akkor a tett elkövetője nem vonható büntetőjogi felelősségre.

Még egyszer — egyben utoljára — szeretnék utalni a Juszt—Zeley-kötetre. A szerzők több mint kétezer levelet kaptak, ezek közül néhányat a kötet végén ki-vonatosan közölnek. Akadt közöttük egy, amelyet többször is elolvastam. Én, a jogász nem mondhatok ki ilyesmit. Egyszerűbb tehát, ha más — történetesen egy nyugdíjas vidéki körorvos — szájába adom: „Vannak az életnek évezredek törvé-nyei, ezek sorába tartozik a kegyes, a jó halál is, az eutanázia passzív formája. Ne kodifikálják, ne szabályozzák ezt, ne rendezzenek ankétokat. Egy igazi orvos érzi, mire kötelezi a hivatása.”

Igy legyen.

Király Ernő

Kovács Géza: Szekér

Család és beszéd-kultúra

Társadalmunk fejlődése a tudományos-műszaki forradalom korszakában fokozott igényeket támaszt a dolgozók nyelvi műveltségével szemben. Az anyanyelv a társadalmi méretű kommunikációnak elsőrendű és nélkülözhetetlen eszköze. Korszakunk rohamos iramban szerteágazó műveltségét befogadni, rögzíteni és továbbítani csak magas szintű általános nyelvi kultúra birtokában lehet.

Ezt az általános nyelvi kultúrát a család, a gyermek közvetlen környezete alapozza meg még óvodáskor előtt. Ha a gyermek a családban kedvezőtlen körülmények között nevelkedik, ha nem foglalkoznak eleget vele, akkor csak a beszédhelyzethez tapadó, azaz kontextuális szintű jelentéstartalmak alakulnak ki. Ha a gyermek kérdéseire az anya vagy a gondozó türelmetlenül válaszol, akkor a gyermek előbb-utóbb abbahagyja a kérdezősködést, elveszti beszédkedvét, nem gyarapodik sem ismeretekben, sem értelmi erőben. Így aztán, amikor az iskolai élet nyitottabb keretei közé kerül, a szűk jelentésstruktúrákkal nehezebben tudja átfogni az újabb helyzeteket. „A gyermek csakis úgy hódíthatja meg a maga számára a beszédet, hogyha állandó kölcsönhatás áll fenn egyrészt a beszédhez való vonzódás alapjait képező belső adottságok, másrészt a gyermeket körülvevő felnőttek beszéde mint külső feltétel között; az utóbbi nyújt az említett adottságoknak alkalmazási területet és realizációs anyagot.“ (W. Stern: *Person und Sache* VI. Leipzig, 1905. 129. Idézi L. Sz. Vigotszkij: *Gondolkodás és beszéd*. Bp., 1971. 96.)

Am a beszéd fejlődéséhez nem akármilyen kontaktusra, nem akármilyen ismereti és érzelmi szinten való kapcsolatra van szükség. Ahhoz, hogy a gyermek megtanulja a beszédet, olyan stabil és mégis nagyon változatos (ingergazdag) környezetben kell élnie, amely beilleszkedik a társadalom szervezetébe, és olyan beszélőtársra van szüksége, akinek a beszédszíntvonala magasabb, mint az övé. A gyermek beszédfejlődése állandó társas kötődést, szervezést, differenciált környezetet igényel, megszakítás nélküli kapcsolatot mind a felnőttekkel, mind pedig a kortársakkal, hiszen a beszéd-készség fejlesztése egyben tudatalakítás is. „A tudat úgy tükröződik a szóban, mint a nap a vízcseppben. A szó úgy viszonyul a tudathoz, mint egy kis világ a nagyhoz, mint az élő sejt a szervezethez, mint az atom a világrúthoz. A szó a tudat kisvilága. Az értelmes szó az emberi tudat mikrokozmosza.“ (L. Sz. Vigotszkij: *I. m.* 395.)

Hogy az egyén gyermekkori beszédfejlődése mennyire döntő hatással van későbbi beszéd-kultúrájára, azt mint magyar szakos tanár lépten-nyomon tapasztalom. Minden évben öt gimnáziumi osztályban tanítom az anyanyelvet. Évek óta észlelem a hangképzésben, kiejtésben, hangsúlyban, hanglejtésben felbukkanó súlyos hibákat. Az élő beszéd színvonala az utóbbi időben nagyon zuhant. Beszédjavító munkám során a következő súlyos hibákra figyelhettem fel:

Szinte általánossá vált az erős hangdinamikával való beszéd.

Sok tanulóban kialakult az elemi tagozaton egy rossz „versmondó“ hangfekvés és hangszín. Ennek a „szereplő“ hangnak magasabb az intonációs hangfekvése, mint a normális beszédé, s így merőben idegen a gyermek természetes beszédhangjától.

Feleléskor sok tanuló beszél zárt szájjal.

Tanulóim kétnyelvű környezetben élnek, s ennek következménye a hosszú magánhangzók és mássalhangzók rövid ejtése. A hangsúly és a hanglejtés tekintetében is sok a bizonytalanság. A szórend és a hangsúly összefüggéseiben szintén észleltem hibákat.

Hogyan előzheti meg a család az említett fonetikai, hangsúly- és hanglejtésbeli hibák állandósulását, hogyan veheti fel a harcot ellene?

A gyermekek számára a családban már a legzsenyébb kortól fokozott mértékben alkalmat kell teremtenünk a tágabb társas kereteknek és magasabb fogalmi szinteknek megfelelő nyelvhasználat gyakorlására, hogy készségeik erőteljesebben fejlődjenek. A legfontosabb követelmény, hogy a kisgyermek környezetében ért-

hető és tiszta ejtéssel beszéljen mindenki. Megfigyelésem szerint a gyermekek átveszik környezetüktől az elnagyolt, elmosódó artikuláció minden változatát. Ha sokat és artikuláltan beszél a gyermek a családban, értelmi fejlődése is gyorsabb ütemű, hiszen ez szoros kapcsolatban van nemcsak a járással, a szenzomotoros fejlődéssel, hanem a beszéddel is. A sokféle mozgáscselekvés folytán gazdagabban tükröződik tudatában a körülötte lévő világ, a tárgyaknak sok új tulajdonságával ismerkedik meg. Ha új dologgal találkozik, azt igyekszik szenzomotorikus próbálkozásai segítségével megismerni, de ha ez nem sikerül, akkor megkérdezi a felnőtteket. Kérdései eleinte a megnevezésre (mi ez?), majd a cselekvésre (mit csinál?), később már az összefüggésekre (miért?) vonatkoznak. A szépen, tisztán artikulált, helyesen képzett szavakból felépített szöveg a logikus gondolkodás kialakulását és fejlődését is elősegíti.

Nagyon fontos, hogy a család tagjai ne csak beszéljessenek a gyermek előtt, hanem sokat beszéljessék őt is, hiszen a gyermek sokkal előbb mondja ki anyanyelvének szavait, mintsem fogalmi gondolkodása kialakulna, a szavakat akusztikai megjelenésükben veszi át, s ezáltal alakítja ki későbbi önálló, sajátos beszédének hangzási szerkezetét.

Hogyan segítheti a család a szép élőbeszéd kialakulását? A zárt szájjal beszélő gyermek hangereje kisebb a szükségesnél, így beszéde nehezen érthető. A zárt száj megváltoztatja a hangszint, rendszerint sötétebbé alakítja. Ha már kialakult és beidegződött a zárt szájjal való beszélés, akkor nagyon nehéz segíteni. Mégis meg kell próbálnunk. Sok egytagú szót kell mondatnunk a gyermekkel, később jöhet csak a többtagú szavak gyakorlása, és csak aztán a szólamok, végül pedig összefüggő rövidebb és hosszabb szövegek mondatása.

A helytelenül beszélő családi környezet hatásának gyakori következménye a beszédhang erőtlensége is, ami egyre több gyermeknél észlelhető. Előfordulhat, hogy csupán rossz légzéstechnika okozza, de kiválthatja gátoltság vagy neurózis is. Ritkábban anatómiai oka lehet, ilyenkor logopédushoz kell a szülőnek fordulnia, mert a rosszul rögzült hangadási mód (levegősség, szorítás, öblösítés, orrhang) felnőttkorban már nem orvosolható. Ha azonban gyermekkorában, amikor a funkció még nem rögzült, helyes hangadásra neveljük gyermekünket, beszéde tiszta, könnyed, szép zengését egész életére megalapoztuk. Sok erőtlen, fakó hangú, félszegen beszélő felnőtt fellépése magabiztosabb lenne, ha helyesen megtanították volna beszélni, ha mondanivalóját természetes, csengő hangon tudná közölni.

A helyes kiejtésre nevelés ne csak abból álljon a családban, hogy az állandó hangos beszédet, a motyogást, a szótagösszemosó hadarást, a helytelen hangkapcsolást igyekszünk megszüntetni, hanem abból is, hogy a gyermeket ráneveljük a hosszú—rövid szótagéjtés ritmusérzék-fejlesztő használatára (főként az élőbeszédünkben lassan kikopó hosszú í, ú, ü hangokra és a hosszú t-re gondolunk). A család tagjainak feltétlenül gyakoroltatniuk kell a gyermekkel a határozottabb szájnyitást, a magánhangzók differenciált ejtését a hosszú—rövid szópárok egymás után való mondatásával (sás—sas, mér—mer, pór—por). Ne feledkezzünk meg az s, sz, c, cs, z, zs, l, r hangok ejtésének szavakban való gyakoroltatásáról, hiszen ezek okozzák a beszédtechnika legtöbb problémáját. Miközben egész kicsi korban játékosan gyakoroltatjuk a hosszú mássalhangzókat, szavakban és rövid mondatokban igyekezzünk a részleges és a teljes hasonulás eseteit is mondatni.

A kétnyelvű környezet hatására az utóbbi időben nyelvünkben idegen hangsúly kezd meghonosodni. Köztudomású, hogy a magyar beszéd alapvető hanglejtése ereszkedő. Sajnos, újabban egyre gyakrabban hallhatjuk gyermekeinktől, hogy indokolatlanul a szó utolsó szótagjára helyezik a hangsúlyt. A rossz hanglejtést a mondatok hangsúlyozásánál is gyakran érzékelhetjük. Ereszkedő hanglejtés helyett gyakran emelkedő hanglejtést hallhatunk kijelentő vagy olyan kérdő mondatok esetében, melyekben kérdő névmás vagy -e kérdőszócska található. A beszélt nyelv színvonalának zuhanása sürgeti, hogy a gimnáziumi oktatásban sokkal több órában tanítsuk a hangsúly és a hanglejtés problémáit, és feleltetéskor fokozottabb figyelmet fordítsunk az ilyen természetű hibák javítására.

Mi az oka az élőbeszéd színvonalzuhanásának?

A szülők elfoglaltabbak lettek az utóbbi években, az anya is dolgozik, s ennek egyik következménye, hogy elmarad a beszélgetés, a beszélgetés, nem marad idő a kiejtés javítására, s a hibák hamar rögzülnek. Több tanuló fogalmazásban vallotta meg, hogy a nagymámán kívül senki sem beszélget vele otthon! Szomorú és egyben tanulságos vallomás ez. A beszélgetés elmaradása nemcsak a gyermek érzelmi világára hat károsan, hanem hangszínére, hangsúlyára, beszédének ritmusára, hangerejére is.

Meg kell mondanunk őszintén, hogy a szülő a legtöbb esetben nem is veszi észre a hibát gyermeke hangképzésében, beszédritmusában, a hangkapcsolatok ej-

tésében, a hangsúlyozásban. Talán a megszokásban kereshetjük ennek az okát, de magyarázhatjuk hozzá nem értéssel is. Ezért volna nagyon hasznos és időszerű egy közerthető szinten megírt, az élőbeszéd problémáival gyakorlati síkon foglalkozó beszédtechnikai könyv megjelentetése, amely nagy segítséget nyújtana szülőknek és pedagógusoknak egyaránt.

A gyakorlat azt mutatja, hogy tökéletes beszédtechnikájú ember nincs. Ha nagyon odafigyelünk, még a legnagyobb művészek beszédében is felfedezhetünk kisebb-nagyobb hibákat. A megközelítően tökéletes élő beszéd elsajátítására mégis valamennyiünknek törekednünk kell. Ha helyesen tudjuk képezni a hangokat, ha a magánhangzókat és mássalhangzókat egyaránt a maguk helyén képezzük a szájüregben, ha a hangerőt arányosan el tudjuk osztani, ha megfelelő hangerővel, kellő hangsúllyal tudjuk mondanivalónkat közölni, akkor már megközelítően jól beszéljük anyanyelvünket. Ennyit el kell érniünk gyermekeink beszédnevelésében, hiszen fontos élettevékenységünk, hogy gondolatainkat, érzelmeinket szavakkal közöljük, hogy mások gondolataira figyeljünk, azokat a nyelv közege által felfogjuk és megértsük. Ezt a folyamatot segíti elő a család és az iskola beszédnevelő munkája, amely az irodalmi kultúra korai megalapozásának is eszköze lehet, és ez minden igényes, öntudatos szülő vágyálma, akármilyen pályára készüljön is gyermeke.

„Attól a pillanattól fogva — írja Kosztolányi —, hogy a világra születünk, mindaddig, amíg meg nem halunk, beszélünk, bölcsönktől kezdve koporsónk zártaig hangok és szavak miriádjai zümmögnek körülöttünk. Még álmunkban is ezekkel bíbelődünk. Sőt ha hallgatunk, akkor sem vesztelgelnek bennünk tetlenül a szavak. Állandóan ott libegnek ezek öntudatunk felületén, hogy kifejezzék lelki élmenyéinket.“ (Nyelv és lélek. Bp. 1971. 140.)

A hangok és szavak „miriádjai“ ellen naponta elkövetett kisebb-nagyobb merenyletek arra intenek, hogy többet és több türelemmel foglalkozzunk gyermekeink nyelvi nevelésével, beszédkulturájának megalapozásával mind otthon, mind az iskolában, hogy anyanyelvük helyes, szép használata egész életükre belső igényüké váljék.

Gergely Róza

A beszéd- és íráskészség fejlesztése

Az utóbbi időben két nagyon fontos és értékes írást olvashattunk a *Korunkban*: előbb a Hermann Gusztávét (*Magyartanári feladatok, gondok*. 1979. 10.), majd a Szabó György Pálét (*Nemcsak a magyartanár — minden nevelő gondja és feladata*. 1980. 11.). Csak örvendhetünk annak, hogy a *Korunk* ilyen komolyan foglalkozik az anyanyelv oktatásának a kérdéseivel. Ez bátorított engem is a hozzászólásra, s mivel V—VIII. osztályban tanítok, ezért kapcsolódom jobbra a Szabó György Pál írásához, mindenekelőtt a beszéd- és az íráskészség fejlesztésének kérdéséhez. Valóban, a pedagógus csak úgy ér el jó eredményt, ha a tanulókkal megszeretteti mindazt, ami az anyanyelv tanításával kapcsolatos, akár a tanórán, akár egyéb alkalommal végzett tevékenységről van szó. Mindez azonban nem olyan könnyű dolog. Ezért módszereinknek minél változatosabbaknak és vonzóbbaknak kell lenniük.

A beszéd-készség fejlesztését nagyon elősegítik a versmondások, szereplések. A Brassó megyei Homoróddarócon, ahol tanítok, minden évben nagyszabású szavalóversenyt rendezünk. A legjobb szavalókat nemcsak egy-két könyvvel jutalmazzuk, hanem előadásukat magnószalagra is rögzítjük. S tegyem hozzá: a versenyeken kívül a tanórákon legkifejezöbben szavalt verseket úgyszintén. Ezeket a felvételeket megőrizzük, s a későbbiek folyamán szemléltetőeszköznök használjuk. Van tíz-tizenöt éves felvételünk is. Megtörtént, hogy az egyik tanítványunk visszatért hozzánk tanítani, s harmadik osztályos tanítványai azt a felvételt hallgathatták meg, amelyen a tanító nénijük szaval harmadikos korában. Természetesen minden tanuló igyekszik, hogy a hangja bekerüljön magnószalag-gyűjteményünkbe. Persze a jól sikerült szavalatokat a rögzítésen túlmenően különböző rendezvényeken használjuk. Hasonló jutalomban részesülnek a szépen éneklő tanulók is. Dalaikból szintén elég gazdag gyűjteményünk van.

A beszéd-készség fejlesztését a színjátszás is elősegíti. Iskolánkban ennek gazdag hagyománya van. Színre került Kacsóh János *vitéze*, Kodály Hány Jánosa

és Vörösmarty *Csongor és Tündéje* (mindhárom rövidített változatban). Ezenkívül előadtunk egy székegy lakodalmast és több mesejátékot. Ha nem is mindegyiknek, de több előadásnak megvan egy-egy változata magnószalagon. Be tudjuk mutatni a tanítványainknak, hogyan szavaltak, szerepeltek iskolásaink — a maiak testvérei, szülei, rokonai — ezelőtt tiz-tizenöt évvel. A volt tanítványok többször felkeresnek, hogy régebbi produkcióikat újra meghallgassák.

Hogy a tananyag minél közelebb kerüljön gyermekeinkhez, több olvasmányt (vagy ezekből egy-egy részt) dramatizáltunk, vittünk színre.

A beszédkészség fejlesztése szempontjából valóban rendkívül fontos a tanulók rászoktatása a rendszeres olvasásra. De sajnos, még a kötelező házi olvasmányok jelentős része sem található meg nagyon sok falusi iskola könyvtárában. A miénkben sem, s nem a mi hibánkból. Jókai Mór *Es mégis mozog a föld* című regényétől kezdve Gorkij, Swift, Dumas, Jack London és mások munkáin át Karinthy Frigyes és Illyés Gyula számos művéig igen sok kötetet kellene felsorolnom. Olyan könyvek hiányoznak, amelyeket szintén szívesen olvasnának. Ilyen körülmények között nem könnyű kis falusi iskolában anyanyelvet tanítani. A könyveket nem mi vásároljuk, a megyétől kapjuk. Szabó György Pál javaslata osztálykönyvtárak megszervezésére jó lenne ugyan, de a hiányzó könyvek nagy részét ilyen eldugott helyen egyáltalán nem tudjuk megszerezni; ha nem tévedek, több könyv meg sem jelent mostanában. Könyvkiadásunknak is vannak még komoly tartozásai.

Ha már itt tartok, megjegyezném, hogy a tankönyvek anyaga — legalábbis V—VIII. osztályos magyar irodalmi olvasókönyveinké — felfrissítésre szorul. Sok olyan olvasmány, vers található ezekben a tankönyvekben, amelyeket a gyermek nem kedvel, s minden igyekezete ellenére a tanár sem tud megkedveltetni velük, holott ha ezek a tankönyvek jobbak, érdekesebbek volnának, a tanulók már az év elején végigolvasnák őket, vagy legalábbis nagy részüket.

Kevés a megfelelő szindarab is. Nem tudom, miért maradtak el a *Napsugar* mellékletei; ezeket nem pótolja senki. Nem lehetne e mellékleteket újra megindítani? Nagy szükség lenne rájuk...

Ami az íráskészség fejlesztését illeti, én is meggyőződtem arról, hogy még a magasabb osztályokban is szükséges másoltatni. Én bizony még a VII—VIII. osztályban is másoltatok. A helyesen, szépen és gyorsan író tanulókat jutalmazom, a felületeseket büntetem.

Szintén az íráskészség fejlesztését segíti elő iskolánkban az évenként egyszer néhány példányban megjelenő *TÜKÖR*, az iskola irodalmi évkönyve. Az 1980—1981-es tanévben már a 11. szám megjelenése volt esedékes. Évkönyveinkben elsősorban tanulóink írásait, fogalmazásait, verseit közöltük, de szinte minden számnak volt népköltészeti rovata is a tanulók gyűjtéseiből. Az utóbbi időben meg rendszeresen közzétettük a különböző versenyek győzteseinek névsorát és a legjobb tanulók tanulmányi eredményeit.

Még egyébről is beszélhetnék, de a megjelent írások hatására legalább ezeket szerettem volna elmondani. Csodálkozva olvastam, hogy milyen jelentős számú magyar tanuló nem él a fakultatív magyarórák lehetőségével a nem magyar anyanyelvű iskolákban vagy osztályokban, s hogy vannak iskolák, ahol ezeket az órákat be sem vezették. Ismeretes az a közmondás, hogy mindenki annyi ember, ahány nyelvet ismer — de hát aki az anyanyelvét sem ismeri? Hogy is írt erről Kosztolányi? Mind a szülőknek, mind a felelős pedagógusoknak tisztában kellene lenniük azzal, hogy mindenki csak az anyanyelvén tudja legtökéletesebben kifejezni magát, s az, aki az anyanyelvét sem tanulja meg, az anyanyelvét sem ismeri becsületesen, a társaságban elnémul, munkatársai között félszeggé válik, s ez kedvezőtlen hatással lesz munkájára is, bizonytalan lesz — márpedig senkinek sem érdeke, hogy félszeg, fásult embereket neveljünk. És fordítva: az anyanyelv biztos ismerete egyik feltétele a sokoldalú, művelt, munkájában eredményes ember kialakulásának.

Szabó Dénes

A 375 éves tordaszentlászlói iskola II.

Az 1867-es kiegyezés eredménye volt az 1868. évi népoktatási törvény elfogadása, melynek alapján országsszerte megindulhatott az állami népiskolák szervezése. A hajdani Aranyosszék, valamint Torda, Alsó-Fehér és Kolozs megye kapcsolt részéből az 1876. évi XXXIII. törvénycikk alapján létrehozott Torda-Aranyos megye 142 faluja és 137 856 lakosa Torda és Felvinc rendezett tanácsú városokon kívül 11 járásra oszlott. Ebből a szentlászlói járás Torda székhellyel 21 falut és 12 339 lakost foglalt magában. A meglévő itteni iskolák Moldován Gergely, a megye első állami tanfelügyelője feljegyzései szerint Máramaros vármegyével egyetemben az ország „legsötétebb Afrikájá”-t képviselték.

A II. József császár iskolapolitikája eredményeként létrehozott (állami) „közös iskolák” sem elegendő épülettel, sem megfelelően felszerelt tantermekkel, sem kellő számú képezett tanítóval nem rendelkeztek. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk alkalmazását is csak akkor lehetett megkezdeni, amikor a tanítóképzők az első „rajokat” elkezdték kibocsátani, vagy amikor a falusi lakosság kezdte felismerni az iskolázottság előnyeit. Borbély József, a szentlászlói állami iskola első tanítója így emlékezik az akkori tanügyi állapotokra: „A faluk nagy részében a legjobb esetben kántorok, máshelyt írni és olvasni tudó egyének voltak a tanügy munkásai, a népmiveltség terjesztői. A tanítás akkor kezdődött, amikor a marha a legelőről az istállóba került, és akkor végződött, amikor a libákat ki lehetett hajtani a patakra.” A nehézségeket az is fokozta, hogy az iskoláknak sem pontosan körülírt programjuk, sem tanítói vezérkönyveik, de még tankönyvek sem voltak.

Ilyen körülmények között fogott iskolaszervezői és tanfelügyelői munkájához 1876 szeptemberében a már említett tanfelügyelő, Moldován Gergely. Tízévi tevékenysége (1876—1886) alatt több mint negyven községi, majd állami népiskola alakult a megyében. Az ő biztatására kéri Tordatúr, Felvinc, Ujtorda, Marosludas, Bágyon, Kövend, Aranyosegerbegy és Szentlászló a községi iskola felállítását, majd utánuk Alsójára, Mezőbodon, Marosbogát. Még jóformán be sem fejeződött a községi iskolák szervezése, máris kéri államivá változtatásukat: 1881-ben Tordaszentlászló, Bágyon, Aranyosegerbegy, később más falvak iskolái is államivá alakulnak.

Moldován Gergely a harcban mindenütt elől jár. Ahol levele, utasítása nem segít, személyesen jelenik meg, s ahol csüggedést vagy nemtörődömséget tapasztal, ott buzdít, békít, vizsgál, kér, ad, pedig még segédje sincs, egyedül végez mindent. Buzgósa olyannyira magával ragadja az újonnan kikerült fiatal tanítókat, hogy rövid időn belül korlátozni kényszerül a szervezési igényeket; az állami iskolák felállítására fordítandó pénzalap szűkössége miatt nem volt lehetőség hálózatuk sűrűbb kiépítésére. Ezért Moldován Gergely csak a nagyobb, gazdaságilag fejlettebb, a városokhoz közelebb fekvő falvakon hozott létre községi, majd állami iskolákat. Ezeket úgy igyekezett elhelyezni, hogy a környező havasi vagy havasalji falvak és települések gyermekei számára is megközelíthetőek legyenek.

Tordaszentlászlón 1877 nyarán indult meg a küzdelem, hogy a református egyházi iskola községivé váljon. Ebben a vezérszerepet Weres Dénes járási szolgabíró és Moldován Gergely vitte. Az 1877-ben községivé alakult iskolát négy évre rá a minisztérium államosította anélkül, hogy megfelelő épületeket és felszerelt biztosított volna számára. Ezért az állami iskola 1888-ig a Csákiaktól és Csutoráéktól bérelt falusi házakban folytatta az oktatást, majd 1888-ban a gróf Mikes Miklósné birtokában levő s a falu központjában épült Fogadó-házat vette bérbe; később a falu meg is vásárolta saját erejéből. 1890 nyarán az épületet Debreczeni Balázs kolozsvári főmérnök tervei szerint iskolává alakították át, s ma is ebben a szűk, ma már korszerűtlen épületben tanítunk. A tantermeken kívül akkor melléképületek is épültek, felújították a bútorzatot és tanfelszerelést. Az újvart parokisították, az iskola kertjében és a közeli Kiserdőn tangazdaságot is létesítettek: így lett a szentlászlói iskola az akkori mérce szerint Torda-Aranyos megye legkor- szerűbb népiskolájává: hat elemi és két gazdasági ismétlőiskolai osztállyal működött.

Hogy mennyire igényelték már akkor is a korszerű iskolát, hadd mondja el Borbély József: „... dacára annak hogy a régi tandíjfizetési rendszer megszűnt, és a törvényes díjak vétettek, hogy kényszer sem alkalmaztatott az előjáróság részéről, mégis olyan tömegesen jelentkeztek a növendékek helyből és vidékről, hogy új padokról kellett gondoskodni, s így is helyből 45 tankötele, s vidékről igen sok, nem magyar anyanyelvű növendék kimaradt.“ Hogy az óralátogatás rendszeresebb volt, bizonyítja a tény, hogy az iskola 1891-ben már négy tanítói állásra volt jogosult, s így szükségessé vált a negyedik tanterem felépítése, mert a magyarfenesi gyermekeken kívül — iskolánk felvételi naplói bizonyítják — Tordaszentlászlóra jártak Hesdátáról, Kisfenesről, Rákosról, a két Létáról, a két Füléről, Sűtmegről, Csűrűlyéről, Szilvásról, Szelicséről, Hagymásról, Magyaróságról, a Járavizéből, valamint a távolabbi Hideg- és Melegsamosról a tehetősebb román és magyar gyermekek. De akad tordai, kolozsvári és háromszéki születésű gyermek is a felvételi naplókban, akik gazdatiszt, postamester, erdész stb. rokonaiknál laknak. A többi vidéki gyermek az itteni iskolás gyermekek szüleinél kapott szállást és kosztot, például a Kőmives, Laci, Pap, Boldizsár, Gebe, Sánta családoknál. A szentlászlói iskola tehát a környező vidék értelmiségének kialakítása mellett hozzájárult a magyar—román közeledés ügyéhez is.

Moldován Gergely indítványára kezdik meg a Vármegyei Tanítótestület megszervezését. Megalakítására 1877. szeptember 16-án került sor Tordán. A fokozatosan bővülő testület a tanítás módszertani kérdésein kívül a megyei tanítók bizonyos problémáinak megoldását is magára vállalta. Közösségi életét az évi közgyűléseken, valamint a járási tanítói körökben fejtette ki. A testület székhelye Torda volt, míg a tanítói körök központja Torda, Felvinc, Marosludas és Torockó. Az iskolák tanítói, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül, valamint a közművelődésben érdekelt orvosok, lelkészek, jegyzők, gyógyszerészek és más értelmiségiek a falujukhoz legközelebb eső körhöz tartoztak. A nem tanítással foglalkozókat mint pártoló tagokat fogadták be, akik anyagilag is kötelesek voltak támogatni az egyleti nevelés és továbbképzés munkáját. Az 1878. május 25-én alakult torockói tanítói kör az alsójárai és a topánfalvi járásra terjedt ki, s tagjai Alsójára, Alsószacsva, Aranyosrákos, Csegez, Magyarléta, Offenbánya, Topánfalva, 1897-től Tordaszentlászló, Torockószentgyörgy és Várfalva tanszemélyzetéből, illetve értelmiségijeiből kerültek ki.

A tanítói körök évente 2-3 összefüggő tervet tartottak, melynek napirendjén tanítási tervek, gyakorlati tanítások, nevelési témák, vitatételek, a pályatársak munkájának értékelése szerepelt. Íme néhány a vitatételekből, emlékbeszédekből: A tanítók hivatásáról, Igazgatói állás és tanítói tekintély, A tanítói szakképesítés kérdése, Módszer és módszertan, Nevelés az iskolában, A szülők nevelési rendszere és a mai gyermek, Magyar nyelvtan a népiskolában, Mit hoz a hatéves gyermek az iskolába? Az iskola mint a gyermek szépvilágának fejlesztője, A néptanító teendője a gyümölcsfatanyésztés érdekében, A gyermek rendre és munkásságra szoktatásának főbb eszközei a népiskolában, A népiszkolai könyvtárak szervezése, Tanszerkészítés, Torda-Aranyos vármegye földrajzának ügye, Az ifjúsági egyesületek hivatása és teendői, különös tekintettel Torda-Aranyos vármegye népeleti viszonyaira, Az egymás iránti szeretet vagy kötelesség népünk egészségének előbbvitele érdekében, Emlékezés Mátyásné Szabó Ilona felvinci állami tanítónőre, Borbély József tordaszentlászlói igazgató 25 éves munkássága stb.

Jellemző az is, ahogy a testület egyemberként Benedek Elek író mellé áll, s felháborodással utasítja vissza az ellene koholt vádakait. Az ország tanítóihoz intézett felhívásában 1900. február havában így fogalmaz: „Benedek Elek magatartása megérdemli, hogy figyelmünket felé irányítsuk s vele mint ügyünknek érdemes apostolával foglalkozzunk [...] eszét, egész lelkét adja, áldozza éretünk, ha ez úton is a hazai tanítóság javára lehet. Avagy nem a mi közös ügyünk előmozdítására alapította-e Földes G-al a »Nemzeti Iskolát«, az egyetlen tanügyi politikai hetilapot? Nem a tanügyi és munkásai érdekében tartja-e fenn minden jövedelem nélkül?”

A Vármegyei Tanítótestület összetétele az 1899/1900. egyleti évben a következő volt: 19 alapító, 30 pártoló, 115 rendes és 5 tiszteletbeli, összesen 169 tag. A működés anyagi alapját tagsági díjból, alkalmi adományokból, az évenkénti vándorgyűléseket berekesztő műsoros ünnepélyek és táncmulatságok jövedelméből biztosították, és a fiókintézetek: a Segélyegyesület, a Tantestületi Könyvtár és a Vármegyei Tanszermúzeum, illetve az 1898-ban alapított és havonként megjelenő *Tanítótestületi Értesítő* fenntartására fordították.

A Segélyegyesület 1887. november 11-én alakult, „hogy az amúgy is szűkös anyagi gondokkal küzdő tagjait betegség, munkaképtelenség alkalmából segítse, de különösen a tagok özvegyei és árvái kapjanak segélyt, ha ezt évenként kéri.

Mivel a tanügynek napszámái oly csekély díjazásban részesülnek, hogy abból félretenni éhezés nélkül egy fillért sem lehet, s így elhalálozásokor igazán még korporsözregre valója sincs, tagjainak tisztességes eltemetetéséről gondoskodik." Az egyesület tisztja vagyona 1900 végén 1033 korona és 28 fillér, könyvtára ekkor 160 művet (210 kötetben) és 16 szaklapot tartott nyilván.

A vármegye állami népiskoláinak irányításában, a tanszemélyzet nevelésében, jogainak megvédésében jelentős szerepet játszott a Füssy és Sztupjár tordai nyomdájában nyomott *Tanítótestületi Értesítő*. Terjedelme fél iv, de szükség esetén a mellékletekkel együtt hét nyomtatott ív is emelkedhetett. A lapot 200 példányban adták ki, s költségeihez a Vármegyei Tanítótestület 20 forinttal járult hozzá, a többit az előfizetésekből fedezték. Rovataiban a tanügy hivatalos közleményei, meghívók, körlevelek, a tagdíjak és adományok nyilvános nyugtázása is megjelent. Pályázati felhívásokat közölt a tanítói állások betöltésére, tankönyvek írására, és a tanítói körökben elhangzott vitatételeket, szakdolgozatokat, tanítási mintavázlatokat, ezek bírálatát is itt tették közzé. Továbbá híreket közölt a vármegye és az ország tanügyi életéből, a tanítók társadalmi munkásságáról, országos mozgalmakról. Lapszemle rovatában rendszeresen tájékoztatta olvasóit a nevelés hazai és külföldi gondjairól, s ezért állandó kapcsolatban állt a *Család és Iskola*, *Néptanoda*, *Nemzeti Iskola*, *Magyar Paedagogia*, *Népnevelő*, *Délvidéki Tanügy*, *Székelly Tanügy*, *Kisded-nevelés* című szakmai lapokkal, illetve a *Magyar Nyelvőrrel*, valamint a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratával, az *Ethnographiával*.

Noha a lap Tordán jelent meg, 1902-ben felelős szerkesztőjévé a nagybaconi születésű Borbély Józsefet, a tordaszentlászlói népiskola igazgatóját választották meg, s így egy ideig Tordaszentlászlón szerkesztődött. Borbély dolgozataival és módszertani tanulmányaival sokat tett a Torockói Kör, de az egész megye tanítóinak továbbképzése érdekében. Gyalog és szekéren járta be a megyét, s 1899-ben ő szerkesztette és adta ki Tordán a megye első földrajz-tankönyvét, *Torda-Aranyos vármegye földrajza, a vármegye színes térképével és több fametszettel* címmel. Tőle indult ki az a mozgalom is, amely védelmébe vette Benedek Elek munkásságát; a magyar gyermekirodalom felkarolása, az író megsegítése érdekében létrehozták a megyében is a Benedek Elek-alapot, s anyagi hozzájárulásukkal támogatták a kolozsvári Tanítók Háza felépítését, berendezését.

1903 novemberétől a *Tanítótestületi Értesítő* szerkesztése ismét vidékre került: Torokószentgyörgyre, ahol Csiki Viktor szerkeszti 1908 decembereig.

A megye állami népiskola-hálózatának kialakulását 1876 és 1918 között nagymértékben befolyásolta — a hajdani egyházi iskolák hálózatán kívül — az iskolafejlesztés anyagi alapja, a megyei vezetők magatartása és a falusi néppel kialakult viszonya, nem utolsósorban a tanfelügyelők és a tanítók képzettsége, szervezői képessége. A szamosújvári származású Moldován Gergely (1845—1930) író, etnológus, műfordító mindenben megfelelt a követelményeknek. Gondja volt arra, hogy a létrehozott fiatal népiskolák élére ügybuzgó vezetőket állítson, illetve iskolai gondnokságokra bizza a vezetést. A gondnokság tagjainak igyekeztet megnyerni minden olyan személyt, aki nem riadt vissza anyagi áldozatoktól sem. Köztük volt mindenütt, de magával vitte a megye többi notabilitását is, ha a tanügy érdekei úgy kívánták. Moldovánt 1886. június 28-tól a kolozsvári egyetem román nyelv- és irodalomtanárává nevezték ki, s ezért meg kellett válnia hivatalától. Állapozó munkájában azonban méltó társakra, követőkre talált. 1886—1892 között Simó Béla, 1892—1894 között pedig Varasdi Lajos a megyei tanfelügyelő.

1895—1918 közt Téglás István volt a tanfelügyelő, aki főleg Torda és környéke római kori történetét kutatta, és a vidék megismertetésében végzett úttörő munkát. Az *Osztrák—Magyar Monarchia* írásban és képből című sorozatban Torda-Aranyos vármegye leírását végezte el; a bemutatást nyolc tájkép és két népéleti rajz tette szemléletesé és felhasználhatóvá az akkori népiskolák számára. Téglás egyébként folytatja az egyházi tanintézetek államosítását, illetve újakat hoz létre. 1896-ban Hadréven új iskola létesül, 1900 decemberében pedig az ótordai evangélikus-református fiúiskolát vette állami kezelésbe. Az intézetnek 207 tanulója volt; állami költséggel épült új hajlékát 1901. április 18-án avatták fel. 1901-ben Topánfalvának állami elemi iskola építése céljából 19 600 koronát utaltak ki az állampénztárból. Az óvoda és az iskola építését 1902-ben be is fejezték 24 000 korona költségen. 1902-ben Marosdécsén, Sínfalván, Aranyosrákoson államosították az iskolát, Harasztoson pedig állami kisedővő alakult. Az 1903/1904-es tanévben Magyarlétán, Felsődetrehemben egy-egy, Marosludason pedig négy állami népiskola építését kezdték meg. Ugyanebben az évben Marosdécsén és Marosludason állami óvodát is létesítettek. Erre Tordaszentlászlón csak 1910-ben került sor.

A népoktatási törvény megszavazása után a falusi eklézsiák, de inkább a hívek igyekeztek magukról „lerázni” az iskolafenntartás költségeit, és az államra

próbálták áthárítani. De csakhamar tapasztalniuk kell, hogy az állam késlekedve és csak részben vállalja az iskolák államosításával járó kiadásokat, s a fejlesztés gondját a községekre bízta. Ezért alakulnak át az egyházi iskolák előbb községivé, s csak később államivá. Az 1868. évi népoktatási törvényt Torda-Aranyos megyében szinte tízévi késéssel alkalmazzák, az iskolaépítést pedig, ahol csak lehet, elodázzák, vagy a községre bizzák, s késlekednek az óvodák felállításával is. Mindezek ellenére a tanítás tartama megnő, az oktatás-nevelés tartalma és minősége lényegesen javul. Egyre több a szakképesített tanító, akik Kolozsvár, Nagyenyed, Déva, Csíksomlyó képezdéből rajzanak ki. A kezdeti tandíjfizetés ellenére jó az óralátogatás, Tordaszentlászlón például az esperesi vizitáció már 1896-ban megálapította: „analfabéta a konfirmáltak közt nincs”, s a századfordulóra a leánygyermek négy, a fiúk pedig legalább hat elemi osztályt jártak, sőt a legtöbben a gazdasági ismétlőiskolai osztályt is elvégezték, mert felismerték annak előnyeit, az egyénre kiható gazdasági hasznosságát.

Időközben elkészültek a tudomány eredményeit népszerűsítő, gondolkodás-fejlesztő, az esztétikai, higiéniai nevelést szolgáló tankönyvek is, melyekkel addig nem rendelkeztek. Ez idő tájt indul meg nagyobb méretekben az iskolán kívüli népnevelés, a falusi közművelődési egyesületek megszerzése és működésük folyamatossá válása. 1887-ben Borbély József Tordaszentlászlón ifjúsági daloskört, Székely László 1898-ban olvasóegyletet és műkedvelő kört alakít, s ekkor épül meg a falu első művelődési háza is, a Dalárdaház. 1902-ben Balogh Sándor tanító Bagyonban alakít 50 tagú ifjúsági egyesületet. Tordán 1872-ben alakul meg a Tordai Daloskör, 1902. november 9-én pedig az Ótordai Ifjúsági Egyesület.

Fokozatosan nő a könyvek iránti kereslet is. Ebben az időben jönnek létre az iskolai és a népkönyvtárak, valamint a tanítók önművelését szolgáló egyleti könyvtárak. Tordaszentlászlón a Tanítói Könyvtárban 82 kötet, az Iskolai és Népkönyvtárban 114 kötet van, a vezérkönyvek és tanítói segédkönyvek száma 1891-ben 126 kötet. Ekkor válnak általánossá a kollégiumi művelődési élet mintájára szervezett műsoros iskolai ünnepélyek, amelyeknek jóvedelmét rendszerint az iskola könyvtára, szertára felszerelésének gyarapítására fordítják. Egyre többen kapcsolódnak be az Erdélyi Múzeum Egylet, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Országos Dalégyesület, a Magyar Néprajzi Társaság munkájába. Ugyanakkor fokozódik a gazdasági szakképzés is. Minden gazdasági ismétlőosztállyal rendelkező iskola mellett tangazdaságot létesítettek, így jött létre Giscá Demeter vezetésével Gerendkeresztúron gyümölcsös, Tordaszentlászlón és Magyarapáson faiskola, Aranyosegerbegyén pedig szőlőiskola, valamint a szemléltetést szolgáló természettani, vegytani, ásványtani gyűjtemény és régiségtár. Ilyen körülmények között készülhetett fel a gyermek az életre, akár kiscsászán maradt, akár ipart tanult.

Boldizsár Zeyk Imre

IRODALOM

A Kolos-Kalotaszegi Venerabilis Evangelicus Reformatus Dioecesisben lévő Falusi Oskolák állapotjának rövid Conspectusa az 1831-ik Esztendőről. KKEhmLvt E/a. — Nicolae Albu: *Istoria școlilor Românești din Transilvania între anii 1800—1867*. Buc., 1971. 218—234. — A Szász-szentlászlói Ref. Tiszteletes Szent Ecclesia Ingó és Ingatlan Belső és Külső Javainak a D. Számoló Curátorának tisztájukban vett Számadásainak Jegyző-Könyve Készült az Ezer-nyolcszáz tizen-harmadik esztendejében (a Tordaszentlászlói Ref. Egyházközség irat-tárában). — A szentlászlói B. Reformata Ecclesia jegyző könyve, mely készítettett az urnak méltatlan szolgálja Sz. Lászlai és Ó Fenesi prédikátor Makfalvi János által 1782. esztendő böjtmás havának 10. napján. — Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Erdélyi Múzeum, 1906. 299—314., 387., 396—397. — Bethleni Hari Jonathán Erdély Főkörmányszékének tisztviselője által hagyományozott kegyalapítvány — végrendelet. Kolozsvár, 1840. május 17. KKEhmLvt, leltári szám: XLI/29. — Boldizsár Zeyk Imre: *Jubilál a Tordaszentlászlói Dalkör. Művelődés, 1970. 8:40—46.* — Uő: *Könyvek, olvasók Tordaszentlászlón*. Korunk, 1974. 9:1009—1012. — Borbély József: *A Tordaszentlászlói Állami Elemi Iskola 18 évi története*. Torda, 1895. — Uő: *Földrajzi előismeretek és Tordaaranyos vármegye földrajza*. Torda, 1908. — Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890. 407. — Demény Endre: *Emlékkönyv a Torda-Aranyos vármegyei általános tanítótestület 30 éves jubileuma alkalmából*. — *Documente privind istoria României. Transilvania, veacul XIV*. III. 130., 146. — *Inventarium bonorum omnium ecc-*

lesiasticorum in venerabili tractu Colos et Kalota Anno 1754. KKEhmLvt. I/1 a KvRef Gylvt-ban. — Népiskolák, tanítók és jövedelmeik összeírása 1848, a KKEhmLvt XVI/38. iratcsomó. — Registrele Comitatuui Turda la Arhivele Statului Cluj, Fond nr. 18 — Torda-Aranyos megye 1876. évi közgyűlési jegyzőkönyve — Torda-Aranyos megyének az 1870. XLII. és 1876. évi XXXIII. törvényeik alapján szerkesztett Szabályrendelete. — Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1849-ig*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Buk., 1979. 138., 160. — Szentlászlói Basileus: *Loci de sacramentis* — a Kolozsvári Református Kollégium hittani értekezések gyűjteményében, 1653. CCC. (*Exercitationes super locos communes theologicas*). — Téglás István: *Kirándulás Tordáról a Szent László forráshoz*. Erdély, 1905. 1—2:13—17. — Thamó Gyula: *Sacerdos de Sancto Ladislao* — kézirat a Tordaszentlászlói Református Egyházközség levéltárában, C/11. — *Történeti kronológia. I. Középkor*. Szerkesztette Bodor András és Csetri Elek. Buk., 1976. — Vass József: *Hazai és külföldi iskolázás az Árpád korszak alatt*. Bp., 1862. 57—58.

Akik „kimaradtak” a Panteonból II.

A II. C telek Kéler Ilona sírja mögötti gödrös részében földbe süllyedt kövön Balogh Károly (1857—1915) református kollégiumi görög-latin tanár, igazgató neve olvasható; filológiai és pedagógiai tanulmányokat írt. Blédy Géza sírja mellett, közel a (b) úthoz Versényi György (1852—1918) tanár és irodalomtörténész, prózaíró, az Erdélyi Irodalmi Társaság főtitkára fekszik. A Kéler Ilnától induló ösvény bal oldalán vasráccsal körülvett márványoszlop Rácz Mihály (1853—1895) építkezési vállalkozó emléket őriz; hasonló nevű, felirat nélkül itt nyugvó fia (1890—1962) Attila Adolffal együtt építkezési céget vezetett Kolozsvárt. Nevükhöz fűződik a Mihai Viteazul téri Boda-ház (az északnyugati soron), néhány Horea úti bérház és külvárosi villa tervezése, kivitelezése.

A III. A parcellában található a — már felirattal ellátott — Tamás Gáspár-sír. Tamás (1914—1978) jelentős prózaíró és köziró, az Állami Magyar Színház igazgatói tiszttségét is betöltötte. A parcella közepe táján, fedkö alatt özv. Örvössy Gézáé Beness Ilona (1889—1971) érdemes művésznő nyugszik. A III. B parcella „tetején”, a Ruzitska-sírokban említést érdemelnek a család női tagjai. Elsősorban a terméskő oszlopra vésett Ruzitska Béláné Raczek Zsófia (1843—1919) neve maradó. Két testvérével, Frigyessel és Viktorral együtt csodagyerekként jöttek be egész Európát: unisonóban hegedültek, az orosz cár is meghallgatta őket. Zsófia, Joachim József és Ferdinand David tanítványa, Kolozsvárra jött férjhez, a Magyar Zenekonzervatórium tanárnője volt. Ugyanazon a kövön olvasható a konzervatórium zongoratanárnőjének, Ruzitska Ilonának (1869—1945), Ruzitska György márványoszlopán pedig (ifj.) Ruzitska Béláné Raczek Klárának (1871—1937) a felirata. Az utóbbi szintén zongoratanárnő volt, koncertezett és kamarazenét játszott.

A lutheránus temető sírjairól írott kiegészítést a gondatlanság újabb jelének regisztrálásával kell kezdenünk: az idén nyáron lecsiszolták és új — még élő ember — sírfelirattal látták el De Gerando Antónia márványkövét.* Csupán noteszünk őrizte meg felirata szövegét: „De Gerando Antónia / a kolozsvári / felsőbb leányiskola / első igazgatója / sz. 1845. febr. 13-án / meghalt 1914. ápril. 6-án.” Márton Gyula sírja előtt a keleti útra néz terebesi Hory Béla (1846—1909) „árvaszéki elnök”, író és szerkesztő címeres emlékműve. Tévesen e sírban keresik Kalotaszeg nagyasszonyát (bár e síron van egy kései leszármazott, Hory Etelka felirattal). Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka, Hory Béla nővére a bánffyhungyadi református temetőben nyugszik. Mindketten a költő Hory Farkas győronostori lelkész gyermekei voltak, ezért ismerhette meg, s mutathatta be az 1885-ös orszá-

* Meglepő, hogy egymás után olyan neves emberek sírjait számolják fel az egyházi kezelésben álló lutheránus temetőben, mint Grois Gusztáv (1811—1874), a város főbírája 1848/49-ben, Somló Bódog (1873—1920) jogfilozófus, Balogh Endre (1881—1925) író, s most De Gerando Antónia (1845—1914), nőnevelésünk úttörője. Vajon a lutheránus egyház vezetői között senki sem akad, aki a felszámolásra kiírt a gondnoki ház falára is kifüggesztett listát átnézne, s a jelentős sírok háborítatlanságát szavatolja?

gos kiállításon Hory Etelka a kalotaszegi népi művészetet, mely éppen az ő irányításával kapott új lendületet. Néprajzi cikkeken kívül kalotaszegi tárgyu regényeket és novellákat írt. (Fekete márványobeliszkkal díszített címeres síremlékének teljes felirata: Ersekújvári Gyarmathy Zsigmond / királyi tanácsos / 1848—49-iki / honvéd főhadnagy / sz. 1832. ápr. 22. / megh. 1908. máj. 2. // Gyarmathy Zsigáné / szül. Hory Etelka / 1843—1910.) A nyugati kerítésnél Szentimrei Jenő sírkövén olvasható felesége, Sz. Ferenczy Zsizi (1895—1969) neve is, aki Farkas Ödön tanítványaként az elsők között vállalkozott Erdélyben székely népballadák, Bartók és Kodály dalainak előadására. Különösen irodalmi estélyeken lépett fel nagy sikerrel. A térkép 258. és 259. sírja (Engel család) között Görög Ferencz (1881—1970) történetirő, szászvárosi kollégiumigazgató pléhtáblája látható. E tájon fehér márványoszlop „A Renner Testvérek és Társai Bőrgyár alapítójá”-nak, id. Renner Jánosnak (1856—1920) a nevét őrzi. Az 1912-ben alapított gyár az első világháború idején vált jelentős üzemmé, azóta a Dermata, Herbák János, majd Clujana név alatt működik. Davida Leó sírjával szemben fekete márványoszlopra bevették Balogh Endre (1881—1925) író nevét — bizonyára felesége halálakor. Önálló kis követ elpusztították.

Bartalis János sírja mögött a kerítésen túl sepsiszentkirályi Kiss Sándor (1849—1914) kereskedelmi akadémiái igazgatónak, tankönyvírónak van faragott domborműves síremléke. Bartos Tiborné sírja szomszédságában Delly Szabó Géza (1883—1961) alacsony terméskövére eredetileg orgonasípotak faragtak, nemrég ezeket lecsiszolták. Delly Szabó Farkas Ödön egyik legtehetségesebb tanítványa volt, orgonista, karmester és zeneszerző. Operáit, miséit Budapesten is bemutatták.

Az 1892-ben nyitott „új temető” sírjai közül ezúttal szemben az (a) és (b) út találkozásával, az L parcellában négy egyforma fedkövel ellátott emlékmű egyik sírjában nyugvó Silviu Dragomir (1888—1962) történész nevét említjük. 1919-ig a szebeni Andreanum egyháztörténet-professzora, az 1918-as gyulafehérvári nagygyűlés titkára, több a kolozsvári román egyetemen a délkelet-európai történelmi tanszék betöltője, tanulmányíró, akadémikus. A közelben jól látható Ioachim Crăciun (1898—1971) történésznek, egyetemi tanárnak, az erdélyi román bibliográfia jelentős képviselőjének a sírja. Távolabb, az M parcella (86-os temetői helyrajzi szám) sírjában a neves klasszika-filológus, Ștefan Bezdechi (1888—1958), a kolozsvári egyetem görög-tanára, a bizánci történetírás kutatója, műfordító pihen. Végül a hősök temetője felé vezető út jobb oldalán, az E parcellában fakeresztről Tiberiu Popoviciu (1906—1975) akadémikusnak, a differenciál- és integrálszámítás professzorának a neve olvasható le.

Az évkönyvbeli dolgozat nyomdába adása után sikerült megszereznünk magánszemélytől a könyvtárainkból hiányzó és a zsidó temetők múltjára nézve fontos adatokat tartalmazó, ritkaságnak számító kötet: *Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatában. A clujai ort. Chevra Kadisa száz éve 5597—5697 (1836—1936)*. Szerkesztették a Chevra törzskönyvei és jegyzőkönyvei alapján Mózes Elek és Szabó Imre. A clujai ort. Chevra Kadisa kiadása (1936). E könyv — ma már megsemmisült — dokumentumok alapján összeállított adattárából megtudjuk, hogy az 1880-as évektől vita tárgya volt a sírkövekre alkalmazható magyar, esetleg német felirat. Néhány esetben, ha a család a héberre kívül más feliratot is alkalmazott a kövön, azt a Chevra betömte, letakarította. 1889-ben a városi tanács engedélyezte a magyar szöveget, a Chevra viszont az *Ellenzék* hasábjain védte meg ortodox álláspontját. Mivel a Balassa utcai temető már majdnem betelt, 1885-ben új sírkert vásárlását határozták el, ami csak 1892-ben valósult meg, ekkor a város háromoldas területet engedett át az ortodox Chevrának (ma a Tordai úti régi ortodox temető). A kert három és fél évtized múlva telítődött, a még üres sírhelyeket előre eladták. 1927-ben félmillió lej értékű telket vásároltak a Tordai úton új temető céljára. Felavatása 1928. szeptember 12-én volt valamennyi rabbi, a városi tanács küldöttei s mintegy ötezer ember jelenlétében. 1934 júliusában avatják fel az új temető őrházát, s gyűjtenek a szertartásterem költségeire.

A Kolozsvár környéki legrégebbi Chevra Kadisa a monostori volt, ennek temetője az 1860-as években a tagosítás során a Gazdasági Akadémia tulajdonába került, de továbbra is engedélyezték az oda temetkezést. Később Berkesi György gazda kertjébe temetkeztek, míg 1890-ben a szolgabíróság a román és magyar temető mellett juttatott területet a zsidó síroknak (egy részük ma is látható). 1900 júniusában a monostori Chevra beolvadt a kolozsváriba, s ezután halottjaikat is behozták a város temetőjébe. 1905-ben Berkesi György kertjének temetőrésze átment a Gazdasági Akadémia tulajdonába, az ottani sírokat pedig a Tordai úti régi temetőbe exhumálták. 1933 körül az Akadémia kívánságára a legrégebbi zsidó temető még álló 18 követ a kiasott csontokkal átszállítják a Tordai úti temetőbe.

A Balassa utcai régi temető szintén gondot okozott az 1920-as évek végén, 30-as évek elején. Ugyanis a mai Aviator Bădescu utca felső részét össze akarták kötni a Petőfi utcával, de közben volt a temető; 1927-től folyták a kisajátítás körüli viták, míg végül 1931 nyarán a Chevra értesítése nélkül megkezdték az útépitést; a sírokat exhumálni kellett, az új temetőbe vitték, s a közös sírt a régi kövekkel vették körül. 1933-ban a régi temetőt a Balassa utcától kerítéssel határolták el.

A továbbiakban az évkönyvbeli tanulmány első lenyomatának néhány tárgyi tévedésére, sajtóhibájára térünk ki. Maizner János nem az egyetem orvosi karának történetét, hanem az 1775—1872 között működő „kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlatát” írta meg s adta ki 1890-ben (256.). A család kérte, hogy tegyük pontosabbá a megfogalmazást: Csapó M. József a talajtana szakosodott biológus, Szász István pedig a talajtannal foglalkozó mezőgazdász volt. Évekig egy tanszéken dolgoztak (250. és 259.). Salgó Magda Tamási Áron második felesége volt (278.). Chaia Liwshitz éhségstrájkot folytatva halt meg (280.). A legtöbb hiba a sebtiiben összeállított névmutatóban található. András Márton 1975-ben halt meg, és sírja a térkép J (nem I) kockájában található. Spaller Árpád helyesen sejtette (*A Hét*, 1980. május 16.), hogy sajtóhibából származik E[csedi] Kovács Gyula előnévének téves (E[nyedi]) alakja. Kéler Ilona halálának évszáma 1880, Reich Jenőné Lorber Ilonáé 1923, Somogyi István nevét Somodinak írta, Siánescu-Papa pedig színművész és konzervatóriumi tanár volt, nem színigazgató. (Mindezek a szövegben helyesen fordulnak elő!) Teofil T. Vescan neve sajnálatosan kimaradt az alapszövegből, s örvendünk, hogy Bernád Ágoston figyelmeztetett e hiányosságra és halálának helyes évszámára: 1963. (*Korunk*, 1980. 681—682.) Mellesleg megjegyezzük, hogy a négykötetes *Dicționar Enciclopedic Român* IV. kötetében (Buc., 1966. 847.) ugyancsak tévesen 1965-öt tünteti fel Vescan halála időpontjával. Mi adatgyűjtésünkkor e művet gyakran használtuk. A román lexikonirodalom az utolsó két-három évben mutatott fel olyan tudományos szempontból is megbízható műveket, amelyek a temetőben nyugvó nagy román halottak adatainak kiegészítését és további sírok azonosítását lehetővé teszik. Remélhetőleg a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* majdan megjelenő kötetei szintén hasznos segédeszköznek bizonyulnak.

A szerkesztőség felkérésére számba vettük az 1980-as *Korunk* Évkönyvben közölt tanulmány megírása óta elhunyt és a Házsongárdi temetőben nyugalomra helyezett közismert személyiségek sírjait, s felhívjuk a figyelmet néhány olyan sírra is, amely eddigi felsorolásainkból kimaradt. A legújabb sírok felkutatása, azonosítása nehéz feladat, mert legtöbbször még hiányzik a jelzés, a fejfa, az emlékmű, csak a család útmutatása vagy a temetőirodából megszerzett helyrajzi szám szolgált segítségünkre. Olyan síroknál, ahol nincs felirat, a születési évszám megállapítása is nehézségekbe ütközött, mert az életkor levonása a halálozási évszám-ból nem mindig adja ki a pontos születési évet. E sírok az elkövetkező években kapják meg — reméljük, méltó és egyedi — jellegzetes formájukat, pontos, a halott foglalkozására is utaló feliratukat.

A „kertek” nevű rész egyik régi sírját éppen a Korbuly-kripta mögött arcát fájalmában eltakaró férfiszobor díszíti. A Rely Boeriu felirat eddig nem sejtette, hogy egy kolozsvári szobrászművész, Keresztes Kálmán (1887—1980) önmagát mintázta meg, s állította ide hirtelen elhunyt menyasszonya fejkövéül. Most maga Keresztes is e sírba került. 1929-ig Budapesten és Kolozsvárt volt műterme, azután az egyetemenél, 1953-tól az Akadémia Történeti Intézeténél vállalt állást, s Roska Márton, Constantin Daicoviciu, Kurt Horedt műveinek illusztrátoraként szerzett magának megbecsülést. A ferencendi szerzetesek sírkertjének kerítése mellett Uzoni F. Gábor kopott termésköve alatt nyugszik — még felirat nélkül — Márkos Albert (1914—1981), a tehetséges zeneszerző, a Kolozsvári Magyar Művészeti Intézet (1946) alapító tagja, majd a George Dima Zeneművészeti Főiskola zeneelméleti és módszertani tárgyainak professzora. Muzikusok több nemzedékét oktatta Kodály és Bartók szellemében, saját népdalfeldolgozásaival a kórusmozgalmat támogatta. A Jósika-kert elején, rögtön a kapu után egy friss hant a pályája csúcán hirtelen elhunyt színművészre, Horváth Bélára (1927—1981) emlékeztet. Nevezetes szerepei, mint a Liliomfi, Bicska Maxi, IV. Henrik még emlékeztetünkben élnek, az *Igazságban* közölt, az 1940-es évek végének színházi életét felidéző visszaemlékezés-sorozatát már nem fejezhette be. Nem messze, Török Zoltán sírkövén már a professzor feleségének, Karácsony Emmi (1896—1980) festőművésznőnek a felirata is olvasható. Nemcsak a képzőművészet tette maradandóvá nevét, verset és prózát is írt, különösen a pár éve megjelent *Virághegy* című kötete az idősebb korosztályok kedvelt olvasmánya lett. A Szádeczky Kardoss

Gyula sírjával szemben induló ösvény déli oldalán az (a) úttól számított harmadik sír fekete márvány fedköve Radu Stanca (1920—1962) költő, színműíró és rendező emléket örökíti meg. A szebeni színház alapítóját tiszteljük benne. A bethleni Bethlen-kriptába helyezték el Erdélyi egykori kormánybiztosa, a demokratikus érzelmeiről ismert közéleti egyéniség, Bethlen Béla (1888—1979) koporsóját. Érdekes adatokat tartalmazó önéletírása még kiadásra vár. Csak most, halálának tizedik évfordulóján állítottak méltó, Benczédi Sándor készítette emlékművet Karácsonyi Ferenc (1941—1971), az oly fiatalon elhunyt, rendkívüli tehetségét éppen csak megcsillogtató zongoraművész sírjára. A zongora előtt ülő szólistát ábrázoló terméskő-faragvány a térképen 48-as számmal jelzett Gyergyay-sír közelében látható. Fenn, a tetőhöz közel, az Erdélyi Múzeum Egylet-alapító neves politikus, Mikó Imre fekete márványobeliszkje előtt a 3. sorban kis táblára Zörgő Benjámin (1916—1980) pszichológus professzor nevét írták fel. A kísérleti lélektan szakembere, több tanár- és kutatógeneráció nevelője, példaképe volt.

Az I. B parcellában az (f) keresztút mellett (378/A szám) Teodor Naum (1891—1980) professor — a közelben nyugvó Vasile Bogrea tanítványa és tanszéki utóda — modern betonsírja kereshető fel. Huszonöt éven át volt a klasszika-filológia tanára városunk egyetemén, latin és görög költők román tolmácsolója, az 1950-es évektől a Románia történetére vonatkozó középkori dokumentumok fordítójaként is jelentős munkát végzett. Az I. C parcella északkeleti részében könnyen megtalálható a Református Kollégium, majd a Bolyai Egylet tudós földrajzatanárának, szakkönyvírónak a fekete márványoszlopa, rajta e felirat: „Mint rügben a rengeteg alatt alszik itt Dr. Tulogdi János professor 1891—1979. Összekapcsoltam nemzedékeket, Fiaim, tőlem egymást öröklitek!” A Dsida-kripta táján a (b) útra néz Constantin A. Rusei (1897—1980) színművész fekete márványköve. A kolozsvári román társulat egyik legrégebbi tagja volt, író, költő és dramaturg, színművek és operaszövegek fordítója. Délebbre, ugyancsak az útra néz a Stephanus Laday-emlékmű mellett a Cosma család sírboltja. Ide temették a kitűnő érsebész, a kolozsvári nefrológiai intézet egyik alapítóját, Eugen Cosma (1918—1980) professzort. Továbbmenve, a Nicolae Pop-kriptán innen a 4. sír terméskő-oszlopán még kibetűzhető Kozma Ferenc (1844—1920) megkopott felirata. Németországi tanulmányok után Székelykeresztúron volt tanár, iskolaigazgató, majd Kolozs vármege tanfelügyelője. Pedagógiai munkásságáért az MTA levelező tagjává választotta. Nevéhez fűződik az első erdélyi népbank megszervezése. Az út mentén, a piarista sírokon túl könnyen megpillantható Jeney Lajos (1894—1981) alacsony, szürke márványköve. Nemcsak mint közismert orvost tartották számon, hanem mint grafikusművészt is. Két színes kőrajzmappáján kívül többek közt Berde Mária és Sipos Domokos kötetéhez készített címlapterve emlékezetes.

A kápolna körül elterülő II. A parcellának mindjárt az elején, a Sigmund-mauzóleum mellett az egykori városi díszsírhelyek egyikében pihen egyszerű fakeszt alatt Vasile Pop Silaghi (1931—1979) könyvdíszítő grafikusművész. Az (f) úthoz közelebb Liviu Ghidrai (1893—1979) népszerű kolozsvári fogorvos és Ioan Tănăsescu (1892—1959) akadémikus, a szerves kémia professzorának sírja között egyelőre még jelöletlen helyen nyugszik (1190-es sz. sír) Nagy Géza (1914—1981) egyetemi előadótanár, irodalomtörténész, számos diák- és tanárnemzedék példaképe. Az (e) keresztúthoz közelebb egy nagy terméskövén (1242. sz. sír) Fugulyán Katalin (1888—1969), a két világháború közötti idők legtekintélyesebb kolozsvári szemorvosának neve olvasható. A II. B. parcellában nem messze az (f) úttól családi sírban fekszik Feszt György (1889—1952), a jótékonykodó belgyógyász és röntgenológus, a marosvásárhelyi főiskola professzora, szakíró. Tőle délkeletre, egy egészen friss hant már korábban felirattal ellátott köve Vitályos András (1901—1981) orvos, főiskolai előadótanár nevét örökíti meg. Kőronctanaszként indult, majd Hollandiában az endokrinológiára szakosította magát; e szak egyik első kolozsvári képviselője volt. Már a 30-as évek végén kis laboratóriumot rendezett be hormonkészítmények előállítására, tudományos dolgozatokban közzétett kezelési eljárásait ma is alkalmazzák. E parcellának a (b) úthoz közelebb eső részén a Gyarmathy Iona fehér márványköve szomszédságában levő — egyelőre felirat nélküli — sír Szász István (1910—1981), a vérbeli újságíró, szerkesztő nyughelye. Fél évszázad sajtótörténetét, anekdotáit hordozta magában, s közvetítette a fiatalabb generációknak. A II. C parcella (d) út menti szakaszán a Pataki-sírok között Alexandru Racoltának (1926—1978), a román opera tenoristájának van szépen faragott szimbolikus emlékműve. E parcella déli csücskébe (2156-os sz. sír) pedig nem régen temették el Székely Kormos Gyulát (1917—1981), több tucatnyi — főleg ifjúsági — elbeszélés és kisregény szerzőjét.

A III. A parcella 1-es számú betonsírján Letiția Munteanu (1902—1979) festőművésznő, a képzőművészeti iskola tanárának neve olvasható. Tőle nem messze,

az (e) úttól a harmadik sorban, kortársa, a nála alig pár hónappal később ide került Fülöp Antal Andor (1908—1979) nyugszik „csak a teste” felirattal sírban. Az olasz újklasszicizmus hatása alatt induló festőművész a ragyogó színek mestere, Kolozsvár műemlékeinek megőrökítője volt. Pár nappal gyűjteményes tárlatának megnyitása után halt meg. A parcella közepe táján (703-as sz. sír) egy kevésbé ünnepezt, inkább főgimnáziumi rajztanárként számon tartott festőművész, Tóth István (1893—1964) Vámszer Géza tervezte sírját kereshetjük meg. Miniatur akvarelljei híresek, linóleummetszet-albumot adott ki, könyveket illusztrált.

A III. B parcellában a (d) út és a zsidó temető kerítése közötti részen a 464. számú sírban Ioan Manta (1903—1971), az egyik első román biokémikus, főiskolai professzor nyugszik. Orvos és vegyész volt, az anyagcsere-folyamatokat kutatta. Itt kell szomorúan megemlékeznünk arról, hogy Kibédi Hapka Sándor költő és író, 1930—1940-ben a *Korunk* felelős szerkesztője fehér márványoszlopát az idén (halálának negyvenedik évfordulója küszöbén) kidöntötték, a sírba (188. sz.) pedig mást temettek.

Aránylag sok az elmúlt évekből származó, említésre méltó sír van az újtemetőben. Ennek az ábécé betűivel jelzett parcellái között az utóbbi évben teljesen eltűntek a határösvények, mert betemetkeztek őket. Itt is egyre nehezebb tájékozódni. A hősök temetője felé vezető út bal oldalán a D parcellában (575. sz. sír) két sudár díszfenyő tövében nyugszik Ritoók János (Miess G. János, 1935—1981) író, költő, műfordító, a *Korunk* szerkesztőségének hírtelen elhunyt főtitkára, aki különösen a magyar—szász irodalmi kapcsolatok kutatójaként szerzett érdemeket. A G parcellába temették el Oliviu Stoica (1920—1980) jogászprofesszort, a büntetőjog szakértőjét, a szomszédos M parcellában pedig Aurel Zegreanu (1905—1979) törvénytudó bíró, a jeles költőnek van modern kriptája. Zegreanu verseiből a hazai magyar lapok is gyakran közöltek fordítást. Az N parcella egyik modern kriptájába helyezték ideiglenesen Nicolae Mărgineanu (1905—1980) pszichológus professzort, a munkalélektan kutatóját, számos szakkönyv szerzőjét. A család külön kriptát épített neki. A T parcella 82. sz. betonsírjába Lakatos Béla (1909—1980) ideggyógyász főiskolai előadótanárt, az agydaganatok röntgenvizsgálatának legjobb kolozsvári szakértőjét temették. Az U parcella 318-as számú — szintén típusöntvényű — sírján Petre Abrudan (1907—1979) festőművész, főiskolai tanár neve olvasható. A V parcellában egyszerű, kopott fakereszt alatt fekszik Henri Jacquier (1900—1980) professzor, a neves romanista, aki Franciaországból költözött Kolozsvárra, s itt 1925-től 1970-ig oktatta anyanyelvét — egyetemi szinten. Az X parcella 2-es számú sírján Gheorghie Chiş (1913—1981) asztrofizikus, a Csillagvizsgáló Intézet egykori igazgatójának neve olvasható. Végül az Y parcella út menti 21/A jelzetű nyughelyét nemrég Baróti Pálnak (1930—1981), a *Hét* szerkesztőjének, irodalomkritikusnak juttatták. Itt említjük meg Dankanis Ádámné Varga Katalin (1939—1979) képzőművészt, a *Hét* grafikai szerkesztőjét, aki egy autóbaleset áldozataként került a lutheránus temetőbe földrengéskor elpusztult férje és fia mellé — betetőzve a családi tragédiát.

A Köztársaság utcai neológ zsidó temetőnek is van újabb két, feljegyzésre méltó halottja. Az egyik, a bejárati kapuval szemben levő kerítés előtt nyugalomra helyezett König Miklós (1914—1981) főiskolai tanár, agrárgazdaságtani szakíró, illegális kommunista; a másik, a nyugati kerítés közelében, Czitrom Géza (1909—1980), az Állami Magyar Opera magánénekese, kis szerepek emlékezetes megszólaltatója. Rimszki-Korszakov *Aranykakasában* a csillagjós tenor altissimo szólamát egyedülállóan tudta énekelni.

Meglepően nagy volt a visszhangja az 1980-as *Korunk Évkönyvben* közölt dolgozatunk zsidó temetőkre vonatkozó részének. E sírkeretek helyreállítása, felirataik szakszerű lejegyzése valóban sürgető, anyagi áldozatokat és megfelelő előképzettséget igénylő feladat. Itt most Carmilly-Weinberger Mose volt kolozsvári főrabbi *Sírkövek, ha megszólalának...* című, az *Új Keletben* közölt szép méltatását említjük, amely több zsidó mártír sírjára utal; ezek számbavétele egy jövődőlbeli összefoglalás feladata.

Addig is, amíg minden megőrzésre érdemes sirt számba veszünk, főleg a köztemetői részben, mindent el kell követnünk, hogy legalább az eddig felsorolt sírok épségét, megmaradását biztosítsuk.

Gaal György

Kazinczy Lajos zsidói fegyverletétele 1849-ben

Az 1848—1849. évi szabadságharcnak kevésbé ismert katonai vezetői közé tartozik Kazinczy Lajos, 1849 októberének *tizennegyedik* magas rangú katonai vezetője. (Ha az augusztus 22-én felakasztott Ormai-Auffenberg Norbert honvéd ezredes is számítjuk, akkor Kazinczy a *tizenötödik*.) Őt a többiektől elkülönítve, október 25-én végezték le Haynau, szintén Aradon.

1820. október 20-án született a Sátoraljaiújhely melletti Széphalmon, Kazinczy Ferenc (a nagy író és nyelvújító, az egykori „magyar jakobinus”) és Török Zsófia utolsó (nyolcadik) gyermekeként. Atyjának halála után gróf Teleki Józsefnek, a Magyar Tudós Társaság első elnökének anyagi támogatásával végezte el tanulmányait az ausztriai Tulln hadapródiskolájában. Hadnagyként, majd főhadnagyként szolgált a császári hadseregben 1846 végéig; akkor kilépett, és visszatért hazájába.

1848 júniusában az elsők közt jelentkezett az alakuló honvédseregbe. Ott volt délvidéken, a szenttamási harcokban, azután Pákozdnál, Schwechatnál. A szabadságharc egész idejét táborban töltötte. Részt vett Szolnok visszafoglalásában, majd a kápolnai csatában, és végigharcolta — már alezredesként — a tavaszi hadjáratot. A kormány 1849. május végén ezredessé, június 2-án pedig Máramaros, Bereg és Ung megye parancsnokává nevezte ki. Ott kellett megszerveznie egy önállóan működő hadosztályt (magyarokból, románokból, kárpátukránokból, lengyelekből és németekből). Az orosz cári csapatok intervenciója azonban Kazinczy hadosztályát elvágta a honvédsereg fő erőitől. Csapataival augusztusban Erdélybe vonult, hogy egyesüljön Bem altábornagy seregével, de már ott is minden bomlásnak indult a sorozatos vereségek után.

Kazinczy Lajost több történész megrója amiatt, hogy sajtóságos tétlen szerepet vitt a forradalom végső szakaszában, mert tétovázó ember volt.¹ Véleményem szerint Kazinczynek 1849 nyarán már igen kevés lehetősége volt a komoly cselekvésre. Máramaros, Bereg és Ung megyében az északi határt kellett védenie, de ehhez nem rendelkezett megfelelő erőkkel. Klapka ugyan azt írja egy későbbi visszaemlékezésében, hogy Kazinczynek „12 ezer emberből álló, tökéletesen felszerelt és igen jól organizált hadtest”-je volt², de ez nagyon túlzó megállapítás. Maga Kazinczy 1849. június 26-án, miután átvette a parancsnokságot, azt jelenti Munkácsról Görgeynek, hogy hadosztálya fegyvertelen, szervezetlen embercsoport, ezért ő szkeptikusan néz a jövő elé. „Csak annyit jelenthetek — írja —, hogy valószínűleg a csapatokat csak meg is nézni. Miniszter Úr, adjon nekem anyagot, és én ezen stratégiailag és az ország üdvére fontos pozícióit meg fogom védeni.”³ E napokban már folyt a cári csapatok beözönlése Galícia felől. Kazinczy a maga jórészt még kiképzetlen embereivel vajmi keveset tehetett Paszkevicz tábornagy 150 ezres főnyi hadseregével szemben, különösen azután, hogy az oroszok elvagták őt a Wysocki vezérlete alatt álló felső-tiszai magyar sereg zömétől, s az gyors visszavonulásával Kazinczyt teljesen magára hagyta. Július második felében Görgey, aki 30 ezres seregével Komáromból Tokajon át Nagyvárad és Arad felé igyekezett, Kazinczyt Nagykállóba rendelte, hogy hadosztályával ott csatlakozzék hozzá. Tervezett egyesülésüket azonban lehetetlenné tették az újabb orosz hadmozdulatok, ezért Görgey egy-két nap múlva arról értesíti Kazinczyt, hogy ne menjen Nagykállóba, hanem igyekezzék Erdélyben Bemhez csatlakozni.⁴ Kazinczy el is indult seregével. Csakhogy Bem a július 31-i segesvári és az augusztus 6-i nagycsúri (Nagyszében melletti) csatavesztésével már kiszorult Erdélyből Lüders oroszaival szemben. Seregének maradványai Szászsebesnél a Stein vezette csapatokkal olvadtak össze, maga Bem pedig a Bánságba menve átvette Dembińskitől az 50 ezres létszámú magyar sereg csoportparancsnokságát. Augusztus 9-én azonban Bem Temesvárnál Haynautól döntő vereséget szenvedett.

Ilyen körülmények között Kazinczy már nem csatlakozhatott Bemhez, és egyre inkább úgy látta, hogy a katasztrófa kikerülhetetlen. Egyik tisztje, Várady Gábor ügyvéd később leírja, hogy a hadtestek kapcsolata az egész szabadságharc alatt ritkán volt kifogástalan, de ekkor már egészen megszakadt, az értesítések csaknem teljesen elmaradtak.⁵ Kemény Farkas (a piski hős) és Gál Sándor csapatai augusztus 14-én kardsapás nélkül elhagyták Kolozsvárt, azután Bánffyhunad felé vonultak vissza, majd itteni vereségük után Zsidóra hátráltak. Kazinczy 15-én érkezett Désre. Innen — hogy egyesülhessen a zsidói csapatokkal — seregével oda ment. 20-án megtörtént a találkozás, de Kazinczyék reményei nem teljesültek, mivel Gál és Kemény 3-4000 főnyi vert serege nem lelkesedést, hanem lehangoltságot hozott a zsidói táborba.⁶

Kazinczy vette át az egyesült sereg fölött a vezényletet. A Kazinczyval szemben elfogult Várady később így emlékezik erre: „Minden harci dicsőségnél, azt hiszem, inkább érdekelte őt a »tábornoki« cím, amelyet önkényileg vett föl, s amely okozta kivégeztetését Aradon; mert mint ezredest csak várfogságra ítélték volna.”⁷ Ez minden bizonnyal igaztalan megjegyzés. Várady Gábor (1820—1906) zászlóaljparancsnok egykorú volt Kazinczyval; minthogy a bukás után Württembergbe menekült, fogságot sem kellett szenvednie; az 1850-es évek elején amnesztiával hazajöhett, s újra megnyitotta ügyvédi irodáját. Mint szerencsés túlélő saját hősiességét igen kedvező színben tünteti föl, Kazinczyt pedig, akit kivégeztek a vég-sőkig való helytállásáért, megrója óvatosság, „határozatlanság” s gyakori „tétovázás” miatt.

Lehetséges, hogy Kazinczy a bukás napjaiban valóban megkapta a tábornoki címet. Emlékiratában ő maga így nyilatkozik: „Kinevezésemet vitézségemért kaptam, melyet az isaszegi, nagysarlói és tápióbicskei meg a komáromi kétrendbeli csatákban kifejtettem. De azt annyira elkésve küldték, hogy a magyar hivatalos lapba, a Közlönybe már nem is lett felvéve, mivel annak nyomtatóműhelye a magyar kormánnyal együtt jött-ment, amerre a menekülés útja volt.”⁸

Minthogy Haynau szerint minden elfogott honvéd tábornokot halállal kellett büntetni, természetes, hogy az aradi császári hadbíróság előtt Kazinczy nem hangoztatta tábornokságát, melyet a *Közlöny* című hivatalos lapból különben sem lehetett rábizonyítani. El is érte, hogy a hadbíróság nem mint tábornokot, hanem mint ezredest ítélte el; így is kivégezték ugyan, de legalább nem akasztással, hanem főbelövással. Váradynak tehát nincs igaza, amikor azt állítja, hogy ezredesként csak várfogságra ítélték volna. Halálát nem a tábornoki cím, hanem forradalmi, „lázadó” tettei okozták, amint halálos ítéletében olvashatjuk.

Amikor Kazinczy serege egyesült az erdélyi csapatok maradványaival, Görgey és a magyar tábornokok nagy része már letette a fegyvert, hadifogságba került, Kossuth pedig — és a forradalom sok más vezetője — elhagyta az országot. „Kossuth a vezérek előtt kimondta, hogy a hon ügyét elveszettnek tartja, s hogy maga Törökországba menekül, honnan a hazát Anglia segítségével diplomáciai úton véli megmenteni.”⁹

Vajon mit tehetett még — Aradtól messze — a Szamos menti Zsibónál táborozó Kazinczy? A békétlenkedés az ő táborában is kitörni készült. Várady Gábor szerint ezt részben az okozta, hogy Kazinczy nem vezette támadásra őket, de valószínűbb, hogy már nagyon keveseket fűtött a harci kedv. Inkább a nélkülözések, a rossz hírek és a bizonytalan jövő miatt lehettek elkeseredve. Zsibón a seereg azt a mezőt népesítette be, amelyen 1705 novemberében II. Rákóczi Ferenc vívott (vesztes) csatát Herbeville császári csapataival.

Hogy Kazinczy megkapta a tábornoki címet, arra többek között Kossuth szóhasználatára is utal: Kazinczynak írt két levelében „tábornok”-nak címezte őt.¹⁰ Kossuth ezt aligha tette volna véletlenül vagy alap nélkül. Tábornokként emlegeti Kazinczyt a kortárs történetíró Kővári László, Horváth Mihály, Szilágyi Sándor és Szeremlei Samu is.¹¹ Később Lehoczky Tivadar megjegyzi Kazinczyról, hogy „már akkor *tábornok*”.¹² Kővári az erdélyi sereg történetírójaként jutott Kazinczy zsi-bói táborába: neki tudnia kellett, mi az igazság. Horváth Mihály, aki 1849. augusztus 11-ig Kossuth mellett működött mint vallás- és oktatásügyi miniszter, szintén biztos forrásból tudhatott erről a kinevezésről.

Augusztus 23-án egy orosz százados érkezett Zsibóra: mint parlamentert be-kötött szemmel vezették át a táboron Kazinczynek a Wesselényi-kastélyban levő hadiszállására. Nagyváradról jött, hogy Grotenhjelms orosz tábornok nevében meg-adásra szólítsa fel a sereget. Vele jött gróf Kornis Károly, aki levelet hozott a Nagyváradon fogva tartott Görgeytől. Görgey tudta, hogy Bem az erdélyi sereg főparancsnokságát Stein ezredesnek adta át, ezért az utóbbinak címezte iratát, még ha azóta újabb változás történt is a vezérletben. Ez a német nyelvű levél — Kővári fordítása és közlése szerint — így szólt:

Nagyvárad, aug. 16. 1849.

Az erdélyi magyar hadsereg főparancsnokának, báró Stein ezredes úrnak.

Folyó hó 9-én érkeztem Komáromtól felső Magyarországon (Tokaj, Debrecen-nen át) 24000 emberrel Aradra, hogy az akkor Dembinszki parancsnoksága alatt álló déli hadsereggel egyesüljek.

Fzen hadsereg ereje Kossuth szerint az 50 000-et megközelíté.

Ugyan e napon azonban e jelentékeny erő — elsősorban Dembinszki, azután pedig a csata folyama alatt érkezett s rendezését rögtön magára vállaló Bem vezérlete alatt, az osztrákok által oly erősen megveretett: hogy Vécsei tábornoknak

egy későbben érkezett hivatalos jelentése szerint a seregből 6-7000 embernél együtt több alig maradt, a többi nagyrészt szertefutott, vagy Lugosig visszament. Ez Temesvár közelében történt, s következtése lón, hogy az osztrákok sebesen nyomultak Arad felé, míg herceg Paskievics az orosz főerővel Debrecenből Nagyváradon keresztül ugyan e cél felé igyekezett. Temesvári szerencsétlenségünkről csak 11-én érkezett ide egy Guyon tábornok által írott jelentés.

Kossuth s a ministerium azonnal leköszönt, s a legfelsőbb polgári és katonai hatalom hivatalosan kezeimbe adatott. Erre én, minden ábrándokat elejétől kárhóztatva, rögtön átláttam, hogy szegény nyomorgatott hazámnak minden áron békét kell szerezni, mit, ha még tovább nélkülöz, rövid időn tönkre jut.

Seregeim ezt velem szintén átláták, s hogy minden vérontásnak véget vessünk, fegyvereinket ő felsége az orosz cár főhadiserge előtt f. hó 13-án önkéntesen letettük.

A hódolat feltétlen volt; mind a mellett azonban az orosz hadseregnek iránynyunkbani lovagias bánásmódjával dicsekedhetünk.

Őn — vagy legyen a magyar haderőnek bárki parancsnoka — most már el fogja ismerni:

1. Hogy egy olyan túlnyomó erő ellen, melyet az egyesült orosz és osztrák haderő képez, eredménnyel tovább harcolni nem lehet.

2. Hogy ily körülmények közt a fegyverlerakás gyáva tény nem lehet, különben az én seregeim bele nem egyeztek volna.

3. Hogy minden becsületes embernek, ki Magyarhon igazságos ügyeért fegyvert fogott, kötelessége lón azt önként, habár feltétlen is lerakni, miután világos az, hogy minden további harc Magyarhont és népeit csak mind mélyebb nyomorba dönti, a nélkül hogy legkisebb kilátás nyílne visszanyerni habár annyit is, amennyi már eddigelé elveszett.

Őnnek józan ítélőtehetsége felfedezni a helyes ösvényt, kötelességérzete pedig megadandja a szükséges önmegtágadást, hogy férfias határozottsággal léphessen reá.

Görgei Arthur
magyar tábornok.¹³

Ami e levél átadása után történt, azt Kazinczy így adja elő harminckilenc nappal később, aradi hadbírói kihallgatása alkalmával az osztrák hadbíró előtt: „Grotenhjelmnak azt válaszoltam, hogy csak akkor teszem le a fegyvert, ha meggyőződésem arról, hogy a magyar főserg fegyverletétele — igazság. Erre Kékessy alezredest egy törzstiszttel Nagyváradra küldtem, hogy a valóságról meggyőződjék. Amíg ezek odajártak, megjelent nálam egy orosz százados és segéd tiszt: Timaschoff, aki bemutatta Paszkevics Grotenhjelmhöz intézett levelét, amelyben tudatja, hogy Görgey letette a fegyvert. Így, midőn minden reményem elfoszlott, nem maradt más hátra, mint hogy magam is letegyem a fegyvert Grotenhjelmnél előtt.”¹⁴

Miután Görgeynek az előbbieken idézett levele megérkezett a zsbói táborba, Kazinczy széles körű haditanácsot hívott össze, köztük a kisebb csapatok vezénylőit is. Száznál többen gyűltek egybe a Wesselényi-kastély nagytermében. Kazinczy felolvasta Görgey levelét, s ő maga is a fegyverletételt javasolta. „Ez a fegyverletétel — úgymond — nem az osztrákok, hanem az orosz cár hadseregei előtt történik, akik velünk becsületesen bántak s akiknek lojalitására jövőben is számíthatunk. A további sikeres küzdelem lehetetlen...”¹⁵

Bangya őrnagy pártolta Kazinczy indítványát, főlemlítve, hogy 45 ezer osztrákkal és 60 ezer oroszral állnak szemben¹⁶, és hogy hadtestük élelem hiányában rekvirálásból él; a legénység napok óta csak sült tökkel, főtt kukoricával táplálkozott.

Várady Gábor az ellenséggel való megütközést javasolta, mivel harcmezőn ők még nem szálltak szembe az oroszokkal: „Ütközzünk meg! Még mindig marad idő a fegyverletételre, ha a csatát netán elvesztjük; akkor sem lehetend rosszabb az eredmény, mint a főtétlen meghódolás után — ismeretlen ellenség előtt fegyvert letenni példátlan dolog!”¹⁷

Elhatározták, hogy Kékessy alezredes menjen el Nagyváradra Görgeyhez, Makrai László alezredes pedig az orosz Grotenhjelmn tábornok főhadiszállására, s így személyesen győződjenek meg, hogy a sok rossz hír igaz valóság-e. Kazinczy azzal vetett véget a tanácskozásnak, hogy saját tisztjeinek is, az orosz parlamentnek is bejelentette: ha mindaz, amit hírül hoztak, igaznak bizonyul, ő csapataival leteszi a fegyvert.

Kazinczynak csak két lehetősége volt: a harc a túlerővel szemben, vagy a feltétel nélküli meghódolás. (Feltételekről ugyanis a cári és az osztrák császári hadvezetőség nem volt hajlandó alkudozni.) Kazinczy számot vetett azzal, hogy ha már minden más magyar sereg — egy-két vár (Komárom, Pétervárad stb.) védői-

nek kivételével — letette a fegyvert, ő csupán napokig, esetleg egy-két hétig folytathatná az ellenállást, azután bezárul körülötte az orosz és az osztrák csapatok gyűrűje. Valamennyi korábbi reményét arra alapozza, hogy Görgeyhez vagy Bemhez csatlakozva, egy erős, sok harci tapasztalattal rendelkező sereg keretében lehet fel. Rá kellett viszont döbbsennie, hogy reményei szertefoszlottak: közel és távol már csak az ő, nyár óta összeszedett, nagyobb csatákban eddig nem is edződött serege az egyetlen magyar fegyveres erő. Legfőbb arra számíthatott, hogy az oroszok előtti fegyverletétel előnyösebb lehet az osztrákok előtti meghódolásnál.

A továbbiakat Kőváritól idézem: „Ez volt délután 6 óraker. A századparancsnokok megvitték a legénységnek, hogy a fegyvert feltétlenül le fogják tenni. Lón iszonyú elkeseredés. A tisztek beszédeket tartottak, hogy ne engednék magokat elámitatni, meggyaláztatni. Minden jött ment, célja senkinek sem volt. A zajló néptenger végre fel kezdett bomlani; Váradi vezérlete alatt több ezer főre menő tömeg ágyúkkal Nagybányának indult. A lengyel légió kétségbeesése iszonyú; tisztjei sirtak, mint a gyermekek, kardjokat eldobták, eltörték; egy magát főbe lőtte, a többi a kastély terén szívszakadva búcsút vett a lesújtott magyaroktól, s azzal Jordán őrnagyuk alatt Nagybánya felé vették útjukat.”¹⁸

Természetesen Várady sem harcolni indult a zászlóaljával és a hozzá csatlakozottakkal. Nagybányán a felesége várta. Csapatait elvezette még szülőmegyéjük, Máramaros határáig, s onnan mindenkit hazabocsátott. Gál Sándor ezredes, aki az erdélyi seregek megmaradt katonáit hozta Zsibóra, szintén elhagyta a tábornok felelőségével együtt.

Kazinczy is megmenthette volna az életét, ha feloszlatta a tábornok, és ő is a menekülést választja. De ő az utolsó percig kitartott a vállalt ügy mellett.¹⁹

24-én Bertalan napja volt. A várakozással teli szomorú napot még szomorúbb éjszaka követte, mert az ott maradtakon egyre jobban erőt vett a várakozás feszültsége, a jelen és a jövő miatti kétségbeesés, a minden reményüket elvesztettek fájdalma. „A visszamaradtak — olvassuk tovább Kővárinál — a kastély udvarára gyűltek. Az ágyúkat, tüzérségi szekereket sorba, a fegyvereket gúliba állították, ráakaszták tölténytartóikat, borjúikat [=katonai hátitászkáikat]. A fegyvertelen tömeg most már nem tudta, mihez kezdjen: a CVI. zászlóalj zászlóját szétszaggatá, maga között felosztá. Itt dobokat rontottak, ott szuronyokat, amott puskákat tördeltek; mások a pincében kerestek enyhülést. S kezdődött a rémes éj, mely épen a véremlékü Szt. Bertalan éje volt. A vadászok leültek, lábaik közé vevék tölténytászkáikat s lőttek míg egy tőtések volt; a főhadiszállás ablakát belövék; egyik dühöngött, a másik szónokolt; végre mint a vihar, mely csendes esőre válik, a vadászpökök megzendültek, s méla hangja mellett a forradalom fájdalmasabb dalait éneklék, s kisírták magokat.”²⁰

Késő este az a hír érkezett, hogy a közeli osztrák sereg, az oroszokat megelőzve, hajnalban Zsibón lesz. Erre a megmaradt legénység és a tisztikar nagyobb része a menekülés útját választotta. Kazinczy ekkor már mélyen le volt sújtva. Kővárinak átadta Görgey levelének másolatát, és megkérdezte tőle, nem akar-e elmenekülni. „Ha szabadul — folytatta —, legyen igazságos irántam... Majd ha nem leszek, ne feledje, hogy fia voltam Kazinczy Ferencnek, hogy egy nevet örököltem, melyet atyám hét évi börtönnel szentelt meg nekem...”²¹

Kora reggel azután a vezérkar lóra ült, hogy Dés irányában a fegyvereket átvevő cári sereg elé lovagoljon. Amint kiérték Zsibó határába, szemben velük a faszorok közül fél század lovas tűnt elő. Kazinczyék ezt látva visszatértek, sokan mások pedig, az ismeretleneket osztrák előcsapatnak véelve, elvágattak Nagybánya felé. Kiderült, hogy az említett huszárság gróf Clam-Gallas osztrák tábornok parlamentérek volt a kísérete. Az osztrák követ azért jött, hogy felszólítsa Kazinczyt a Clam-Gallas előtti meghódulásra.

Kazinczy Lajos a kastély termében fogadta a parlamentert. Kijelentette neki, hogy ő fegyverletételi szándékát már közölte az orosz hadvezetőséggel, s így magát orosz hadifogolynak tekinti. Ha őt az osztrák sereg, a nemzetek törvényeit lábba tiporva, megtámadja ebben a védtelen helyzetében, bevárja erőszakos fellépésüket, de elebe nem állhat többé. Közben Makrai alezredes is visszaérkezett az orosz táborból, jelentve, hogy Grotenhjem oroszai is közelednek, és talán egy óra múlva megtörténhet a fegyverletétel. Úgy is lett. Egy ezred ulánus [=dzsidával felszerelt, jellegzetes fémsisakot viselő lovas katona] és egy csapat kozák jött négy ágyú kíséretében.

A magyarok az orosz tisztikart sötéten, némán, ünnepélyesen fogadták. Közlegénye a forradalmiaknak már alig volt, mert inkább szétszéledtek és hazaszökdöstek, mintsem hogy fogságba kerüljenek. A tisztek a nagyterembe gyűlve adták át kardjukat, mellyel addig hazájukat szolgálták. Kővári, aki mindezt leírja, megjegyzi még könyvében: „Hol Bem dicső pályáját kezdé, ott tette le utolsó embere

fegyverét... Hol a Rákóczi forradalom is egy nagy ütközetet veszített; hol a forradalomnak első szikrái fogamzának a kastély ura, Wesselényi Miklós keblében: ott kelle nemcsak az erdélyi, hanem az összes magyar seregek utolsó táborának fegyverét letenni...²²

Kazinczynak néhány nappal előbb még — az erdélyiek csatlakozása után — mintegy 12 ezer ember s 56 ágyú volt a hadereje. Grotenhjelms csapatainak megérkezésekor viszont már — az egykorú orosz tudósítás szerint — „a magyar katonák majdnem mindnyájan elhányták fegyvereiket s hazájokba [= lakóhelyükre] oszlottak szét, csak a törzs- és főtisztek maradtak ott, összesen 100-an, továbbá 56 ágyú, 76 löporosláda s fegyverek“. Nagybányán — az arrafelé menekültektől elhagyva — 5 ágyú, 2 zászló, sok fegyver és 100 mázsa lópor jutott a szövetségesek kezébe.

Az említett orosz tudósítás²³ nyomán Szeremlei még a következő részleteket közli a zsigóói fegyverletétel előzményeiről: „Aug. 23-án az egész sereg beleegyezett volna a fegyverletételbe. Aug. 24-én a lengyel tisztek (élükön Jordán őrnagy) lázongást idéztek elő a táborban a magyar tisztek ellen. Már megindult a sereg Magyarán felé, midőn Kazinczy a dologról értesülvén, tisztikarával utána indul, s visszavezeti. A lengyelek azonban és Váradi Nagy-Bánya felé folytatták útjokat.“²⁴

A zsigóói haditanácsban — mint láttuk — szemben állt egymással Kazinczy és Várady véleménye. Az utóbbinak azonban aligha lehetett olyan nagy pártja a tanácskozók között, ahogy utólag ő maga és a némileg szintén Kazinczy-ellenes Kövári állítja.²⁵ Valószínűleg Horváth Mihály megfogalmazása fejezi ki leghívebben az igazságot: „A haditanácsban [...] elágazók valának a tisztikar véleményei. Kazinczy a többséggel a fegyverletételre hajolt; Váradi Gábor, mármarosi nemzetőri törzstiszt, egy résztől támogatva, az ellenkező mellett szónokolt.“²⁶

Talán érdemes lesz idéznem ezek után egy 1849. évi erdélyi naplónak Kazinczy Lajossal kapcsolatos följegyzéseit. Ezeket az angol származású (a királyi családhoz tartozó) Paget János (1808—1892) írta, aki magyar felesége révén költözött Erdélybe, s a kolozsvári Házsongárdi temetőben pihen. Paget János 1848—1849-ben tevékenyen szolgált a szabadságharc ügyét; Bem tábornok szárnysegédeként Nagyszében bevételénél is jelen volt. Naplóját fél évszázaddal ezelőtt Horváth Jenő tette közzé magyar fordításban. Itt csak a tárgyunkhoz tartozó részeket idézem, a bejegyzések napjai szerint, 1849. augusztus 12-étől kezdve:

Aug. 12. „Kazinczy azt írja Kemény Farkasnak, hogy tekintélyes erővel jön Magyarországból Nagybányán keresztül, hogy Naszódot megtámadja. Kemény Farkas csatlakozni akar hozzá és az ellenséget meg akarja támadni Besztercén és [Maros]Vásárhelyen.“

Aug. 15. „Sorsunk eldőlt. Ma bevonulnak az oroszok.“ [Ti. Kolozsvárra.]

Aug. 18. „Kemény István éppen most jött (reggel 6 órakor), lélekzet nélkül, azt mondva, hogy Görgei letette a fegyvert és hogy mindennek vége van. Bem a Bánáthba vonult és döntő vereséget szenvedett [Temesvárnál, aug. 9-én], éppen úgy, mint Vetter, Guyon stb. Kornis Károly érkezett a hírral mint futár. Azt mondja, hogy az országút innen Csucsáig tele van halottakkal. Csapatunk elbocsátották Kemény Farkast és Gál Sándort választották parancsnokukká. Most Dés felé járnak, hogy Kazinczyval egyesüljenek.“

Aug. 19. „Az oroszok elmentek Désre és Kornist magukkal vitték. Ha csapataink leteszik a fegyvert, jó, ha nem, úgy támadni fognak. Bánffyhungyadot kifosztották. Minket most Urban és néhány osztrák csapat kényekedvére hagytak itt...“

Aug. 20. „[A városban] nincs [...] senki, aki az oroszokat nem tekintené barátoknak és már sokan megismerkedtek a tisztekkel. Tegnap egy Kossuth huszártiszt jött Zsigóról, hol a csapatok, amelyek innen oda mentek, vannak, egy levéllel az orosz tábornok [= Grotenhjelms] részére — valószínűleg hallották, hogy Görgei letette a fegyvert és ugyanazt kínálják fel.“

Aug. 22. „Megint egy rossz nap. Korán reggel megjöttek az osztrák csapatok, nagy számban. Clam-mal [= Clam-Gallas altábornaggyal]. Nekem tisztesen rosszszabban esik látnom ezeket az embereket, mint az oroszokat. [...] Csapatunk, amelyek Désen voltak, Zsigó felé mentek és egyesülni fognak azokkal, akik innen mentek arra.“

Aug. 23. „Valami baj lehet valahol, mert a csapatok [ti. a Kolozsváron levő osztrák csapatok] nagy része ma reggel Zsigó felé vonult. Kazinczy és Gál Sándor ott egyesültek. Azt mondják, fegyverszünetet kértek és kaptak addig, amíg valakit Aradra küldhetnek meg tudni, hogy Görgei valóban letette a fegyvert vagy nem. A csapatok elvonulása innen nem úgy fest, mintha így állna a dolog. Tegnap sürgőn érkezett Clamhoz a cukrászdába, és mikor azt elolvasta, így szólt: »ha ez igaz, úgy rosszul állunk« — és az egész társaság rögtön eltávozott. Este meglehetősen nagy mozgás volt a csapatok között és majdnem mind elmentek.“

Aug. 27. „Szegény pajtásaink Zsibón letették a fegyvert [aug. 25-én], és a tiszteket mind letartóztatták, és azt mondják, Nagyváradra küldik őket.“²⁷

Figyelemre méltó ebben a naplóban, hogy a lakosság egy része a két ellenség közül az oroszokra bizonyos illúzióval tekintett. Az előttük való fegyverletétel kevésbé tűnt sértőnek, mint az Ausztria előtti meghódolás. A katonák között hírek jártak az orosz lovagiasságról, arról, hogy a cár amnesztiát szerez a harcosok számára. Grotenhjelm azonban megmondta az őt fölkereső Makrai alezredesnek: „Ne higgyenek semmi ámitásnak, feltételekről, kedvezményekről nincs szó. Önök osztrák alattvalók maradnak.“²⁸

Érdekes, hogy Kővári munkája, de ennek alapján a Horváth Mihályé is, nem 25-ét, hanem augusztus 26-át jelöli meg a zsbói fegyverletétel napjával. Téves adat.

Augusztus 25-én Kazinczy Zsibóról írásban közli Grotenhjelm orosz tábornokkal, hogy feltétel nélkül letette a fegyvert, és a Görgeyével azonos bánásmódot kér maga és tisztjei számára. Ugyanezen a napon jelenti az osztrák Teutsch őrnagy Clam-Gallas altábornagynak, az erdélyi csapatok főparancsnokának, hogy a „lá-zadó“ Kazinczy tábornok, aki Zsibónál összpontosította hadtestét, letette a fegyvert. Továbbá a következők közli ez a jelentés: „a tárgyalások több napon át tartottak; a lázadók egy részet Nagybányára menekült, de Urban csapatokat küldött üldözésükre; a zsákmányolt ágyúk és kézfegyverek a Wesselényi-kastélyban vannak.“²⁹

Milyen szerepe volt Kazinczy fegyverletételében Görgey augusztus 16-i keltezésű, idézett levelének? Kétségtelen, hogy Kazinczy elhatározásában ennek volt a legnagyobb szerepe. De az is igaz, hogy levelében Görgey, noha valóban felszólítja erre a lépésre az erdélyi hadsereg parancsnokát, egyéni megítélésére bizza a döntést: „Onnek józan ítélőtehetsége felfedezendi a helyes ösvényt, [...] hogy férfias határozottsággal léphessen reá.“ Itt jegyzem meg: Görgey külön Kazinczynak címezve is küldött egy ilyen értelmű levelet azon a napon, de ő nem azt a levelet kapta meg, mivel Munkácsról már korábban eljött, hanem ezt az „erdélyit“.

Érdekes Görgeynek egy hat nappal későbbi levele is, amelyet — ugyancsak Nagyváradról — augusztus 22-én írt Ludvig Jánosnak, aki egy ideig Kossuth kormánybiztosa volt Görgey táborában. E szintén német nyelvű levelében előbb sa-ját fegyverletételt okolja meg: „Így tehát én egyedül álltam [ti. Dembiński és Bem temesvári csatavesztése után] az oroszok és osztrákok között pénz és élelmiszer nélkül, kevés lőszerrel, de számtalan menekülttel, akik több ezer kocsin kö-vették az én hadseregemet, és engem csapataimmal együtt mozgásképtelenné tettek.“ Azután — a levél végén — egy mondatban így utal Kazinczyra: „Hogy Ka-zinczy még mit tehet, nem tudom.“³⁰

Sajnos, Kazinczy akkor már nem tehetett mást, mint hogy augusztus 25-én (Világos után tizenkét nappal) ő is letegye a fegyvert ugyancsak az orosz cár csapatai előtt. Ezzel — mint Várady Gábor írja — „az összes magyar hadseregek utolsó tábora is megszűnt lenni“.

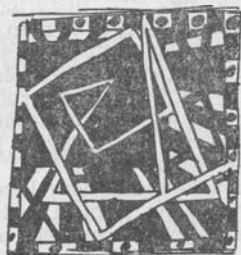
Pásztor Emil

JEGYZETEK

1. Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről* II. Pest, 1867. 318. — Gracza György: *Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története* V. Bp., é.n. [1894—1898] 1207.
2. Klapka György levele Kazinczy Ferenchez [= Kazinczy Lajos egyik unokaöccséhez] 1891. jún. 4-én. Lásd Pásztor Emil: *A tizenötödik aradi vértanú. Kazinczy Lajos. Dokumentum-életrajz*. Bp., 1979. 153—155.
3. Steier Lajos: *Haynau és Paskievics* I. Bp., 1925. 78. — Érdekes, hogy a különféle források hol „hadosztály“-nak, hol meg „hadtest“-nek nevezik Kazinczy tartalék seregét.
4. Steier: *I. m. I.* 233. — Kazinczy segítségét maga Bem is kérte Kossuth Lajos kormányzótól, majd Kazinczytól.
5. Várady Gábor: *A zsbói végnapok*. Ország-Világ, 1885. 173.
6. Uo.
7. Uo.
8. „Kazinczy Lajos honvéd-tábornok élete. Írta ő maga aradvári fogságában... Közli Becske Bálint.“ *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. [Sátoraljaújhely], 1906. 25—34., 95—98., 155—160. és 309—320. Ezt a koholt emlékiratot igazában Kazinczy Lajos egyik unokaöccse, Becske Bálint írta a vértanú iránti tiszteletből; saját későbbi bevallása szerint „igaz is van benne, mese is“. — A Kazinczy tábornokságát bizonyító kinevezési okirat (ha volt ilyen) nem maradt fenn.

9. Szeremlei Samu: *I. m. II. 207.*
10. „E leveleiben Kossuth engem tévesen tábornok úrnak címez” — válaszolja egy kérdésre az aradvári kihallgatáskor. (Újabb akták az aradi gyásznapokról. 8 *Órai Újság*, 1929. április 15.)
11. Kővári: „Alig vette át Kazinczy mint tábornok a vezérseget...” (*Erdély története 1848—49-ben*. Pest, 1861. 275.); Horváth: „[...] egy orosz parlamentair [...] Grotenhjem nevében fegyverletételre szólítá fel a tábornokot” (*Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben III.* Pest, 1872. 462.) stb.
12. Lehoczky Tivadar: *Beregmegye és a munkácsi vár 1848—49-ben*. Munkács, 1899. 133.
13. Lásd Kővári László: *I. m. 275—276.*
14. *Újabb akták az aradi gyásznapokról*. 8 *Órai Újság*, 1929. október 13. — A német nyelvű eredeti jegyzőkönyv a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban. (Kazinczy Lajos ezredes vizsgálati iratai. Ausserordentliches Kriegsgericht. Arad, 1849.)
15. Várady Gábor: *A zsbói gyásznapok*. Ország-Világ, 1892. 804.
16. Ezek eltűzött adatok. Rüstow hadtörténetíró szerint Erdélyben az osztrákok hadereje 15 ezer, az oroszoké 39 ezer ember volt. (Horváth Mihály: *I. m. III. 143—146.*) Együttes létszámuk mindenestre többszörösen felülmúlta Kazinczy seregének alig 12 ezres létszámát.
17. Várady: *I. m. 804.*
18. Kővári László: *I. m. 277.*
19. Később Aradon Ernst Osztrák törzshadbíró megjegyzi Kazinczy elleni vádiratában: „A fegyverletételt a vádlott csak akkor rendeli el, midőn visszatér az a tisztje, akit azért küldött ki, hogy Nagyváradon meggyőződjék arról, vajon igaz-e a fegyverletétel, és ez a tiszt elhozza Paszkevics hercegnek Grotenhjemhez intézett levelét Görgey fegyverletételéről.”
20. Kővári: *I. m. 277—278.*
21. *I. m. 278.*
22. *I. m. 279.*
23. *Bericht über die Kriegs-Operationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Nach Offiziellen Quellen zusammengestellt von H. v. R. kais. russischen Obristen des Generalstabes II.* Berlin, 1851. 102—103.
24. Szeremlei Samu: *I. m. II. 318—319.*
25. Kővári bírálata nyilatkozik meg Kazinczyval és közvetve Görgeyvel szemben, amikor ezt írja Kazinczy Lajosról: „...kimondá, hogy ő, miként mestere, Görgei, a fegyvert letenni elhatározta.” (*I. m. 277.*)
26. Horváth Mihály: *I. m. III. 462.*
27. *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései ...* Hadtörténelmi Közlemények, 1928. 488—496.
28. Várady: *I. m. 804.*
29. Kazinczy Lajos levele és Teutsch őrnagy jelentése a budapesti Hadtörténelmi Levéltár 1849. évi anyagában.
30. V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára IV. Bp.*, 1965. 338. — A levél utolsó mondata a német eredetiben: „Was Kazinczy noch kann, weiss ich nicht?”

Domokos Péter rajza

Időszerű-e az emberfilozófia?

A *Voproszi filozofii* 1980-ban új rovatot indított *Ember a mai világban* címmel. A rovatot bevezető szerkesztői jegyzetekben a lap arra hivatkozik, hogy az emberproblematika a XX. század végén új kérdéseket tesz fel a marxista filozófiának. E kérdéseket azonban — bonyolultságuk folytán — csak a konkrét embertudományok művelőivel (szociológusokkal, történészekkel, pszichológusokkal, biológusokkal, akadémikusok. Abban mindenki egyetértett, hogy szükség van az emberre vonatkozó általános marxi elveknek a továbbfejlesztésére. A hozzászólók egy része azonban tagadta, hogy az emberfilozófiát külön hely illetné meg a dialektikus és történelmi materializmuson belül.

A szocialista országok filozófiai irodalmában — mint T. I. Ojzerman akadémikus, neves Hegel-kutató rámutatott — széles körben elterjedt a marxista filozófiát alapjában véve „filozófiai antropológiá”-nak tartó felfogás. A szovjet szakirodalomban ezt az álláspontot legvilágosabban B. T. Grigorján fejtette ki. Szerinte ma már szükségessé vált „egy sajátos, önálló emberfilozófia kidolgozása a marxista—leninista filozófia keretein belül”. Ezt nemcsak az emberre vonatkozó tudományos ismeretek gyors felhalmozódása, az „új személyiség” kialakulása, a gyakorlat által felvetett új, égető problémák jelentkezése követeli meg, hanem a marxista filozófia belső fejlődése is. Csak az önálló emberfilozófia kidolgozása biztosíthatja a marxista filozófia jövőbeli fejlődési távlatait (1980. 7:97—98.). A szovjet filozófiai irodalomban mindenesetre nem elszigetelt az ellenkező vélemény sem, miszerint az emberfilozófia önálló kidolgozásának követelménye nem a marxizmus fejlődéséből adódó belső szükségesség, hanem legfeljebb a marxizmus újabb — kívülről jövő — „megújítási kísérlete”.

Nem véletlen, hogy a hozzászólók mindegyike érinti a „filozófiai antropológiá” időszerűségének a kérdését. Napjaink időszerű követelménye-e újragondolni az ember helyét a filozófiában? Az önálló emberfilozófiát elutasító álláspont képviselői egyrészt azzal érvelnek, hogy az emberproblematika konkrét vizsgálatával külön szaktudományok foglalkoznak, s a tudományos eredmények általánosítása a kialakulóban lévő általános embertudományra hárul. Másrészt szerintük a marxi filozófia eleve magában foglalja az emberfilozófiát; a marxista filozófus nem beszélhet úgy a társadalomról, hogy egyúttal ne érintené az emberi problematikát. „A társadalomtörténet végső soron az ember fejlődésének története — hangsúlyozza a marxista kultúrelmélet ismert képviselője, V. M. Mezsujev. — Nincs olyan kategóriája a történeti materializmusnak, amely ne az ember szerepére utalna a történelemben.” (1980. 7:103.) Ezt az álláspontot képviseli végletes formában a szerkesztőség felelős titkára, L. I. Grekov, aki úgy véli, hogy az emberi problematika fejlesztésében a „filozófiai antropológiá” már semmi újat nem hozhat, hiszen az ember helye a marxista filozófián belül már rég megoldott kérdés. De ő is elismeri, hogy nem lehet megmaradni a „minden az ember nevében” és a „minden az emberért” humanista általánosságainál, amikor olyan bonyolult problémákkal kell szembenéznünk, mint a pszichopatológia, az alkoholizmus, a narkománia, amelyek legalább olyan mértékben társadalmi, mint amennyire biológiai jelenségek. „Az általánosságok ideje lejárt — mondja Grekov. — Mi az ember? Mi az emberi élet értelme? Melyek az ember lehetőségei? E kérdéseket már nem lehet általános filozófiai formulákkal megválaszolni.” De a konkretizálást nem a „filozófiai antropológiá” jelszava teszi időszerűvé, hanem maga az élet. Az emberi patológia kérdéseinek megoldása sem hárulhat csak a filozó-

fusokra: „A megoldás kulcsa — a társadalomfilozófiai elemzés és a konkrét-tudományos analízis találkozása.” (1980.7:110—112.)

Már magának a kérdésvetítésnek az ellentmondásosságát jelzi, hogy a kerekasztal-beszélgetés minduntalan az emberproblematika szemantikai vonatkozása-
hoz kanyarodott vissza. A terminológiai kérdések túlsúlya lényegében a hatvanas-
hetvenes évek antropológiai vitáit idézte: a *Le Pensée*, a *Magyar Filozófiai Szemle*,
a *Valóság*, a *Revista de filozofie* egykori kérdésvetéseit reprodukálta (pl. van-e
a marxizmusnak antropológiája, a „filozófiai antropológia” kifejezés meghonosí-
tható-e a marxista filozófiában?). E kérdésekre adható válaszok maguk sem ha-
ladják meg a kérdésvetítés korlátozottságát, a véleményeket a szovjet filozófiai
folyóirat kerekasztal-beszélgetése is csak a kérdés megfogalmazásából adódó tö-
résvonalak mentén sarkíthatta: a filozófusokat vagy a „filozófiai antropológia” hí-
veinek, vagy pedig e kifejezés ellenzőinek táborába sorolta be. Az emberfilozófia
szükségessége mellett érvelők (a *Voproszi filozofii* hasábjain az elmúlt évtizedben
főleg a grúz filozófusok képviselték ezt az álláspontot) joggal hivatkozhattak arra,
hogy a jelenkori antropológia és ennek szakágazatai (a biológiai, ökológiai, gaz-
dasági, történeti, nyelvészeti, szimbolikus, strukturális, lélektani, pszichiátriai, po-
litikai stb. antropológiák) az utóbbi fél évszázadban olyan jelentős eredményeket
értek el, olyan, az etnográfát messze meghaladó általánosításokig jutottak, ame-
lyektől a mai marxista filozófiai gondolkodás nem tekinthet el. A „marxista
antropológia” szovjet védelmezői jelentős hazai (szovjet) eredményekre is hi-
vatkozhatnak: Igor Sz. Kon az emberi szexualitás, a kapcsolatteremtés antropoló-
giai vonatkozásairól közölt igen fontos tanulmányokat, J. J. Basszin a társadalmi
szimbolizmusok és a tudattalan kérdéseit közelíti meg a történeti materializmus
általánosságait meghaladó konkrétsággal, P. P. Porsnyev és A. J. Gurevics a tör-
téneti antropológia, Jurij Lotman pedig a kultúrszemiotika terén értek el nemzet-
közi szinten is számottevő eredményeket. (Valamennyi hozzáférhető magyar nyel-
ven is!) A kerekasztal-beszélgetésen sajnálatos módon egyikük sem volt jelen,
munkásságukról nem történik említés. Ojzerman akadémiáson hivatkozik ugyan a
marxista filozófiai antropológia bizonyos eredményeire (pl. a román C. I. Gulian-
ra), de csak mint egy „elfogadhatatlan álláspont” képviselőit tartja említésre méltó-
nának őket, kérdésvetéseiket nem értékeli. Egyáltalán nem tesz említést a mar-
xista Lukács György „antropológiai” érdeklődéséről, és szemmel láthatólag nem ves-
tudomást a mindennapi élet, az emberi szükségletek, a munka, a közösség, a szim-
bolikus jelentésadás, az ember szubjektív világa kategóriáinak marxista kidolgozását
szorgalmazó törekvésekről (pl. Janusz Kuczyński és mások). Az emberproble-
matikához való ellentmondásos viszonyulás T. I. Ojzermannal szintén a terminoló-
giai vonatkozások eltúlzásából adódik. Az álláspont ellentmondásossága leginkább
abban érhető tetten, ahogy az emberproblematika súlyáról folytatott beszélgetés
e legjelentősebb szaktekinvélye az emberproblematika igenlését csak feltételesen
vállalta: ha az emberre vonatkozó kérdések nem bontják meg a marxizmus ha-
gyományos szerkezetét, nem párosulnak a marxista antropológia önállósulására
irányuló követelésekkel.

A fenti ellentmondások ismeretében talán érthető, hogy a *Voproszi filozofii*
új rovata a kerekasztal-beszélgetés közlését követően sokáig nem talált magára. Az
első tanulmány pontosan egy évnyi kihagyás után jelent meg a rovatban (1981.
7:38—51.). Szerzője, A. G. Mislivcsenko úgy próbálja meg elkerülni a terminoló-
giai csapdát, hogy elsősorban az emberproblematika konkretizálásának módszer-
tani nehézségeivel foglalkozik. Mislivcsenko élesen szembefordul azokkal a meg-
rögzött „gondolkodási sztereotípiákkal”, „amelyek az új jelenségeket mindig csak
a régi skatulyákba tudják besorolni”. Ilyen skatulyáknak tartják egyes szerzők az
ún. „dialmat” és „törtmat” emberfelfogását. Van tehát egy „dialmat” és egy „tört-
mat” emberünk, melyek közül az előbbi az „általános”, az utóbbi a „különös”. Az
első — úgymond — általános terminusokban írja le az emberi természetet vagy
az emberi lényegét (pl. anyag, fejlődés, törvényszerűség), a második a különöshöz,
a társadalmihoz való viszonyában írja le az embert (egyén, közösség, osztály, tár-
sadalmi haladás). Mislivcsenko szerint még nem értek meg az objektív feltételek
ahhoz, hogy az embertudományok által felvetett valamennyi kérdést összegező, új
filozófiai diszciplínát hozunk létre. Egyelőre még ott tartunk — írja —, hogy az
elvonat fogalmakat (emberi lényeg, tudat, szabadság, elidegenedés) új, konkrét ka-
tegóriákkal egészítsük ki, amelyek képesek megragadni az ember bioszociális vo-
natkozásait, szubjektív világát, a társadalmi lét egyéni és közösségi formáit, az
emberi cselekvés emocionális-akarati dimenzióit.

E kategóriák integrálására, az „emberegész” újratertésére csak akkor kerül-
het sor, ha sikerült adekvát elméleti elemzésben elmélyíteni az emberproblematika
címszó alatt számon tartott egész kérdéskört.

Fenti olvasmányaink alapján megállapíthatjuk, hogy sem az egyoldalú terminológiai, sem az egyoldalú módszertani megközelítés nem oldja meg „az ember felszeleteléséből” adódó problémákat. Többet ígérne, ha a vitatott kérdéskör tartalmi vonatkozásait helyeznénk előtérbe. A tartalmi megközelítés nyilvánvalóvá tenné, hogy a filozófia „antropológiai” fordulata valóban nem pusztán divat, és hogy az emberproblematika kidolgozása terén mind a tudományos, mind a filozófiai kutatásnak megvan a maga létjogosultsága, specifikuma és viszonylagos önállósága.

Pop Éva

Az igazi újszerűség

Nem tudom, ki mennyire tartja célravezetőnek, hogy hatékonysága szempontjából vegyünk szemügyre egy néprajzi tárgyú kiadványt, de Péntek János könyve* kétségkívül megkívánja ezt az értelmezést is. Több recenziós kiemelte a nyelvészeti és néprajzi megközelítés összekapcsolását mint újszerű elemet. Úgy vélem, hogy az interdiszciplináris megközelítés csak elvi és módszertani feltétele ennek a munkának. Ez a tény nyilván önmagában is fontos, de nem jelent feltétlen újszerűséget. A könyv újszerűsége inkább az interdiszciplináris megközelítés kínálta elemzési lehetőségek figyelembevételében és kiaknázásában keresendő.

Legyen vizsgálódási keretünk egy egyszerű információs modell, amelyben az üzenet nem más, mint a bemutatott anyag, a befogadó pedig az olvasó. Ebben a sémában a közlő nem a szerző, hanem az a kisközösség, amely a könyvbe foglalt anyagot „megtermelte”. A szerző az a közvetítő, aki lehetővé teszi az információtovábbítást a kisközösség és az olvasó között. Emre szerzői alapállás következetes érvényesítése a második olyan feltétel, amely hatékonyabb elemzési lehetőségekhez nyit utat.

E könyv igazi újszerűsége a közlő és a befogadó kapcsolatának tökéletesebbé tételében mutatható ki. A hírközlés nyelvén a tökéletes információtovábbítás a közvetkezőket jelenti: a befogadónak (olvasónak) nyíljon lehetősége arra, hogy önmagában felépítse azt a szöveggörnyezetet, amelyben a közvetített információ létrejött. Legyen tisztában a közlő helyzetével, szándékával, a küldött információról alkotott véleményével. Ha mindezek a feltételek teljesülnek, akkor a pusztán információbefogadáson vagy -elutasításon túl a közlemény megértéséről is beszélhetünk. Mindehhez persze ideá-

lis közvetítőre van szükség, aki úgy válogat, szervez és továbbít, hogy ne akadályozza és ne ferdítsa el a megértési folyamatot.

A kérdés az, hogy ebből a tökéletesnek nevezhető közlési sémából mennyit tudott a gyakorlatban is megvalósítani a szerző. Az alapvető követelményeknek eleget tesz: a témában „otthon” van, és a teljes tárgyilagosságot igényével közvetít. Ilyen elvi-módszertani alapállás mellett milyen tartalmakat tesz lehetővé az olvasó számára az eredeti szöveggörnyezet felépítését, ami nyilván nagyon nehéz? Egyrészt, mert előzménye hazai szakirodalmunkban nincs, másrészt mert az olvasó nem rendelkezik azokkal az előzetes feltevésekkel, tapasztalatokkal, intenciókkal, amelyek a közlemény eredeti kontextusának felállításához szükségesek. Az ide sorolható, a beszélt nyelven kívüli tartalmakat a szerzőnek kell adagolnia. Ez viszont kényes művelet. Ismert tény, hogy az egyén mindennapi tevékenysége során többféle „beszédformát” használ (pl. családapa, vásárló, beteg). A beszédformák a közösség által meghatározottak. Minden egyes beszédforma (pl. a varrottások készítéséről szóló szöveg) olyan sajátos jegyekkel rendelkezik, amelyek megkülönböztetik más beszédformáktól. Hasonnemű vizsgálatoknál alapvető követelmény — és ez a könyv egyik érdeme —, hogy az elemzés során ne lépjen túl az elemzett beszédformán, a kutató ne vigyen be külső értékelési szempontokat. Amíg csak egy beszédformát elemzünk, az elemzett anyag valamely szegmentumához hozzárendelt értéktétel szükségszerűen külső. Nem marasztalhatunk el például egy deviansnak tűnő szintaktikai szerkezetet, nem emelhetünk ki pozitív értéktétellel egy retorikai alakzatot. Ha ezt tesszük, akkor a kiemelt és minősített elemek azonnal elveszítik azt a jelentést, amelynek kimutatására elvben törekszünk. Minősítésre, viszonyítás-

* Péntek János: A kalotaszegi népi himzés és szókincse. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1979.

ra csak több, legalább két beszédforma elemzése után vállalkozhatunk, amikor bizonyos fokig rögzíthetők az egyes elemek funkcióváltozásai, formai megnyilvánulásai.

Péntek megkísérli az adott beszédforma három fő jellemzőjének körvonalazását (1. funkció, 2. kidolgozottság, 3. értékelés). E mozzanatok jelenségszintű elkülönítése olyan lépés, amilyenre eddig nem került sor hazai nyelvészeti szakirodalmunkban. E szempontok következetes érvényesítése jelentené a közvetítő tökéletes működését.

1. A jelek (nyelvi elemek) *funkció* szerinti elemzése kétségkívül a legteljesebb. Az elemzési kritérium a következő: tisztázni kell, hogy az elemzett beszédformában minden egyes jel milyen funkciót vállal. Mindazon jelek relevánsak, amelyek a beszédformában előfordulnak. Számuk sokkal több, mint amennyit le szoktak jegyezni, hiszen a lejegyzések többnyire csak a tárgyakkal és a munkafázisokkal kapcsolatos nyelvi formákra szorítottak. Szerzőnk túllép ezen, szövegcentrikussá téve a bemutatást. A közölt szövegek kitérő példaanyagot szolgáltatnak az elemzett jelek (nyelvi formák) funkcionálásának ellenőrzésére, ugyanakkor pedig tovább elemzendő anyagként is felhasználhatók. Ez utóbbit a gyűjtés módja teszi lehetővé azzal, hogy maga a beszélgetés nem lép túl a szituációra jellemző beszédformán. Ezeknek a szövegeknek a további elemzése tisztázhatná a jelek funkcionálásával kapcsolatos problémákat. A szerző ezt nem végzi el (külön dolgozatot igényelne ez a téma). Erdeme az, hogy megteremt egy ilyen típusú elemzés feltételeit, és e feltételek felmutatásával érvel egy ilyen típusú elemzés mellett.

2. Kisebb fejezetet szentel a szerző az adott beszédforma *kidolgozottságának* elemzésére. A témakör interdiszciplináris megközelítése ez esetben is több olyan értelmezési mozzanatot eredményezett, amelyek révén tartalommal lehetett megtölteni az egyébként szokásos alaktani elemzéseket. Vázlatosan bár, de képet alkothatunk magunknak az adott beszédformában funkcionáló jelek kidolgozottságáról, a kidolgozottság okairól. Ezen okok vizsgálata már nyelv és tudat, nyelv és kultúra elemi összefüggéseinek feltáráshoz vezethet el. Különösen fontosnak éreztük itt a szövszerkezetek szerveződésével kapcsolatos megállapításokat, a toldalékolás jelelméleti megközelítését. A vizsgálat, akárcsak az 1.-nél, itt is nyitott marad; ez a nyitott-

ság ráirányítja a figyelmet a kidolgozottság szövegszinten való elemzésének fontosságára. A jelközpontú megközelítés a nyelvi formák grammatikai elemzését lényegesen módosítja. Toldalékoknak, szavaknak, szókapcsolatoknak, szövegeknek az elemzése akkor kívánatos, ha tartoznak valamilyen kontextushoz, ha jelek. A jelek — morféma és egyéb voltuktól függetlenül — egyenértékűek. Egyedi megjelenési formájuk és szerveződésük együttes elemzése jelenti tulajdonképpen a kidolgozottság vizsgálatát.

3. A legnehezebb probléma az *értékelés* vizsgálata: hogy az elemzett beszédformában előforduló jelek milyen előjelű és mértékű érzelmi/értékelő töltéssel rendelkeznek. Vagyis: az adott beszédforma alanyai milyen affektív töltést, milyen értékelő mozzanatot visznek bele a szöveg minden jelébe. A nyelvi formák — épp jelvoltuktól eredően — beszédformákként más és más affektív értékelő töltéssel terheltek. A szerző nem elemzi ezeket az intencionális tartalmakat, de a kontextus leírásával/érzékeltezésével lehetőséget nyújt az olvasónak, hogy kiérezze az elemzett jelbe sűrített affektív/értékelő töltést. Az ilyen típusú elemzéshez a *funkció* és *kidolgozottság* eredményeinek összevetésére, a szituáció teljes leírására, a hangsúly, hanglejtés (a gesztusnyelv) figyelembevételére volna szükség.

E három szempont részleges alkalmazásával a könyv túllép a megszokott szókincstani elemzések gyakorlatán: a nyelvet nem csupán mint referenciális kódot értelmezi, hanem előtérbe állítja a viselkedésszervező komponenset, az affektív/értékelő töltést is. Ugyanakkor a referenciális kód működését egy jól meghatározott kontextusra vonatkoztatva vizsgálja. Ez a — Dell Hymes szavai-
val élve: etnopszociológiai — megközelítés olyan leíró jellegű vizsgálati lehetőségeket kínál, amelyeknek az elvégzése után tudunk valamit mondani a tudat és a nyelv, a tudat és a hagyomány, a kultúra és a tudat viszonyáról. Nyilván ehhez több beszédformát kell összehasonlítani, a funkció, a kidolgozottság és az értékelő mozzanatok alapján elemezni, miképpen valósul meg az egyes beszédformákon belül a nyelvi elemek (jelek) munkamegosztása (Hymes).

Ez a könyv módszerében és meglátásaiban egy ilyen munka körvonalait mutatja. Néprajzi és más természetű erényei mellett, úgy vélem, mindenképpen figyelemre méltó az elemzett elvi, módszertani újítás.

Bíró Zoltán

GÜNTER KUNERT: MIÉRT ÍR AZ EMBER? TANULMÁNYOK

Műfaji megjelölésként a *Tanulmányok* alcimnél talán pontosabb lett volna az *Esszék*. Kunert töprengő, vívódó, „kísérletező ember”; a tanulmányírók összegező bizonyosságai helyett kételyekkel, aggodalommal, felelősséggel szolgál egy megrendült tekintélyű hivatást. A tanulmányírónak módszere van. Günter Kunertnek stílusa, egyénisége, modora — mondhatnánk, ha ez a szavunk a kulturáltság, jó ízlés, illem fogalomkörök metszőpontjáról nem csúszott volna ki és le, abba a zónába, hol mindeme értékeknek már csak a puszta látszata dereng. Tanulmányíró sosem ad ilyen címet a könyvének, kérdőjeles, hivatása értelmét-tartalmát önkínzón tudakoló címet: *Warum schreiben?* S ha magában-magától kérdezi is, nem így hangzik a válasz: „Ameddig ír az ember, féken tartja a hanyatlást, nem következik be a mulandóság, és ezért írok én, hogy elviseljem a világot, amely szüntelenül széthullik a semmibe.”

Günter Kunert az NDK-ban él. Tizennyolc éves volt 1947-ben, amikor először jelentek meg versei. Brecht fedezte fel. Tanítványának számít abban az értelemben, hogy verstárgy és versalany között ironikusan kiélezett feszültséget teremt, felfüggeszti költői és költőietlen különállását. Ha a gondolati líra nem fából vaskarika, akkor Kunert gondolati lírikus. Ugyanezt a magatartást észleli kisesszéinek olvasója is: a mesterétől örökölt elidegenítő hatás itt egyik eszköze annak, hogy tudatosítsa azt a bensőségesen paradox viszonyt, amely a mai embert szűkebb-tágabb világához fűzi. A hagyományhoz például. Érthető elfogultsággal, hadd álljon itt az a kisesszé, amelyben Kunert arról vall, milyen konvenciókat hántott le arról a Petőfi-képről, amely benne él:

„Asszociáció: kézzel színezett nyomat, nagyjából A/3-as formátumban, ami föltehetően már akkor is létezett, legföljebb a megnevezését nem ismerték még: a német ipar akkoriban még nem boldogította a világot normáival, és hogy a norma mi volt, azt itt látni: kékes löporfüst, ágaskodó lovak, vádoló tekintetű lőfejek, bajonettek, puskák, vállbojtok, csákoszínórok, vállfonatok, parolik, tölténytáskák, elragadtatott mozdulatok — mind világosan utal arra, hogy normák szabályoztak minden társadalmi és emocionális magatartást, és ezeknek meghatározott formában kellett megnyilvánulniuk. Meghajol ez előtt az egyenes gerincű Petőfi is, lobogó hajjal, széltől lebegő kiskabátban, némán kiáltó szájjal, a középpontban, kardjával az ellenségre mutat: 1848 óta tölti be tisztét ezen a kézzel színezett nyomaton — amely a valóságban talán nem is létezik, bár én szinte magam előtt látom —, mint aki tulajdon sorsának szerepét alakítja.

1848 óta rengeteg idő telt el, 1848 óta sok minden megváltozott, sok minden nem változott. Nem ismerhetnénk ezt föl, ha nem lennénk különféle vonatkozási rendszerek birtokában — amelyek egyikének *irodalom* a neve, és ebben az irodalomban is a mértékadó lírának, a lírában pedig nem lenne a skála egyik mércéje Petőfi. Változások, forradalmak, konstansok, visszaesések nyomban felismerhetővé válnak, amint a költő szavaival szólunk hozzájuk: »Óh szent költészet, mint le vagy alázva, miként tiporják méltóságodat az ostobák, hallgassatok, ti, hamis próféták, hallgassatok, egy szótok sem igaz, a költészet nem társalgó-terem, hová fecsegni jár a cifra nép, a társaság szemem szedett paréja...«

Ezek a sorok olyanoknak szólnak, akik nem kézzel színezett nyomaton, hanem nagyon is reálisan léteznek, és akik nem tudják, hogy Petőfi 1848 óta órájuk mutat a kardjával.

Ezen a viszonylag kis aspektuson túlmenően azonban Petőfi költészete a maga sokrétűségében a világ minden költészetével rokon, tudniillik a dialektika szempontjából: kudarc és diadal, hatás és hatástalanság, romantika és realitás, póz és gerincesség, halhatatlan eszme és elhalt ideológia feloldhatatlan ellentmondása révén; példaképpül szolgál mindenkinek, aki tudatában van annak, hogy saját humanizálódása példaképeken át valósul meg: nekem példaképem.“ (*Európa Könyvkiadó. Bp., 1981.*)

Sz. J.

A 60 éves Pen Club és a béke

A 45. Nemzetközi Pen-kongresszus az évforduló jegyében zajlott le a francia Pen rendezésében, Színhelye: Lyon és Párizs. Időpontja: 1981. szeptember 21—25. Az előadások, kerekasztalok, viták, eszmecsere *A válság világa és a világ reménye* széles és hallatlanul időszerű témáját közelítették meg a legkülönbözőbb nézőpontokból. A több nyelven, pompás grafikai kiállításban megjelent kongresszusi értesítő *Littérature: espoir pour le monde en crise — Literature: Hope for a Crisis-Ridden World* címmel összefoglalja azokat a körülményeket, amelyek az írók felelősségét meghatározzák a válság szaggatta, háború fenyegette világban. Már az első kerekasztal — *Irodalom — hagyomány — alkotás: nyitott kérdések* — köré telepedve a résztvevők a következőkben határozták meg az eszmecserejük során érintendő szempontokat: civilizációnkat az audiovizuális közlés uralja; a kommunikáció — különböző minőségű — zene (inkább ritmus, mint dallam) és kép (mozi, televízió, képregény) csatornáin árad széles tömegek felé. Tiszavirág életű civilizáció ez, lemond az emlékezésről. A benne élő ember megtagadja, visszautasítja történelmét, lemond róla, s átengedi magát egy olyan jelennek, amely gyakran rémületteljes. A pillanatnyi látvány és hanghatás civilizációjában a nyelv elszűrkül, szegényessé válik. Hogyan tanítják, tanítják-e egyáltalán a nyelv használatát? — kérdezik a Pen-kongresszus vitaasztalának résztvevői. Újabb nyitott kérdés: eleget tesz-e az irodalomtatás annak a követelménynek, hogy az audiovizuális civilizációban élő ember szükségletévé tegye az irodalmat? A mindennapi legszükségesebb beszédre, csökevényes kommunikációra kényszerült ember keresi művelődési identitását. A nyelv, de még az irodalom is elidegenítő, megosztó hatású lehet. Tovább fokozza a kifejezés—fordítás—megértés nehézségeit az a körülmény, hogy az egyneműsítés, nivellálódás irányába ható tendenciák ellenhatásaként teljesen elfelejtett vagy alig beszélt nyelveket élesztzenek fel, és igyekeznek korszerű idiómaként működtetni.

Ugyanannak a kerekasztalnak a második kérdésköre az irodalmat, a kommunikációt, a könyvet fenyegető veszélyeket veszi szemügyre. A könyvkiadás jövedelmezősége, a könyvterjesztés üzleti követelményei megrövidítik a könyvek életét; egyre nehezebb kiadót találni a munkaiigényes szakirodalom számára. Referátumok és hozzászólások elemezték a könyv és a napilapok, a televízió, a rádió viszonyát, és kitértek arra a szerepre, amelyet az állam tölthet be annak érdekében, hogy a könyvet, az olvasást közszolgáltatássá tegye. Annál is sürgetőbb feladat ez, mivel a kultúra memóriát és gondolkodást ébren tartó támaszoként a könyvnek nem szabad közönséges termékké, kérészerű árucikké alacsonyodnia. Jogosan került szóba a kulturális cserék viszonylatában mutatkozó egyoldalúság, amelyre aggasztó példa a „nagy nyelvek” és a „kis nyelvek” között a fordítások vonatkozásában tapasztalt aránytalanság.

A könyvet, vagyis az olvasást, akár csak magát az alkotó embert, létében fenyegeti a világ politikai megosztottsága — ez a közhelyszámba menő, de drámai valóság tartalmú ténymegállapítás *A kultúra jövőjének* szentelt, harmadik ülés napirendjét kapcsolta az előző kerekasztal-témákhoz: „A világtörténelem olyan egyedülálló pillanatát éljük, amikor a megosztó erők, a tagadás erői (közöttük az elitelendők mellett olyanok is vannak, amelyekben a szellemi élet önvédelmi reflexeire ismerünk) szembenállnak a világot a megértés szellemében egyesíteni képes műszaki haladással.” Nem érkezett vajon el annak is az ideje, hogy az irodalom a maga változatos formáival az egyén és a közösség legfőbb értékeinek védelmezőjeként töltsen be szerepét? Értelmiségiek részéről is gyakran tapasztalható felelőtlenség ellenére, bürokratikus gépezetek, a szabadságot elfojtó politikai és gazdasági hatalmak nyomásával szemben az irodalom az alkotókészséget képviseli, képzeletet jelent, az érzékenységet táplálja, elmélyülést igényel, ébren tartja a tartós értékek megbecsülését, a múlt- és a jövőtudat folytonosságára figyelmeztet. Ahhoz, hogy hivatását betölthesse, elengedhetlenül szükséges, hogy a kultúra az emberi jogok

között szerepeljen. Minden közösség felelős azért, hogy miként sáfarkodik saját kultúrájával.

A történelem, a költészet, a regény, a filozófia, az esszé, a kritika külön-külön és mindegyik a maga módján szembesít minket a tudással, amely egyre nehezebben követhető, és a művészettel, amely testetlenné válik. A kettő szétválása aggasztóan régóta tart. Az irodalomnak, amely legmagasabb rendű teljesítményei szintjén mindenkor arra összpontosította erejét, hogy sorsunk tudatára ébresszen, a modern technikák értékes segítséget nyújthatnak: ez a rendeltetésük. Az irodalom nem a társadalom szegyenletes vagy szánalmas bajait elrejtő díszítmény, hanem a megbékélt világ lehetséges jövője.

Szilágyi Júlia

A NEMZETI KÉRDÉS A XIX. SZÁZADI MARXIZMUSBAN (Világosság, 1981. 6.)

Agh Attila azzal a megállapítással indítja tanulmányát, hogy Marx és Engels ugyan behatóan foglalkozott a nemzeti kérdéssel, maga a problémakör érdemben csak a századfordulón vetődött fel, és Lenin munkásságában nyerte el helyét a marxizmusban.

Forradalmi tevékenységük elején Marx és Engels a kapitalista termelési mód létrejöttét mint a tulajdonképpeni világtörténelem kibontakozását, két alapvető osztály világméretű létezéseiként és harcuként mutatták be. Felfogásukat és politikai prognózisait néhány fejlett kapitalista nyugat-európai ország aktivitásából és mások passzivitásából, illetve ellenállásából vezették le. Ázsia ébredése csak a XIX. század végén következett be, s ily módon Marx és Engels számára a nemzeti kérdés politikailag mindvégig másodrendű maradt. Marx, noha felismerte a nemzeti és osztálykizsákmányolás összefüggését, az 1840-es évek korai kapitalizmusából és egy közeli világorradalom (téves) perspektívájából következően, eltúlozta a tőkés forradalom homogenizációs tendenciáit. Így történt, hogy mind a belső osztálystruktúrát, mind pedig a vilákapitalizmust illetően egy leegyszerűsített modellhez jutott. Feltételezte ugyanis, hogy a kapitalizmus terjedése feltartóztathatatlannal maga után fogja vonni a nemzetek egyesítését és egységesülését.

A világorradalom közeli perspektívájában Marx és Engels arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy a vilákapitalizmus centrumán kívül eső nemzeti fejlődésnek már nincs kifutása, ennek következtében fel sem vetődött számukra, hogy a nemzeti kérdésnek elsődleges jelentősége van a szocialista átalakulás szempontjából.

A világorradalom stratégiája Marx számára a fejlett nyugat-európai proletariátusra épült, más szavakkal érvényesült nála egy „praktikus” Európacentrizmus.

Kétségtelen, hogy a nemzeti kérdés megítélésében Marx főként a „befejezett” angol és francia nemzeti fejlődésre volt tekintettel, s ez az optika meg is felelt az adott körülményeknek. Számunkra azonban — Agh Attila szerint — „már markánsan jelentkezik az elmentmondás a nemzeti kérdés marxi tárgyalásának »periferiális« jellege és a mai valóságban jelentkező súlya között. Ha egyebek mellett meggondoljuk, hogy manapság közel másfélszáz önálló nemzeti fejlődéssel kell számolni, a nemzeti kérdés pedig a második világháború után rendkívüli jelentőségű lett, teljesen indokolt az a következtetés, hogy mindez megköveteli a kérdés újrafelvetését egyfajta történelmi visszatekintésben is.”

A *Világosság* szerzője a továbbiakban leszögezi, hogy különös élességgel vetődött fel a nemzeti kérdés a századvég közép- és kelet-európai szociáldemokráta pártjaiban. A soknemzetiségű államokban felerősödtek ugyanis a nemzeti mozgalmak, s így elodázhatatlanná vált a munkásmozgalomhoz való viszonyuk tisztázása. Az első világháborút megelőző években — Otto Bauer, Karl Kautsky és Rosa Luxemburg tollából — tekintélyes irodalom született meg. E műveken végigvonul azonban a meglévő nemzeti keretek megőrzésének a törekvése. Kautsky például azt hitte, hogy rövidesen befejeződik a csehek beolvadása az osztrákokba, s ezért nincs értelme szorgalmazni a csehek, illetve más kisebb szláv népek nemzeti önállósodását! (E tekintetben Kautsky Engels nyomdokain jár, aki — mint ismeretes — a „történelem nélküli népek” gyűjtőfogalma alá vonva, reakciósnak, életképteleneknek minősítette őket!)

Más szociáldemokráta szerzők, közöttük J. Strasser, úgy vélekedtek, hogy a nemzeti kultúra nem a munkásság ügye, hanem a kispolgári értelmiség, amelynek egzisztenciális érdeke fűződik a nemzeti nyelv használatához. Ezzel szemben Otto Bauer — mint ismeretes — megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított — a kulturális-nemzeti autonómiára irányuló, a Karl Reuner ter-

vével érintkező elképzeléseiben — a nemzeti nyelvnek és művelődésnek. (A szerzőnk sugalmazta „történelmi visszatekintésben”, illetve a nemzeti kérdés mai újrafelvetésében Otto Bauer koncepciója is újraértelmezendő.)

Altalában azonban a kor szociáldemokrata teoretikusai és politikusai lebecsülték a nemzeti kérdés jelentőségét.

Áttérve az imperializmus korára és Lenin teljesítményére, Ágh Attila G. Arrighit idézi, aki Lenin érdemének tulajdonítja azt a megállapítást, hogy az imperializmus szükségképpen létrehozza a nemzeti felszabadító mozgalmakat. Ezzel kapcsolatban a szerző utal arra, hogy az első világháború előtt az imperializmus elméletét és a nemzeti kérdést illetően két — egymással ellentétes — értelmezés jött létre. Az egyik Hilferding, a másik Rosa Luxemburg nevéhez kapcsolódik. Egyszerűsített formában az első koncepció szerint csak nemzetek vannak, osztályok nincsenek (mivel az elnyomott és elnyomó nemzetek között világméretű osztályharc folyik), a másik felfogás pedig azt tartja: nincsenek nemzetek, csak osztályok, a tőke és a munka ellentéte ugyanis átnő a határokon.

Hilferding érdeme a nemzeti függetlenségi harc forradalmi potenciáljának és annak a perspektívának a felismerése, hogy a világförradalom centruma átkerül az elnyomott nemzetekhez. Rosa Luxemburg viszont — Hilferdinggel éles ellentétben — a nacionalizmus minden formáját a szocialista forradalom ellen ható tényezőnek tekintette. Míg Hilferding nem látta előre, hogy a nemzeti fejlődés az elnyomott országok többségében hosszú ideig előtérben marad, és elodázza a szocialista forradalomra való áttérést, Rosa Luxemburg figyelmét az kerülte el, hogy sajátos esetekben a nemzeti felszabadító harc a szocialista forradalom hajtóereje lehet, az elnyomott nemzetek szabadságharca pedig a szocializmus legfontosabb szövetségesévé vált.

Lenin koncepciója mindkét felfogás együttes bírálatként is felfogható, a nemzeti kérdés viszonylatában pedig mindmáig szilárd alapot nyújt a problematika tárgyalásában, és — tegyük hozzá — a megváltozott feltételek megszabta mai elemzésében. **G. E.**

A KÖVETKEZŐ JÉGKORSZAK

(The Sunday Times Magazine, 1981. 250.)

Sir Fred Hoyle vitatható asztronómiai elméleteiről híres. Új könyvében, a *Jég* címűben, azt próbálja bebizonyítani, hogy — amennyiben semmilyen emberi beavatkozás nem történik — egy újabb jégkorszak akár holnap beköszönhet.

Elmélete röviden a következő.

Közismert, hogy a Föld kontinenseinek helyzete nem állandó. Kb. 40 millió évvel ezelőtt az Antarktisz a Déli-sark felé kezdett csúszni, 20 millió évvel ezelőtt már lényegében jég borította. És akkor megkezdődött egy folyamat, melynek oka az, hogy a Nap közvetlen sugarai képtelenek a hó vagy a jég elolvasztására. A hó visszaveri a legtöbb sugarat, de a jégbe olyan mélyen és szétosztóan hatol be, hogy nagyon kicsi az olvasztó hatása. Felhőtlen ég esetén a Déli-sarkot több napfény éri, mint a déli félteke bármely más pontját, a Nap mégsem tud elolvasztani több mint egy milliméter vastag jégréteget évente. A Nap hatása annyira elenyésző, hogy az Antarktiszon végtelen sok hó gyűlné össze, ha időnként nem törnének szét, és nem esnének a tengerbe jéghegyek. Kb. 20 millió évvel ezelőtt kialakult egy bizonyos egyensúly a lehullott hóból nyert jég és a tengerbe hulló jég mennyisége között. Ugyanakkor ez a tengerbe hulló jég kezdte lehűteni a világ óceánjait, melyeknek túlnyomó része ma a szó szoros értelmében jéghideg, és csak egy vékony felületi rétegük meleg. Ez a vékony meleg réteg ment meg egyelőre minket a jégkorszaktól.

Az óceán mélyrétegeinek lehűlése következtében a Föld éghajlata egyre romlott. Kb. 10 millió évvel ezelőtt Alaszkában megjelentek a jéghegyek. Kétféle millió évvel ezelőtt a jég betört a mérsékelt égövre is. Egy darabig a „jég nélküli korszakok” hosszabbak voltak, mint a jégkorszakok. Az Északi-sark óceánjának végleges befagyása után azonban ez is megváltozott. Napjainkra a „jég nélküli korszak” átlagos időtartama 10 000 évre zsugorodott. Ez éppen annyi, mint amióta az utolsó jégkorszak véget ért.

S hogy mi lesz az új jégkorszak kiváltó oka? A tavaszi hóolvadást nem a nap sugarak, hanem a meleg levegő okozza. A levegő pedig az óceán felületén levő meleg vízrétegtől melegszik fel. Ez a réteg néhány száz méter mély, s habár az óceánok átlagos mélységéhez képest vékony, elég lenne ahhoz, hogy a következő tízmillió évben is távol tartsa a jégkorszakot, viszont nem biztonságos valamilyen véletlen közbejötté esetén. Ilyen véletlen lehet például egy vulkán kitörése. Megfigyelhető, hogy egy-egy nagyobb vulkánkitörés után a levegő hőmérséklete évekig kisebb. Hasonló jellegű, de nagyobb hatása lehet egy meteorit becsapódásának.

Vigaszt csak az nyújthat, hogy hasonló katasztrófa esetleg csak nagyon sokára történik. S hogyan lehet ellene védekezni? Erre a szerző a következő cikkében fog válaszolni. **L. S. J.**

Nemcsak az onkológusok kutatási témája, de mindannyiunknak, az egész emberiségnek közös nagy problémája a rák. Az Egészségügyi Világszervezet adatai szerint a második helyet foglalja el a halálokok listáján, mindjárt a szív- és érrendszeri megbetegedések után. Megnövekedett gyakorisága részben látszólagos, részben tényleges. Látszólagos, mert legyőztünk olyan — egykor veszedelmesebb — betegségeket, mint például a tüdőbaj, s megnövekedett az átlagéletkor; ezzel azonban helyet és időt adtunk a lassan és gyakran sokáig tünetmentesen dolgozó sejtburjánzások kifejlődésének. Tényleges viszont, mert a minden téren felhasznált szintetikus anyagok korát éljük; ezek sejtburjánzásához hasonlóan öntik el a világot, és valami kevés hányadukról tudjuk azt, hogy karcinogén-e vagy sem. Rákkeltőként tartanak számon sok olyan fizikai, kémiai és biológiai tényezőt, amellyel kapcsolatban céltalan, az egészséges szövet létezési normáit tiszteletben nem tartó sejtzaporodást észleltek. Ilyenek például a radioaktív sugárzások, a cigarettafüstből lerakódó bizonyos kátrányok, egyes vírusok. Közös rákkeltő mechanizmusuk talán bizonyos mutációk létrehozásában állana — ez egyike azoknak a problémáknak, amelyekre a mai tudomány még nem tud választ adni.

E tényezők egyikére, a feltételezett rákkeltő vírusokra tér ki az angol tudományos életől rendszeresen tájékozott kiadvány idézett számában Staniforth Webb. Írásának kérdőjeles címe: *Az első rák elleni oltás?* Kérdőjeles a cím több okból. Elsősorban azért, mert míg az állatok esetében biztos kapcsolatokat sikerült teremteni különféle rosszindulatú daganatok keletkezése és egyes vírusok között, az embernél a helyzet még függőben van. Tagadhatatlan azonban, hogy valamilyen összefüggésben kell lennie például az Afrikában viszonylag gyakran előforduló rosszindulatú Burkitt-féle limfómának az Epstein-Barr vírussal, amelyet éppen ennek a betegségnek a kapcsán fedezett fel két kutató: Anthony Epstein és Yvonne Barr. Ez a vírus a nyugati országok lakosságának nyolcvan százalékánál, a fejlődő országokénak pedig 99 százalékánál lelhető fel. Gyengébb reaktivitási egyéknél serdülőkorban mononukleózist okoz, a lakosság kis hányadánál pedig — amint ezt 42 ezer ugandai gyermekben végzett mérések mutatják — Burkitt-limfómához vezet. E betegek mindegyikénél hiányosságok mutathatók ki a fertőzések elleni védekezés specifikus mechanizmu-

saiban. A betegséget tulajdonképpen az okozza, hogy a vírussal fertőzött és rosszindulatúvá vált B-limfocitákat nem ismerik fel a T-limfociták, amelyek szerepe ebben a folyamatban éppen a vírus által megátadott, tehát megváltozott antigén szerkezetű B-nyiroksejtek elpusztítása lenne. Hogy a hiányosság (a felismerés hiánya) a T-sejtek rovására írható-e, vagy a rosszindulatúvá vált B-sejteknek azzal a tulajdonságával magyarázható, hogy valamiképpen elrejtőznek a T-hadsereg elől — még megoldatlan probléma.

Tény az, hogy ennek a főleg Afrikában előforduló, de nálunk sem ismeretlen betegségnek, valamint egy másik, Dél-Kínában igen gyakori orr-garati rákos daganatnak a kapcsán igen komolyan felmerül a kérdés, hogy ennek a herpesz-vírusok csoportjába tartozó kórokozónak köze lehet-e a rosszindulatú sejtburjánzásokhoz. Ha a kutatás e tekintetben pozitív eredményre jut, akkor az endogén (öröklött védekezési) és exogén (környezeti) tényezők szerepének tisztázása mellett rá kell majd térni egy olyan oltás kikísérletezésére, utána pedig alkalmazására, amely védelmet nyújt az említett rákos megnyilvánulások ellen. Jelenleg a kísérletek olyan fehérjeszerkezetű antigének előállításánál tartanak, amelyek a szervezetbe olva megfelelő mennyiségű és szerkezetű antitestet, valamint hatékony T-nyiroksejteket hozzanak létre.

Ha minden jól megy, a bristoli és chungshani szakemberek közös munkájával megoldódik a nagy problémának egy jelentős, de kis részletkérdése. S ez aztán járható utat nyithat az újabb kutatások előtt — mert a rák problémája továbbra is bonyolult és nyitott. V. J.

KANDINSZKIJ ÉS A FORRADALOM (Rinascita, 1981. 5.)

Kandinszkijnak a forradalommal szembeni magatartása olyan agyonhallgatott és gyötrő kérdés, amellyel az európai szellemi élet nagyságai közül sokan kényyszerültek szembenézni. A forradalom után természetesen felajánlotta szolgálatait egy olyan hatalomnak, amely a kultúra gyökeres megújítását tűzi ki célul, s ezt a feladatot az értelmiségre bízta. 1921-ben pedig Németországba távozik, ahol saját útján halad tovább.

Kandinszkij bonyolult és látszólag elmentmondásos magatartását elemzi Giulio Carlo Argana. Kandinszkij egyrészt elhatárolta magát minden ideológiai-politikai tényezőtől, másrészt megbízatásokat vállalt a szovjet kultúrpolitika keretében, és teljes felelősséggérzettel vetette

bele magát a munkába akár a múzeumok vagy a művészeti oktatás megszerzéséről, akár a művészet szakmai feltételeinek kialakításáról volt szó. Kétségtelen, hogy végleges távozását 1921-ben éles nézeteltérések előzték meg, de ezek ebben az időpontban aligha lehetnek politikai természetűek. Számba jöhetnek azonban az elkötelezett művészeti mozgalmak, mint a Tatlin-féle produktivizmus, Pevsner és Gabo ún. realizmusa, Malevics szuprematizmusa, Chagall „imagination au pouvoir“-ja. Távozása folytán gyakorlatilag minden kapcsolatot megszakított hazája értelmiségi köreivel, és lezárult festészetének legjelentékenyebb korszaka, az ún. „lángész-korszak“ (Grohmann).

Első müncheni tartózkodásának idején (1896—1913) kapcsolatot tartott fenn az orosz értelmiségi elittel. Úgy érezte, küldetése van: segítenie kell Oroszországot, hogy lépést tarthasson Nyugat-Európával. Már egyetemi éveit alatt megértette, hogy az „oroszkérdés“ válsághelyzetbe jutott, és így a végső megoldás sem késhet soká. Úgy tűnt, hogy a szocialista forradalom programja lehetőséget nyújt egy újfajta művészeti élet kibontakoztatására. Visszatérve Oroszországba (1914-ben) már tudatában volt saját jelentőségének. Neve szorosan kapcsolódott a „der Sturm“-hoz; 1911-ben, Franz Marckal együtt megalapította a „Der Bleue Reiter“ nevű csoportosulást, amely felrótta a kubistáknak nagyon is mérsékelt forradalmi elkötelezettségüket, és hangsúlyozta az új csoportnak azt a meggyőződését, hogy a művészet képes változtatni a világ arculatán.

Lehet, hogy a háború űzte vissza hazájába; a lényeg az, hogy végül is Oroszországban maradt. 48 éves volt ekkor, tudta, hogy új fejezet kezdődik a művészettörténetben is, és ennek ő lesz az egyik legnagyobb képviselője. Szemtanúja volt a forradalomnak. Keveset írt róla, ám annál őszintébben: „Már az 1900-as évek elején vágyálom volt egy szélsőségesen drámai vagy éppenséggel tragikus kép megalkotása. Festettem is jó néhány ilyen képet. Egészen a forradalomig. Az ablakból néztem a forradalmat. Nyugodt voltam. Tragikum helyett rendet és nyugalmat éreztem. A sötét és mély színek vásznaimon élénkké és derűssé váltak.“

A drámai események egyáltalán nem (vagy alig) befolyásolták festészetét. A fordulat már négy évvel a forradalom előtt bekövetkezett művészetében, a figuratívról a nonfiguratívra való áttéréssel, de ennek a forradalomnak nem voltak ideológiai indítékai, sem politikai háttere. A művészetben, tudományban bekövetkező forradalmak szövetkezhet-

nek a politikai forradalommal, de nem azonosak vele. Amikor Kandinszkij arról ír, hogy a művészet rendjének semmi köze a természet rendjéhez, a művészet diszciplináris autonómiájára céloz. A művészetnek a természettől való függését tagadva egyben annak diakronikus szerkezetét is tagadja, és a szinkronikus szerkezet mellett foglal állást. A múzeumok újjászervezésének tervében azt javasolta, hogy a művek kronológiai elrendezését helyettesítsék a formális kategóriák szerinti bemutatással. Voltaképpen a történeti szemlélet tekintélyét tagadta ezzel, kevésbé lármásan, de sokkal keményebben, mint maguk a futuristák. A művészeti kultúra fogalmának értelmezésekor hangsúlyozta, hogy a sajátos és önálló kultúra összekapcsolható ugyan bizonyos diszciplinák területével (amelyek magukba foglalják a kutatást és a termelést, valamint a fogyasztást és az elosztást), ami azonban nem jelenti azt (és ez a Tatlinnal való nézeteltérés kiindulópontja), hogy a művész munkáját meghatározhatja a fogyasztás lehetősége. A festészet specifikumát nem lehet filozófiai posztulátumokból kiindulva magyarázni, a művészet filozófiája csak a művészetből vezethető le, és nem irányítja azt.

Grohmann a „lángész-korszak“ idején alkotott műveket bizonyos visszatérő témák, motívumok szerint osztályozta, ez azonban nem jelenti azt, hogy e képek idealista előtételések allegorikus megjelenései volnának. Kandinszkijnál a jelek önmagában van értéke, és nem egy bizonyos vonatkozással kapcsolatban, ezért a jelek csak tematikai csoportokat alkothatnak. Ez a törekvés könnyen megfigyelhető a színelvű kialakulásában, a görbe vonalakat, spirálisokat felhasználó ikonográfiában vagy abban a módban, ahogyan a jelek szétoszlanak, egymással helyet cserélnek, mintha mágneses erő mozgatná őket. Ezt az önmagából kifejlődő dinamizmust nem lehetett kozmikus forrással magyarázni. A kép dinamikája az ábrázolás megtöréséből származik, a szétszóródott és majdnem feloldódott töredékek valóban megtalálhatók benne. Ez pedig azt jelenti, hogy ugyanaz az energia, amely felbontja a szerkezetet, újra is rendezi a képet, s ez az ábrázolás ellentétéként, tiszta minőségként jelentkezik. Ha a lángész-korszak egymást követő kompozícióiban és improvizációiban körvonalazódik valamiféle fejlődés, ez a kép megtisztulását, világosabbá és átfogóbbá válását jelenti. Akkor jelentkezik a világosság maximuma, amikor az ábrázolás felbontásának folyamata egybeesik a kép ki-formálódásával. Az a folyamat, amelyben egy adott rendszer felbomlása egy-

beesik egy másik, ellentétes rendszer kialakulásával, jellegzetesen forradalmi folyamat; más kérdés, hogyan illeszkedik a forradalomnak ez a felfogása a szovjet művészeti kultúrának abba az időszakába, amelyben az értelmiség egy bizonyosfajta műveltség létrehozására kötelezte el magát.

Számunkra világos, hogy Kandinszkij nem tudta alávetni a festészet forradalmát az ideológának, és még kevésbé volt képes politikai propaganda céljaira felhasználni. Chagall szellemi rokonságát az ő számára is színház, népünnepély, játék volt a forradalom. A Juliennek adott interjújában tiszteletteljesen polemikus megjegyzések találhatók azokról a festőkről, akik „a feketét fekete és a fehéret fehérre festik”. Világos célzás ez Malevicsre, akinek forradalmi integralizmusát nem tudta elfogadni. Kandinszkij számára ez kényszerválasztást jelentett volna a lét totalitása vagy nullitása között. Észrevette ennek a végletnek a veszélyét: „Túlzott és akadémius visszahatásra várok.” Bekövetkezett.

Sokat vitatott, és talán döntő Tatlinnal és a konstruktivista materializmussal való kapcsolata. Kezdetben elfogadta a művészet és a termelés összekapcsolásának gondolatát; lelkesedés nélkül ugyan, de hajlandó volt az együttműködésre. Idővel azonban megalázó és időrabló tevékenységnek kezdte érezni az alkalmazott művészi munkát, és a már idézett interjúban nem is rejtette véka alá véleményét. Feltételezhető, hogy az INKOUK (Művészeti Kutatóintézet) programja körüli vitában tett javaslatainak a sikertelensége csüggesztette el végleg Kandinszkijt. Vele szemben Tatlin és a produktivizmus támogatói kerekedtek felül. Kiáltványuk így kezdődött: „A konstruktivista csoport célkitűzése egy konstruktív-materialista művészet kommunista kifejezése.” Valószínű, hogy a véleményeltérés nem annyira a művészet és a termelés kapcsolatának kérdésére vonatkozott, mint inkább a javasolt kézműves szintű megoldásokra. Tény az, hogy 1921-ben Kandinszkij elhagyta a Szovjetuniót, és Németországba ment azzal a megbízatással, hogy Weimarban három hónapig a Bauhaus módszereit tanulmányozza. Németországban is maradt a Bauhaus feloszlataiig.

A Bauhaus irányvonala nem sokban különbözött a szovjet konstruktivizmustól. De az erősen iparosodott Németországban a művészet függése vagy önállósága a termelés viszonylatában más feltételek között merült fel. Itt is a művészet alkalmazásának, alkalmazhatóságának kérdéséről volt szó, anélkül azonban, hogy a művész kézműves színvonalra kényszerült volna.

Kandinszkij nem azért maradt kint Németországban, mert művészi tevékenységét ott szabadabbnak érezte. Egy-egy iskolán belül a művészetnek ki kellett alakítania saját fegyelmét. Ez a fajta fegyelem azonban nem veti alá magát valamilyen külső (pl. geometriai) rendnek. Az avantgarde a forradalom kavargó népünnepélye után ismét rendről beszél, de ez nem eleve adott, hanem kiküzdött rend. Nem kiindulópont, hanem cél, ahova el kell jutni. S. A.

KI NEM BESZÉL SZANGÓUL? (Pszichológia, 1981. 2.)

Egy közép-afrikai faluban francia nyelvet tanító nyelvészpár mesélte, hogy egyik tanítványukat egyszer a falun kívül igazoltatta a rendőr. A szangóul beszélő parasztfiú úgy próbálta kivágni magát a kellemetlen helyzetből, hogy a rendőr kérdéseire franciául válaszolt. Ezzel mintegy azt szerette volna jelezni az őt igazoltató „hatalmi közegnek”, hogy bizonyos szempontból ő is a „hivatali” nyelvet beszélők csoportjába tartozik, joggal elvárhatná tehát, hogy elnézőbben bánjanak vele. De a rendőr, ahelyett hogy méltányolta volna „a hivatalos közzel szemben mutatott előzékenységet”, felháborodottan utasította el az ő szemzőgéből „példátlanul szemtelennek” minősülő nyelvi stratégiát.

Miért mond itt csödöt az „előzékenység” nyelvi stratégiája? Wald Pál, a párizsi egyetem szociálpszichológiai laboratóriumának magyar szarmazási munkatársa, aki Philippe Poutignat-val együtt évek óta az afrikai többnyelvűség társadalmi-hatalmi összefüggéseit kutatja (lásd P. Poutignat—P. Wald: *Français et sango à Nouar — fonctions marginales du français dans les stratégies interpersonnelles*. In: *Plurilinguismes — normes, situations, stratégies*. Paris, 1979), válasz helyett újabb példát hoz föl a „nyelvi előzékenységre”: egy magas állású tisztviselő a vele készített interjú során elmondta, hogy bár hivatali dolgait mindig franciául intézi, ha magán-személyként kell valamelyik alacsonyabb beosztású hivatalnokhoz fordulnia, akkor „előzékenyen” szangóra fordítja a szót.

A kétfajta „előzékenység” végső soron ugyanannak a hatalmi helyzetnek a két ellentétes oldala; az alárendeltnek, ha a hivatal kedvében akarnak járni, igyekeznek franciára fordítani a szót; a hivatal emberei, ha kegyet akarnak gyakorolni, igyekeznek szangóul megszólalni. A helyzet értelmezését megkönnyíti, ha tudjuk, hogy a mai Közép-afrikai Köztársaságban, mely korábban a francia gyarmatbirodalomhoz tartozott (E-

gyenlítői Afrika), ma is a francia a hivatalos nyelv. A függetlenség előtt felnőtt nemzedék számára a francia nemcsak előírt nyelv volt, hanem egy társadalmi kategóriához való tartozás szimbóluma is. Az iskolázott afrikai tisztviselőt éppen iskolázottsága képesítette egyfajta hatalom gyakorlására, a francia nyelv ily módon együtt a hatalomban való részvétel státusszimbóluma. A franciayelv-használat a valóságos hatalmi rétegződésnek megfelelően tagozódik, és a beszélőnek e rétegződésben elfoglalt helyét jelöli. Ezzel szemben a szangó a Közép-afrikai Köztársaság elterjedt és a közigazgatási központokban mindenki által beszélt nemzeti nyelve. Eredetileg a francia gyarmatbirodalom közép-afrikai területeinek kontaktusnyelve volt, az Ubangi-folyó mentén lakó népek és törzsek cserekereskedelmi kapcsolataiban alakult ki és érvényesült. A közép-afrikai városok megjelenésével a szangó a nyelvileg kevert eredetű városi lakosság érintkezési nyelvvé vált. A közös nyelv később a városi identitás szimbólumaként falun is elterjedt, bár az eredeti etnikai nyelveket beszélő falusiak szangóhasználatára távolról sem olyan színes, rugalmas és folyékony, mint a városiaké. A hivatalos és a nemzeti nyelv történetileg adott státusa a lakosság számára könnyen áttekinthetővé teszi a többnyelvűségen belül hatalmilag szabályozott nyelvválasztási és nyelvváltási stratégiákat. Mindenki számára világos, hogy ki, mikor, hogyan és kihez beszélhet franciául: a személyközi nyelvi stratégia, a helyzetnek megfelelő nyelv megválasztásának kimondható „nyelvi etikettjét” (pozitív szabályait) könnyen meg tudják fogalmazni. Bármelyik városi középiskolás tanuló pontosan tudja a rá vonatkozó szabályt: „Ha belépek egy hivatalba, először franciául kell elmondanom a dolgokat, mert ez a tisztelet jele. Ha a hivatalnok szangóul válaszol, jó, akkor én is áttérhetek a szangóra” — mondja egyikük. A tisztviselő eleve magasabb státusban van, mint a diák, szangóul megszólítani őt olyan fokú bizalmasodást jelentene, legalábbis a diák részéről, amit csak egy a tisztviselőnél magasabb státusban lévő személy engedhetne meg magának. Egy középiskolai tanulótlól elvárható a franciatudás, mint-hogy ez egyben iskolázottságának a státusszimbóluma. De a státus nemcsak kötelez, hanem fel is hatalmaz a francia nyelv használatára. Nem akárki szólalhat meg franciául, csak az, akinek erre képesítése van. Aki nem járt iskolába, vagy nem részese a hatalomnak (ami végső soron ugyanaz), „annak csak szangóul van joga beszélni” — mondja ki a szabályt egy másik megkérdezett diák.

Ezek a szabályok a valóságos hatalmi viszonyok és az ezekről tett kijelentések „szociológiai” szintjén jól tükrözik a lehetséges nyelvi repositást. A nyelvészházaspár elmesélte példa „előzékenységi kudarca” azonban olyan helyzetre utal, ahol a szabályok nem működnek. Wald Pál szerint az ilyen esetek megértéséhez nem elég a szabályokra pozitív módon rákérdezni. A választott interperszonális stratégia csődjét ugyanis nem lehet szabályok formájában kifejezni. Célravezetőbb tehát, ha a klasszikus kérdéseket (ki, mikor, mit, hogyan, kihez beszél franciául) megfordítjuk, és azt kezdjük feszegetni, kinek kihez nem tanácsos franciául szólnia, és ki van olyan helyzetben, hogy a kimondott és mindenki által ismert szabályok fellazítását ajánlhatja. A fiatalember esete a rendőrral arra utal, hogy nem elég a franciául való megszólalás „jogával” rendelkezni. Ezt a „jogot” indokolni, bizonyítani is kell. A zavart itt az okozza, hogy a nyelv választási stratégiákat megütöztető személyek egyike sem beszél „városi szinten” a franciát. A fiú franciatudásával szeretné igazolni, hogy a hivatal emberével azonos társadalmi kategóriában van. Ez a kategória azonban számára a franciául tudók, a rendőr számára a francia használatára jogosultak kategóriája. A fiúnak franciatudásával kellene bizonyítania francia beszédének jogosultságát (tehát azt, hogy ő is a bizonyításra jogosultak kategóriájához tartozik). A jogosultság nyelvi bizonyítását a rendőr esetleg elfogadhatja (szintén viszonylagos franciatudása alapján), de mivel hatalma bizonyítására neki más attribútumai is vannak (pl. egyenruha, rangjelzés), a bizonyítás jogosultságát módjában áll kétségbe vonni. A kimondható és kimondott szabályok alkalmazását Wald Pál szerint az teszi ez esetben bizonytalanná, hogy a fiúnak a bizonyítás jogosultságát is bizonyítania kellene. A rendőrnek ezzel szemben nem kell bizonyítania azt, hogy rendőr, továbbá az egyenruha viselésének jogosultságát sem kell igazolnia a fiú előtt. Ezért számára nem lenne kedvező elfogadni egy, a franciatudás bizonyítására felszólító javaslatot. Ha franciául válaszolna, rögtön kiderülhetne, hogy annyira sem vitte a franciában, mint „bármelyik iskolázott paraszt”. A rendőr nem választhat egy olyan nyelvi stratégiát, amely kétségessé tenné „szangóul” egyértelmű hatalmi helyzetét.

A második példa magas állású tisztviselőjét, akárcsak a rendőrt, státusa egyértelműen a francia nyelv használatára kötelezné. Jó franciatudása ugyanakkor megkímélné őt attól, hogy alárendeltjeivel szemben a rendőrhöz hasonló hely-

zetbe kerüljön. Míg a rendőr azért nem tartotta be a szerepek szabályát, mert ezzel hátrányos helyzetbe hozta volna önmagát, a „főnök“ azért engedheti meg magának a szabályszegő „nyelvi előzenyiséget“, mert franciatudásának latba vetése nélkül is elegendő hatalmi attribúttal rendelkezik ahhoz, hogy megmaradjon előnyös helyzetében. A hatalom külön nyelvi jelöléséről való lemondás másrészt felmenti a beosztottakat attól, hogy státusukat nyelvileg is bizonyítaniuk kelljen.

Wald Pál a szereposztás és szerepválalás itt bemutatott konfliktusaiból vonja le azt a következtetést, hogy a társadalmi pozíciókat nemcsak betölteni, hanem felépíteni és indokolni is szükséges ahhoz, hogy a kimondott szabályhoz („a hatalmi státus a francia nyelv használatára kötelez“) alkalmazkodni — illetve attól eltérni — lehessen. A kimondott szabályok fellazítását is csak az kezdeményezheti (a hatalom nyelvi attribútumairól csak az mondhat le), aki hatalmi státusát kétségbevonhatatlanul tölti be. A szerep vállalása tehát a funkcionális kétnyelvűség körülményei között nemcsak

a beszélőtől, hanem a beszédpartnerekélt vagy valóságos hatalmi helyzetétől is függ. Továbbá az sem közömbös, hogy a beszélő hogyan értelmezi ezt a hatalmi helyzetet. A helyzetértelmezésben viszont nincsenek kifejezhető szabályok. A nyelv választás és ennek az értelmező számára való szimbolikus jelentése egyaránt intuitív jellegű, nem tudatos döntés eredménye. A kérdés itt már nem az, hogy valakihez adott helyzetben milyen nyelven kell szólni, hanem hogy ki miért *nem* beszél szangoul. Vagyis: mi kell ahhoz, hogy valaki megengedhesse magának a francia beszédet, és kire nézve milyen következményekkel jár a kimondott szabályoktól való eltekintés. A partner stratégiájának a felismerése, a helyzetértelmezés a saját stratégialehetőségek körétől függ. Másként értelmezi a saját és mások nyelv választási stratégiáit, aki a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyéből adódóan a stratégiák széles körét választhatja, s másként az, akinek a francia nyelvnek mint hatalmi szimbólumnak a kisajátításáért folytatott játékában mindig ugyanazt a stratégiát kell követnie. **A. J.**

Macsikásy József: Madéfalvi veszedelem

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

HORVÁTH PIROSKA tanárnő (Beszterce). — A *Korunk* támogatásával négy év óta rendszeressé vált havonkénti szabadegyetemi előadásainkat színes kiegészítő műsorokkal gazdagítva igyekszünk változatosabbá, vonzóbbá tenni, s ezáltal a többféle érdeklődésű és műveltségi szintű rétegből összegyűjtött hallgatóságunkhoz minél közelebb vinni. November 26-i összejövetelünk két előadását (Portik Béla tanfelügyelő, a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Beszterce-Naszód Megyei Bizottságának elnöke: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Beszterce-Naszód megyében*; Köbölös László územorvos: *Az ólommérgezések*) Benkő Béla liceumi aligazgató egészségvédelmi diavetítése, két helyi zenetanár, Nicolae Făgărășeanu és Daniel Dimitriu hegedűműsora, Maria Trifu, a Megéneklünk, Románia fesztivál ez évi I. díjasa naiv festményeinek kiállítása, a színjátszó csoport tagjainak előadásában elhangzott békeversek, valamint Zselyki Erzsébet magyar szakos tanárnő „nyelvművelő külföldi szolgálatára” tette sokoldalú kulturális rendezvénné. — December 17-i előadónk Kelemen Árpád, a kolozsvári műegyetem professzora volt; a tudományos-műszaki forradalom időszerű kérdéseiről tartott érdekes, szellemes, hangulatos és aktivizáló előadásának kísérőműsorán szerepelt képkiallítás (Gegő Sándor százados, amatőr grafikus, a Megéneklünk, Románia ideai szakaszának I. díjasa), versmondás (Szilágyi Domokosra emlékeztünk halálának ötödik évfordulója alkalmából, közreműködött Cherecheș Erzsébet, Kresz Béla és Horváth Piroška), diavetítés (a Kelemen-havasokról és az Alpokról), valamint zeneszám (Beethoven-zongoraszonáta). — Január 17-én Binder Pál brassói tanár tartott előadást a besztercei céhekről; Cherecheș Erzsébet, Jakab Mihály és Rohán László verseket mondott, Darabont Attila pedig Max Reger *Szólószvitjének* I. tételét adta elő brácsán. Ezúttal Elena Nacu festményeiből és grafikáiból rendeztünk kiállítást.

RÁCZ GÁBOR professzor (Marosvásárhely). — Köszönöm soraikat és olvasójuk, dr. Csikász Zoltán levelét. Jó volt látnom, milyen elismerően ír a *Korunkról*. Számunkra különben kellemes meglepetést jelent, hogy komoly szakemberek fordultak hozzánk az októberi számban megjelent anyag alapján. Nem hittük volna, hogy a *Korunk* ennyire ismert külföldön.

A KORUNK HÍREI

Január 29-én a *Napsugár* megjelenésének 25. évfordulója alkalmából rendezett *Korunk*-délelőttön a Tarka forgó diákegyüttes (Bíró Annamária, Szabó Gábor, Török Katalin és Vő Gabriella) zenés versműsört mutatott be, majd Gáll Ernő köszöntötte a jubiláló folyóiratot. Gyermekirodalmunk időszerű kérdéseiről Székely Erzsébet, Ajtay Magda, Balla Zsófia, Eltető József, Jakobovits Miklós, Kovács Nemere és Farkas János, a *Napsugár* főszerkesztője tartott vitaindítót; hozzászólt Kántor Lajos, Sigmund Júlia, Dávid Gyula, Szabó Zolt, Jancsik Pál, Marton Lili és Petre Judit, végül Szilágyi Júlia foglalta össze a vitát. A széles körű érdeklődésre számot tartó vita anyagát folyóiratunk egyik későbbi számában közzéteesszük.

Január 26-án a szerkesztőségünk patronálta parajdi szabadegyetemen Katona Ádám tartott előadást *Kodály és a székelyek* címmel.

Február 7-én a kolozsvári rádió magyar nyelvű adásában Szilágyi Júlia beszámolt *A szép világa* szabadegyetemi kollégium eddigi tevékenységéről és eredményeiről, ismertette az általa vezetett kollégium további terveit is.

KORUNK GALÉRIA

Január 23.: A *Napsugár* grafikusainak gyermekrajzai és illusztrációi. — A megnyitón Veress Zoltán bevezetője után Vajda Zsuzsa, az Állami Magyar Színház tagja a *Napsugár* költőmunkatársainak gyermekverseiből olvasott fel, majd a művészeti liceum V. B osztályának tanulói Székelyné Feichter Erzsébet vezényletével Bartók *Gyermekeknek* című művéből népdalokat énekeltek, a Bartók-műből Halmos György zongoraművész adott elő részleteket.

